

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

Udgivet af

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie

Redaktion:

NIELS KNUD ANDERSEN

OG

KNUD BANNING

Sjette Bindes første Hæfte

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1966

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

der udgives af „Selskabet for Danmarks Kirkehistorie“, er planlagt til at udkomme med eet Hæfte paa ca. 12 Ark aarligt. Tre Hæfter vil udgøre eet Bind. Den aarlige Subskriptionspris er fastsat til 17 Kr. For Ikke-Medlemmer er Prisen pr. Hæfte Kr. 19,00.

Eventuelle Bidrag til Tidsskriftet bedes indsendt til en af Redaktørerne, Professor, Dr. theol. N.K. Andersen, Engvej 31, Rungsted Kyst, eller Dr. theol. Knud Banning, Bøgholmen 35, Holte. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig Henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, Kbh. K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken Boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Ogsaa Biblioteker og lignende Institutioner kan indtræde som Medlemmer.

The Cathedral priory of Odense in the Middle ages

By Peter King

The cathedral priory of Odense is of particular interest to English scholars[1]. Not only was it founded as a daughter house of the famous abbey of Evesham, but as a Benedictine cathedral chapter it transplanted to the European mainland an institution hardly known outside the Anglo-Norman kingdom. Yet there are difficulties in writing its history. It is not as rich in records as other Danish religious houses. The Odensebog preserved in Upsala[2] is a late medieval collection of documents, roughly arranged for a fair copy which, if it was ever made, has now disappeared. It contains a number of early documents but no other historical information. More can be gleaned from the numerous official documents, papal, royal, and episcopal, which refer to the priory, and from the notes which Cornelius Hamsfort made in the 16th century. The single leaf in the Rigsarkiv giving the privileges of Pope Paschal II[3] may be from an early "Liber Authorizatus"[4]. In 1469 the bishop of Slesvig was shown a book belonging to the monks, on the last 14 folios of which were copies of their privileges, and the records of the priory[5]. This book is no longer in existence.

There is a certain amount of information of the chronicles of the bishops of Odense which were compiled at various times by

---

[1] I should like to express my warm thanks to Dr. Niels Skyum-Nielsen for his generous help and advice over a long period on every aspect of this article, of which an earlier version has appeared in "Saga book" XVI, parts 2-3 (London 1963-4).

[2] Stephanus MS.—Cod. Ups. D.G. 39. I have used the photocopy in the Royal Library.

[3] Printed in *Diplomatarium Danicum* (abbreviated *DD* hereafter) I, 2, No. 42.

[4] See Kr. Erslev, *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, I, p. 1; IV, p. 39 n. 1.

[5] *Ibid.* 2r., ed. W. Christensen, II, No. 2627.

Cornelius Hamsfort[6]. Hamsfort had certain Lutheran prejudices about the medieval church and sometimes misunderstood his sources, but he was a careful scholar, and his word can usually be trusted on facts, if not interpretations. His chronicles were largely based on the public diplomas. For the early part of his story, however, he quoted facts found “in membrana et diplomate anno Christi 1439 scripto”[7], and in which he found the names of the bishops. It has been suggested by Erslev that this is a reference to the Odensebog[8]. If this were so, however, Hamsfort would have had no reason to choose the year 1439, since the book contains a number of dated documents subsequent to that year[9]. Moreover the word “membrana” implies a single leaf. It seems more likely that Hamsfort saw a single piece of parchment with the episcopal annals of Odense on it, and the last entry dated 1439.

St. Knuds priory owed its foundation to a bishop of Odense. Nothing certain is known of the early life of bishop Hubald. Hamsfort, possibly relying on an old source at Odense, states that he was an Englishman and a Benedictine[10]. That he was English seems probable, to judge by his later actions at Odense. That he was a monk is unlikely, since he is known to have been a canon at Lund[11]. Soon after 1086 he was consecrated by bishop Asser[12], and is first recorded acting as bishop in Odense around 1095[13].

Hamsfort insisted upon the fact that Hubald was the first bishop of Odense[14]. There had been missionary bishops active

---

[6] *Scriptores Rerum Danicarum* (abbreviated *S.R.D.* hereafter) VII, 216–243; I, 266–334. Six unprinted chronicles in the Royal Library, Kallske Sml. 668, 8vo, referred to as MS chronicles hereafter.

[7] *Series Episcoporum Otthoniensium* in *S.R.D.* VII, 218. In the unprinted MS chronicle IV he says “ex veteri membrana et quodam diplomate circa annum 1439 dato”.

[8] Erslev, *Repertorium* IV, p. 123 n.1.

[9] On pp. 13–14 (1471); 23 (1449); 32 (1449); 45 (1444); 50 (1447); 64–5 (1459).

[10] *Series Episcoporum Otthoniensium* in *S.R.D.* VII, 218; *Chronologia Secunda*, *S.R.D.* I, 271; MS Chronicles IV, VI.

[11] L. Weibull ed. *Lunds Domkyrkas Nekrologium* (Lund 1923), 113. See also *ibid.* 98.

[12] *S.R.D.* VII, 218.

[13] M. C. Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum* (1908–12), 134.

[14] MS Chronicle VI. See also the obscure verse “Hubaldus quorum primus regimen populorum”, *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 218. The verses, however, contain little of historical value.

there before[15], but no permanent episcopal institutions had been created. Hubald was interested in the reform of the Danish Church[16]. He may have felt that English Benedictines in his cathedral would give him valuable support, as well as giving a good example in the centre of the diocese. Monastic cathedral chapters were well known in England, where they had been an instrument of reform in the 10th century. They were, however, extremely rare elsewhere[17]. The foundation of a Benedictine cathedral chapter at Odense[18] is a strong indication of English influence.

King Erik Ejegod was encouraging the veneration of his murdered brother Knud as a martyr, and a number of English ecclesiastics were trying to spread the cult and obtain papal recognition. In 1095 the dead king's relics were translated into a stone church dedicated to St. Alban and St. Knud. On the advice of Hubald[19], king Erik applied to Evesham in England for a community of monks who would serve the new church and tend the shrine. Evesham had had an earlier connection with Denmark[20], and, with the permission of king William II, twelve of its monks arrived at Odense[21] around 1095–6[22]. Prominent among them was probably Agelward, who is later mentioned as prior of St. Knud's in the *Necrologium Lundense*[23]. Four other names of Odense monks in the *Necrologium's* earliest hand, may be of survivors from the first community: the priests Arkil and John, Simon the deacon, and James the subdeacon[24]. It is also possible that the inscription placed inside the tomb of St. Knud was composed by a member of the priory during these early days[25]. It gives the

[15] On the early bishops see H. S. Holbeck, *Odense Bys Historie* (1926), 31–4.

[16] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 219.

[17] Monreale in Sicily is one of the rare examples, probably also imitating English practice. See M. D. Knowles, *The Monastic Order in England* (1950), 619.

[18] That Hubald intended the monks to form the cathedral chapter from the first is made clear by the papal confirmation of 1117: “ut in loco sedis uestre religiosorum monachorum cetus adunaretur”. *DD* I, 2, No. 42.

[19] *Ibid.*

[20] M. D. Knowles, *The Monastic Order in England*, 163.

[21] Dugdale, *Monasticon Anglicanum* (2nd. edition, 1817–30) II, 37.

[22] On the date see Knowles, *The Monastic Order in England*, 164 n.1.

[23] Lauritz Weibull, *Lunds Domkyrkas Nekrologium* (Lund, 1923), lxiii, 104.

[24] *Ibid.*, lxiii, 67, 70, 94.

[25] Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum*, 60–2.

names of the murdered king's companions; four of these are spelt according to Anglo-Saxon sound laws[26]. The reference to the king's brother "nomine et gratia martyrii Benedictus" echoes the opening of St. Gregory's *Life of St. Benedict*[27]. The author of the inscription could well have been an English Benedictine.

It is probable that the community at first depended largely on the generosity of Hubald, whose gifts were later confirmed by the pope and the archbishop of Lund[28]. The first royal gifts seem to have been made by king Niels[29]. In 1117 the king was claiming to be the founder of the house[30].

In an agreement[31] confirmed by king Erik[32], Evesham defined its rights as the mother house. The document declared that Odense derived its foundation from Evesham and stood in relation to the English house as a daughter to a mother. A monk of Evesham who went to Odense with the permission of his abbot, must obey the prior of the Danish house, and take his place in chapter and elsewhere with the other brethren. But if such a monk came without the permission of his abbot he was not to be received. Evesham promised to act in the same way towards visitors from Odense. Mutual arrangements were made for suffrages for the dead. The election of a new prior of Odense needed the permission of the king of Denmark and the bishop, and could take place either in Evesham or in Odense. In every case however, it required the confirmation of the abbot of Evesham. This agreement was solemnly renewed in the same terms by bishop Riculf of Odense in 1135-9[33], after a visit from one of the Evesham monks[34].

It was natural that the new monastery should become influential.

[26] M. C. Gertz, *Knud den Helliges Martyrhistorie* (1907), 46.

[27] "Fuit vir vitae venerabilis, gratia Benedictus et nomine" *Dialogues* II, Prolegomena (*Patrologia Latina* 66, 126).

[28] *DD* I, 2 Nos. 42, 77.

[29] *Ibid.* Nos. 34, 35.

[30] *Ibid.* No. 42.

[31] *Ibid.* No. 24 (undated). See also L. Weibull, "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", *Scandia* XIII (1940), 196-205, in which all the relevant documents are analysed.

[32] W. Holtzmann, "Urkunden zur Geschichte des Domklosters von Odense", *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinsche Kirchengeschichte*, 2 Reihe, 9 Bd. (1930-5), 63.

[33] *DD* I, 2, No. 66.

[34] *Ibid.* No. 67.

Probably the only other monasteries in Denmark in 1095 were All Saints, Lund, and St. Michael's, Slesvig. King Valdemar, in a diploma of 1180, declared that the priory of Odense was especially dear to him since it contained the relics of a royal saint who was a member of his family[35]. In the early twelfth century the priory must have preserved the best traditions of English Benedictinism, and as such it influenced the foundation of other houses. King Valdemar stated, in the diploma quoted above, that many monks and nuns had made their profession there. There seems to have been a link between Odense and the monasteries of Sorø and Ringsted. Sorø was a small house for Black monks, founded about 1142–5, whose first prior had previously been prior of Odense[36]. In Ringsted, Benedictines were introduced in 1135[37]. In 1144–5 the prior of Odense had previously been prior of Ringsted[38]. Probably from 1157 there was a Benedictine nunnery in Odense directed by the monks[39]. In 1193 the nuns stated that the monks of St. Knud had founded their house[40]. At some unknown date, probably during the reign of Knud VI, the nuns moved out of the city to Dalum[41].

So important a house as that at Odense naturally attracted the attention of the great. Already in 1139, archbishop Eskil confirmed the property and rights of the priory, particularly mentioning the right of the monks to form the cathedral chapter and elect their bishop[42]. In 1144–5 an ecclesiastical council met at the priory attended by king Erik Lam, the papal legate cardinal Hubald, archbishop Eskil and other bishops[43]. Erik Lam visited the cathedral of St. Knud in 1141 and made generous gifts at the altar[44]. In 1147, after his abdication, he returned to the priory to take up the monastic habit[45].

---

[35] G. J. Thorkelin, *Diplomatarium Arna-Magnæanum* (abbreviated *Dip. AM* hereafter) I, 261; Erslev, *Repertorium* I, No. 34.

[36] *Liber Donationum Monasterii Sorensis*, *S.R.D.* IV, 466.

[37] *DD* I, 2, No. 65.

[38] *Ibid.* No. 86.

[39] J. Hansen og K. Mortensen, *Dalum Sogns Historie* (1959) I, 1, 43–4.

[40] *Dip. AM* I, 285; Erslev, *Repertorium* I, No. 56.

[41] *Dalum Sogns Historie*, 44.

[42] *DD* I, 2, No. 77.

[43] *Ibid.* No. 86.

[44] *Ibid.* No. 81.

[45] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 219.

It was natural that the priory should make enemies. Its position as a cathedral chapter had no parallel in Denmark or northern Germany. Moreover the civil wars after the death of king Niels provided an opportunity for the invasion of monastic properties. The confirmation granted by archbishop Eskil stated that the brethren were being persecuted by evil men[46]. One source of trouble to the monks was their claim to have appropriated the old church of St. Alban. It was in this church, then a modest wooden building, that St. Knud had been killed. When the new stone church was built the relics of the king were moved there, with those of St. Alban[47]. The old church was left without its treasures. Nevertheless it continued to be a place of special devotion to St. Alban[48].

In 1142 king Erik Lam wrote to Livo, provost of Odense, ordering him to stop disturbing the monks. They were right, stated the royal letter, to claim St. Alban's as their own. In future, however, the church was to be free of St. Knud's, which would receive compensation[49]. It is unlikely that this agreement stopped bad feeling. Quite possibly the extraordinary story of the theft of relics from the priory was current among the clerks of St. Alban's.

According to Matthew Paris[50], the Danes, in one of their raids on England, stole the relics of St. Alban from his abbey in Hertfordshire, and brought them to Odense. Egwin, a monk of the English abbey, after a vision from the saint, made his way to Denmark and became a monk at Odense. Within a few years he had become sacrist. He took advantage of his position to steal the relics out of their shrine and sent them to England in a sealed box which, he pretended, contained books. On receiving news that his parcel had arrived safely, he asked leave to return home. On his arrival in England he sent a message to the monks at Odense telling them of what he had done.

The story contains many improbabilities. Matthew Paris puts it into the middle of the ninth century, when there was no priory

[46] *DD* I, 2 No. 77.

[47] E. Jørgensen, *Helgendyrkelse i Danmark* (1909), 18.

[48] *Ibid.*

[49] *DD* I, 2, No. 71. See also A. Köcher, "Biskop Livo af Odense", *Dansk Historisk Tidsskrift* IX, 2 (1924), 338–342. I am grateful to Mr. Troels Dahlerup for information about the provosts of Odense.

[50] *Gesta Abbatum Sancti Albani* (Rolls Series, 1867), I, 12 ff.

at Odense. It is difficult to see how a monk of St. Albans would have been received at a daughter house of Evesham. The relics of St. Alban in Denmark came, most probably, from Ely, where St. Knud was plundering in 1070[51]. Knud placed them in St. Alban's church in Odense "shortly before" his martyrdom in 1086[52]. There is no lack of evidence that the relics remained in Odense, and that they were removed, with those of the holy king, into the new stone church. In 1183 Knud son of Prizlav desired to be buried in the priory church and made gifts "Deo sanctisque eius martiribus Kanuto et Albano quorum reliquie in eadem ecclesia requiescunt"[53]. In the 15th century the dowager queen Dorothea made a gift to "St. Alban's arm" in the priory church, and the printed breviary of Odense states that the cathedral church had the relics of St. Alban[54]. It also seems likely that the monks emphasised their possession of these relics by depicting them on the priory seal. This shows in most examples[55] St. Knud, holding in his right hand a sceptre, and in his left an object described by H. Petersen as a monstrance[56]. It is far more likely that the king is here shown with the relic with which he was always associated, and which seems also to be shown on a late medieval carving of Knud from Næstved[57].

There may be further confusions in Matthew Paris's story. In the late eleventh century Ywar, sacrist of Peterborough, was in Denmark and probably at Odense, collecting the relics belonging to his abbey which had been taken away in 1070[58]. The Egwin of the story sounds like a confusion with St. Egwin of Evesham, who was venerated at Odense[59]. But Matthew Paris quotes as witnesses Englishmen who had lived long in Denmark. They

---

[51] R. Vaughan, *Matthew Paris* (1958), 202.

[52] *Vitae Sanctorum Danorum* 60–2.

[53] *Dip. AM* I, 272; Erslev, *Repertorium* I, No. 42.

[54] E. Jørgensen, *Helgendyrkelse i Danmark*, 18 and n. 2.

[55] See e.g. the example described by H. Petersen, *Danske Gejstlige Sigiller* (1886), No. 532. I am here most grateful to Mrs. Thelma Jexlev of the Rigsarkiv, for her help and advice.

[56] *Danske Gejstlige Sigiller*, No. 536. On the figure of St. Knud with relics see *Danske Magazin* IV: 2, p. 102 and n. 2.

[57] In the National Museum. I am most grateful to Mrs. F. Lindahl of the National museum, for her information on the iconography of St. Knud.

[58] W. T. Mellows ed. *The Chronicle of Hugh Candidus* (1949), 82.

[59] *Helgendyrkelse i Danmark*, 19.

were Odo, the treasurer and butler of king Valdemar II, John of St. Albans, the goldsmith, and his son Nicholas, who had long been in charge of Valdemar's mint[60]. Clearly, Matthew's story was known in Denmark, and most probably circulated among the Odense monks' Danish enemies.

After the second half of the twelfth century, Odense priory seems to have been in difficulties. The privilege granted to it by archbishop Eskil in 1171 repeats earlier complaints that the monks are troubled by persecutors[61]. In 1174 king Valdemar found it necessary to appeal to Evesham to come to the aid of its daughter[62]. The links between the two houses seem to have been long neglected. Already in 1139 archbishop Eskil affirmed the right of the monks to elect their own prior[63], without mentioning the rights of Evesham, although these had been defined a few years earlier by bishop Riculf[64]. In 1174 the connection with the mother house was renewed. Brother William, a monk of Evesham, was sent to Denmark and installed as prior by the king. Valdemar then solemnly confirmed the earlier regulations about the subjection of Odense to Evesham[65]. It seems probable that a thorough reform of the monastery followed[66] which culminated in 1180 with the solemn confirmation of all its properties by king Valdemar[67] and archbishop Absalon[68].

The earliest agreement between Evesham and its daughter expressed the hope that, although separated by long distance, the two houses would always be one and the same in spirit[69]. The relation between the two was confirmed by pope Alexander III in 1179[70]. But it was impossible for Evesham to direct the fortunes of so distant a dependency for very long. The last renewal

[60] *Gesta Abbatum Sancti Albani*, 19.

[61] *Dip. AM I*, 253–4; Erslev, *Repertorium I*, No. 27. It is possible that the scribe was simply following the wording of the confirmation of 1139.

[62] "Urkunden zur Geschichte des Domklosters von Odense", 64. See note 32 above.

[63] *DD I*, 2, No. 77.

[64] See above p. 4.

[65] "Urkunden des Domklosters von Odense", 63–4.

[66] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 202–3. (See note 31 above).

[67] *Dip. AM I*, 261; Erslev, *Repertorium I*, No. 34.

[68] *Ibid.* 263–6; Erslev, *Repertorium I*, No. 35. See also *DD I*, 4, No. 52.

[69] *DD I*, 2, No. 24.

[70] "Urkunden des Domklosters von Odense", 64–5.

of links between the two houses in 1191–1205 was of quite a different nature. Modelled on the compact between Evesham and Malmesbury, it was concerned with suffrages for the dead and mutual visits, but contained no mention of the subjection of one house to the other[71]. A papal bull of 1226, confirming the possessions of St. Knud's and the right of its monks to elect their prior without outside interference, makes no mention of the ancient rights of Evesham[72]. The part played by the English house in the foundation of the Danish one seems to have been practically forgotten in the later Middle Ages and is not mentioned by Hamsfort.

The endowments increased rapidly and from the first Hubald distinguished the possessions of the priory from those of the bishopric[73]. In Eskil's confirmation of 1171, the bishop of Odense was forbidden to convert anything belonging to the monks to his own use, or create a prebend out of their property without their consent[74]. The same document confirmed annual payments made to the convent in Jutland, Sjælland, Laaland, and other islands[75]. Such annual payments were often granted by kings. Niels granted the twenty marks a year paid to him, probably in Odense, and twenty marks' tribute from Jutland[76]. It appears that, of the twenty marks from Odense, four were, for a time, diverted to the church of St. Alban. When the priory abandoned its claim over the church, the whole twenty marks were once more paid to the monks[77]. In 1141 Erik Lam also granted the monks the thirty marks a year from the island of Sild due to him[78]. The tribute from Sild and Odense was later set aside to provide clothing for the monks, and according to the royal confirmation of 1180, did not go through the hands of the king's bailiff but was paid directly to the priory's representative[79]. In 1245, the pope confirmed various dues, known as "St. Knud's penny"

---

[71] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 203–4. On the date of this arrangement, see *DD I*, 5, p. 9.

[72] A. Krarup ed. *Bullarium Danicum* (1932), No. 205.

[73] *DD I*, 2, No. 42.

[74] *Dip. AM I*, 253–4; Erslev, *Repertorium I*, No. 27.

[75] *Ibid.*

[76] *DD I*, 2, No. 35.

[77] *Ibid.* No. 71. See also A. Köcher, "Biskop Livo of Odense", 339. (See note 49 above).

[78] *DD I*, 2, No. 81.

[79] *Dip. AM I*, 261–3; Erslev, *Repertorium I*, No. 34.

in Fyn, Jutland, Taasinge, Als, Ærø, Langeland, Laaland, Falster, and Bornholm[80].

Among the valuable privileges enjoyed by the monks was one-sixth of the fishing rights in Lønborg[81], granted by king Niels[82]. Like all medieval landlords, the priory derived much profit from its mills. In 1175 king Valdemar declared that the citizens of Odense might bring their corn only to the monks' mill[83]. In 1193, in exchange for one of their estates, the Odense nuns were allowed to use the mills of St. Knud for one hour every week without payment[84]. In 1242 the king confirmed that the monks mills were free from every royal exaction, and that no one could interfere with the free flow of water by damming up or fishing in the millstreams[85].

The priory also had extensive rights over its men. King Niels allowed it every royal right in its possessions, except wreck and the fine for not following the host. The church should have the goods of outlaws on its lands, but not the fine for coming back into the king's peace. The monks could have half the goods of those who died on their properties without heirs, but any man who had no heir could leave them all his land and half his money, the other half to go to the king[86]. In 1288 the monks were freed from all royal exactions whatsoever[87], and they and their servants were also exempted from paying toll in the Belt[88].

The church which the English monks were given in 1095–6 was still unfinished when the relics were transferred to it[89]. The building, with the land on which it stood and space for the monastery, must have been given to the community by Erik Ejegod. The earliest mention of this land, however, is in 1226, when pope Honorius III confirmed "locum ipsum in quo prefatum monasterium situm est"[90]. No other royal gifts of land are recorded.

[80] *Bullarium Danicum* No. 346.

[81] Possibly the Lønborg river in Fyn, see Holbeck, *Odense Bys Historie*, 46.

[82] *DD* I, 2, No. 35.

[83] *Dip. AM* I, 255; Erslev, *Repertorium*, I, No. 28.

[84] *Dip. AM* I, 255; Erslev, *Repertorium* I, No. 56.

[85] *Dip. AM* I, 135–6; Erslev, *Repertorium* I, No. 149.

[86] *DD* I, 2, No. 32.

[87] *Ibid.* II, 3, No. 324.

[88] *Ibid.* II, 3, No. 326.

[89] *Vitae Sanctorum Danorum*, 129.

[90] *Bullarium Danicum*, No. 205.

In 1147 bishop Riculf endowed the monks with his own estate at Geltofte[91]. Most of the other estates were granted by laymen. In 1183 Knud, son of the Wendish chieftain Prizlav, granted two *mansi* in Tandslet, and his other lands and properties in Als[92]. In 1239 Ostrid, the knight's man, gave to St. Knud's all his property in "Haustedt" with its mill and fish-pond, arable and meadow, wood and heath[93]. In 1180 it was estimated that St. Knud's owned about 30 *mansi* in Fyn[94], but there is no complete list of its possessions to date, in any diploma. The priory naturally acquired much land in its neighbourhood. In 1245 it had recently obtained the estate of Bjørn near Odense, with its farm buildings and bath-house, the three fields and the wood[95]. Typical of the smaller gifts from Odense citizens is that of a tenement in the city given by the widow of Aril Kremer in 1423[96].

The laity were encouraged to be generous by the offer of a share in the suffrages of the community, through burial in the priory grounds. Archbishop Eskil, in 1139 and 1171, confirmed the monk's right to administer the last sacraments to their benefactors and bury them in their cemetery, saving the rights of the parish priest[97]. The gift of Knud son of Prizlav in 1183 was made after he had been assigned his burial place before the altar of Our Lady in the priory church[98].

Like all medieval religious houses, St. Knud's had appropriated a number of churches. The dispute with provost Livo in 1142 concerned their unsuccessful attempt to appropriate St. Alban's church[99]. In 1314 the rector of Fraugde resigned. The bishop of Odense shared the patronage of the church with a number of laymen. These resigned their rights to him and he thereupon granted the church to the priory[100]. At the request of the king, it was annexed to the school at Odense to clothe the master and provide

[91] *DD* I, 2, No. 99.

[92] *Dip. AM* I, 272; Erslev, *Repertorium* I, No. 42.

[93] W. Christensen, *De ældste danske Arkivregistraturer* (1910), V, 1, 238. "Haustedt" is possibly Hauge-Stige, Lunde Herred, see index, *ibid.* V, 2, 1186.

[94] *Dip. AM* I, 265; Erslev, *Repertorium* I, No. 35.

[95] *Bullarium Danicum* No. 346.

[96] Erslev, *Repertorium* III, No. 6001.

[97] *DD* I, 2, No. 77; *Dip. AM* I, 253-4; Erslev, *Repertorium* I, No. 27.

[98] *Dip. AM* I, 271-2; Erslev, *Repertorium* I, No. 42.

[99] See above p. 6.

[100] *DD* II, 7, No. 206.

the books. It was a condition that a perpetual vicar should be found, to serve the church and exercise cure of souls[101]. It is likely that later, when the school passed into the hands of the provost of Odense, Fraugde church went with it[102]. Here too, the provost seems eventually to have got the better of the monks[103].

In the time of prior Hennekin (1277–86), St. Knud claimed the church of Stenløse to provide bursaries for the young monks who were sent to France to study[104]. The claim was not realised until 1316 when, on the resignation of its rector, Erik Menved and the other patrons granted the church to provide books and sustenance for the student monks abroad[105]. A further benefaction to the student monks was the gift, in 1339, of the church of Paarup for the support of brothers studying in France[105a]. In 1335, following complaints from the parishioners of Ubberød that they could get no priest because of their poverty and the meagre endowments of their church, the bishop of Odense, who had the advowson, annexed it to the priory, on condition that a priest should be found[106]. In 1349 bishop Niels confirmed the church of Særslev to the convent, to uphold the school in Odense[107]. By 1360 the brethren also held the church of Aasum[108]. In 1369 the monks were involved in a dispute with the patrons of the church of Marslev, over the allegiance of a neighbouring hamlet, whose inhabitants, because of some disagreement, had ceased to attend service in Aasum and were going to Marslev instead. The bishop firmly assigned them to Aasum[109], and his decision was confirmed at a provincial council in 1374[110]. In 1377 a papal

---

[101] *DD II*, 8, No. 133.

[102] Erslev, *Repertorium II*, No. 2901. *Acta Pontifica Danica* (abbreviated *APD* hereafter) IV, Nos. 2834, 2846. Troels Dahlerup, *Det kgl. Rettertings Domme I* (1959), 795.

[103] I am most grateful to Mr. Troels Dahlerup for his information on this and other problems connected with the priory in the later Middle Ages.

[104] *DD II*, 2, No. 289.

[105] *Ibid.* II, 7, Nos. 406, 424.

[105a] *Ibid.* II, 12, No. 162.

[106] *Ibid.* II, 11, No. 224.

[107] *Ibid.* III, 3, No. 119.

[108] Erslev, *Repertorium II*, No. 2604.

[109] *Ibid.* No. 2864.

[110] *S.R.D. I*, 313.

judge delegate ruled that the church of Rise in Ærø had belonged from ancient times to the monks of St. Knud, though unlawfully occupied for three years by a priest of the archbishopric of Bremen, apparently with the support of the Danish king[111].

As the chapter of the cathedral church, the monks claimed the right to elect the bishop of Odense. In 1139 Eskil confirmed their "prima vox" in the election[112]. In 1171 he again guaranteed them "precipuum vocem in electione vestri pontificis, utpote qui cathedrali ecclesie inservitis"[113]. It was not unusual, in the twelfth century, for a cathedral chapter to allow other prominent ecclesiastics in the diocese to take part in these deliberations[114]. It is more than likely that the later claim of the provosts of Odense to take part in the elections of bishops was based on the informal practice of earlier times.

The first serious trouble occurred in 1246. The monks complained that, during the episcopal election, Niels, provost of Odense, invaded the chapter-house with layfolk and forced the monks to elect him. The archbishop of Lund was also obliged, by threats, to consecrate him, although Niels was a man of evil life, who gave a bad example to his flock[115]. The action of the primate, and the fact that the provost of Odense was a royal appointee, seem to suggest that the king was behind this interference with the election process[116]. The Odense election dispute was one of the matters submitted to Simon of Auvergne, who had been sent to Denmark by the pope in 1247[117]. Niels seems to have remained in possession[118]. There is little positive information about the part played by the monks in episcopal elections at Odense during the period of the Church-State struggle[119]. In 1286 Erik Klipping declared that neither he nor his successors had any right

[111] Erslev, *Repertorium* II, No. 3182.

[112] *DD* I, 2, No. 77.

[113] *Dip. AM* I, 253; Erslev, *Repertorium* I, No. 27.

[114] I am most grateful to Miss V. Flint of University College, Dublin, for information about episcopal elections in the twelfth century.

[115] *Bullarium Danicum* No. 378.

[116] See Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241-1290* (1963), 37-8.

[117] *Ibid.*

[118] *Series Episcoporum Otthoniensium, S.R.D.* VII, 222.

[119] *Kirkekampen i Danmark* 278, 325-6.

to interfere in the election of bishops of Odense[120]. It would be unwise, of course, to take such a promise from a medieval ruler literally. The document was issued when an election at Odense was pending. The choice fell upon Gisico, a Dominican, who appears to have been a friend of the king[121].

On the death of Gisico in 1300 there was another disputed election. The chapter was divided. The “maior et sanior pars” seems to have voted for the Franciscan Peter Pagh. But the provost of Odense and his clergy insisted on taking part in the proceedings, and forced the election of a Dominican, Peter Pigard[122]. The monks appealed to the pope, who decided, in 1304–5, in favour of Peter Pagh, but it was some time before the latter was able to obtain possession[123].

The most important dispute however broke out on the death of Peter Pagh in 1339. In the election which followed the provost of Odense once more attempted to take part, as did the prior of Dalum (corrupted, according to Hamsfort, by the provost[124]. The prior of Dalum was a secular clerk, who lived in the neighbourhood of the nunnery and looked after the nuns’ business affairs[125]. It is more than likely that the monks of St. Knud had originally performed this function, and that the prior of Dalum claimed his rights as their successor. Neither he nor the provost were able to make good their claim and the monks elected the Franciscan, Niels Jonsen[126]. In September 1348, at a synod of the diocese of Odense in the presence of bishop Niels, the electoral rights of the monks and the legality of the late election were settled. Several of the oldest parish priests of the diocese, some over 60 and others over 70 years of age, declared that, in their recollection, no provost of Odense or prior of Dalum had any right in the election of bishops, and that none but the monks of St. Knud might participate[127]. A declaration to this effect was drawn up by the bishop[128],

---

[120] *DD II*, 3, No. 215.

[121] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 225. See also *Kirkekampen i Danmark*, 283.

[122] *DD II*, 12, 197–8.

[123] *Ibid.* See also *S.R.D.* VII, 226–7. Both these accounts are from Hamsfort.

[124] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[125] J. Hansen og K. Mortensen, *Dalum Sogns Historie* (1959) I, 1, 49.

[126] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[127] *DD III*, 3, No. 63.

[128] *Ibid.* No. 64.

and the prior of Dalum was obliged to renounce all his claims[129]. After the synod of 1348 the electoral rights of the monks were not seriously questioned so long as the Odense chapter remained Benedictine. The declaration of bishop Niels mentions that those who had usurped the election rights were “theotonici clerici”[130]. The disputed election had taken place during the interregnum when Denmark was ruled by the counts Gerard and John[131].

The bishop of Odense’s rights to enforce discipline were bound to be resisted by a monastic chapter. In 1139 and 1171 archbishop Eskil had allowed the monks of St. Knud virtual autonomy. The bishop of Odense was not allowed to correct their faults unless his intervention was desired by the prior and community. Then he might enter the chapter-house and, together with the brethren, give judgement according to the Rule of St. Benedict[132]. In the archbishop’s confirmation of 1171 the bishop was also prohibited from appointing the obedientiaries[133]. It seems unlikely that the bishop was ever called upon to exercise his limited disciplinary functions. The documents referring to his relations with the priory are entirely concerned with external matters. In 1348 and 1365 the bishop confirmed the monks’ sole right in episcopal elections[134]. Bishop Peter Pagh[1301–39] occupied some land they claimed as theirs[135], and in 1369 bishop Erik Krabbe decided in their favour the dispute about Aasum parish church[136].

There is little information about the internal discipline of the priory during the Middle Ages. Presumably there was a high standard of observance at the beginning. King Valdemar in 1174 seems to imply this—“celestem Deo laudem et gloriam de sterili exempti mundo feliciter adquisierunt”—as well as suggesting that there had been a falling away in his time[137]. A reform from

[129] Ibid. No. 65. See also *Dalum Sogns Historie* I, 1, 57.

[130] *DD* III, 3, No. 64.

[131] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[132] *DD* I, 2, No. 77; *Dip. AM* I, 253–4; Erslev, *Repertorium* I, No. 27.

[133] *Dip. AM* I, 253–4. In twelfth century English cathedral priories the bishops usually appointed the prior and all or some of the obedientiaries. See Knowles *The Monastic Order in England*, 626–7.

[134] See above p. 14 and *S.R.D.* I, 311.

[135] *DD* II, 6, Nos. 267, 269.

[136] See above p. 12.

[137] “Urkunden des Domklosters von Odense”, 64. (See note 32 above).

England seems to have come some time after 1174[138]. In the early fourteenth century the priory, in common with others in Denmark, was being used by the nobility as a hunting lodge[139].

Although much was written about the spiritual state of the monastery in the fifteenth century, all this evidence is unsatisfactory. The strictures of brother John of Cismar are couched in general terms[140], and he had his own special axe to grind. After the monks had been expelled, their friends in Rome stated: "longo tempore cum odore bone fame Deo servierant"[141]. This was partisan pleading on the other side. When the monks' arguments were answered point by point, this one was left without a reply[142]. But no firm conclusion can be drawn from this.

Brother John of Cismar first came to Denmark in 1457 to effect a reform of the Danish Benedictine houses, and more particularly to persuade them to join the Bursfeld congregation, to which his own monastery of Cismar belonged. Such a work could not succeed without the co-operation of the authorities. He was unfortunate in being able to interest neither the king, nor the nobles, nor a majority of the bishops[143]. Nothing was accomplished in 1457, owing to the unsettled state of the kingdom, and John left. During his absence the bishop of Roskilde began to reform the Skovkloster, and this work was accomplished on brother John's second visit in 1458. The monks of the Skovkloster who opposed the reform left and settled in other religious houses. Three were received at St. Knud's in Odense, where "indisciplinatis indiscipinatus conuersantur", as brother John commented sourly[144]. In 1460 John arrived in Denmark on his third visit, with the object of reforming St. Knud's. By harbouring refugees from the Skovkloster it had become a centre of opposition to reform. Moreover success at so important a monastery would have an encouraging effect on others[145].

[138] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 202-3. (See note 31, above).

[139] *DD II*, 7, No. 259. Cf. *ibid.* No. 197.

[140] See below p. 10.

[141] *APD IV*, No. 3104.

[142] *Ibid.* No. 3156.

[143] On the mission of brother John, with the text of his letters, see W. Christensen, "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie i Christiørn I's Tid", *Kirkehistoriske Samlinger*, IV, 5 (1897-9), 84-125.

[144] *Ibid.* 114.

[145] *Ibid.* 107.

John arrived at a difficult time for Odense. Christian I was trying to obtain the right to nominate all high ecclesiastics in his dominions, as the German emperor was able to do after the Concordat of Vienna. By a papal privilege Christian was able to appoint the prior of Odense and, on the resignation of prior Jacob Geeth, he had nominated Gregers Tygesen. Meanwhile, however, the monks had elected Bent Andersen. When the king's wish was made known they seem to have gone through a second form of election for the benefit of the royal nominee. But the bishop of Odense refused to confirm him. Both parties appealed to the pope, who confirmed each claimant in turn[146]. By May 1459 Bent Andersen had resigned his rights to Jens Rød (Redh), and Gregers Tygesen had been able to obtain a second papal confirmation[147]. The dispute was still raging when brother John came to Denmark, and was only finally settled by the death of Gregers Tygesen, whereupon, in 1463, Jens Rød obtained papal confirmation[148]. To add to the confusion, in 1460, when brother John came to Odense, the bishopric itself was in dispute between Mogens Krafse and Peder Axelsson Thott, so that there was no episcopal authority to effect a reform[149].

John's greatest difficulty in reforming Odense was lack of influential support. The Danish bishops were "dumb dogs"[150]. The nobility of Fyn were more interested in schemes to suppress the priory altogether[151]. At brother John's request king Christian appointed a commission to investigate the whole problem. To this commission brother John was able to send his lengthy memoranda, but there can be little doubt that the king had thus begun the leisurely proceedings which were to end in the suppression of the priory. Meanwhile, his failure at Odense compromised all brother John's other schemes.

A Benedictine cathedral chapter was so unusual outside England that there were bound to be special difficulties. It was medieval liturgical practice for all the churches in a diocese to follow the

---

[146] *APD* III, Nos. 2092, 2098, 2099.

[147] *Ibid.* No. 2162.

[148] *Ibid.* No. 2276.

[149] "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie", 94, 112-3.

[150] *Ibid.* 113.

[151] *Ibid.* 102.

[152] *Ibid.* 94.

rite of their cathedral church. This was felt to be especially difficult when the cathedral was also a Benedictine monastery. In 1431 the Bridgettines of Maribo petitioned to be allowed to follow the rite of Lund, since that of Odense was unsuitable for their order [153]. The papal bull of 1474 also mentioned the inconvenience of making the clergy conform to the liturgical practice of a Benedictine monastery [154]. This in itself would not perhaps have been sufficient reason for suppression. The nobility of Fyn however, wanted a secular cathedral at Odense so that their sons in the church could obtain prebends and dignities there. Brother John had commented on the unworthiness of this motive [155], but they made no secret of it. The papal bulls of the period set out their complaint: how they sent their sons at great expense to be educated abroad, and how these sons returned home only to find that there was no hope of ecclesiastical promotion in their native diocese, so that they must seek it elsewhere [156]. Karl Rønnow, who became bishop of Odense in 1474, and who was a patron of the new humanism, also desired a secular chapter at his cathedral, so that he could surround himself with learned men [157]. Finally, king Christian was in favour of the idea because of the increased patronage which he would enjoy. When he made his journey to Rome in 1474, the establishment of a secular chapter at Odense was one of the questions he had noted for discussion with the Curia [158].

The priory was suppressed by a bull dated 21 April 1474. The monks were to go to other houses of their order. Those who, through age or sickness were too old to be moved, were to receive pensions and be suitably housed near the cathedral. A secular chapter was to be set up, with a provost at its head, a dean who would have cure of souls in the cathedral, a cantor who would rule the choir, and a number of canons who would hold prebends. The provostship was to be in the king's gift, the other two dignities and six of the prebends in that of the bishop. Patronage of the other prebends and of the minor benefices was to be held jointly

---

[153] *APD* II, No. 1592.

[154] *Ibid.* IV, No. 2582.

[155] "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie", 106.

[156] See e.g. *APD* IV, No. 2582.

[157] *Series Episcoporum Otthoniensium*, S.R.D. VII, 237.

[158] *APD* IV, No. 2515.

by the bishop and the chapter[159]. The prelates charged with carrying out the bull finally decided upon 15 prebends with vicars choral for each dignity and canonry. The chapter had been organised by 1477 and the work was duly approved by the pope[160].

It is remarkable that the monks of Odense, scattered in various places, with king, nobles, and bishop against them, continued to work for their restoration. Nothing could be accomplished during the lifetime of king Christian, but the opportunity came after his death in 1481. The monks were able to win over the widowed queen Dorothea, and she brought up the question on her visit to Rome in 1488[161]. The arguments on both sides can be read in the contradictory bulls which now began to be issued by the Holy See. The monks declared that they had led exemplary lives in Odense before their expulsion. Without being cited or given the opportunity to state their case, they had been driven out and robbed of all their possessions and privileges. Deprived of their home they had had to run hither and thither to the scandal of many, and St. Knud had worked no miracles in the cathedral since their departure. The priory had been protected by a papal bull of Paschal II and many other privileges which forbade the monks to be moved[162]. The case for the secular chapter, with which bishop Karl Rønnow associated himself, was that the change in 1474 had been made by the king after long deliberation and with the approval of the pope. It was quite untrue that the monks had been expelled; on the contrary they had gone willingly, realising that it was better for the church of St. Knud, as a public instrument issued by them showed. A decent portion of the revenues had been assigned to the older monks, and the rest had gone to various religious houses. To change arrangements made fourteen years before would cause confusion at Odense and give a bad example in the kingdom[163].

Pope Innocent VIII delegated the case to the bishop of Lübeck and the abbots of the Skovkloster and Sorø, giving them authority, if they found the facts as the monks had stated them, to suppress

---

[159] Ibid. No. 2582.

[160] Ibid. No. 2692.

[161] *Series Episcoporum Otthoniensium*, S.R.D. VII, 237; APD IV, No. 3104.

[162] APD IV, No. 3104.

[163] Ibid. No. 3156.

the secular chapter and restore the Benedictines[164]. At the first hearing in Odense on 9 May 1489, the judges delegate met in the presence of king Hans and listened to the proctors for both sides. All the parties then agreed to ask the archbishop of Lund to act as arbitrator. The latter, however, refused to act, and the abbot of Sorø, apparently on his own authority, decided to conclude the case himself[165]. This action was of doubtful legality and increased the confusion. Upon the appeal of the seculars, new judges were appointed by the pope in 1490[166]. But by this time a settlement had been made.

In December 1489, both sides agreed to the arbitration of king Hans. His decision was that the monks should return and have back their privileges and properties. Pensions were to be paid to the dignitaries and canons of the suppressed secular chapter, and these were to keep their houses as long as they lived, except the actual claustral buildings[167]. The restoration received papal approval in May 1490[168]. An important condition laid down by the king was that the monks should observe the Rule of St. Benedict to the letter. If they were negligent in this respect the king would have the right to expel them and replace them with Benedictines of the Strict Observance[169]. Even now, the monks did not join the Bursfeld congregation[170]. No further attempts were made to expel them, however, and they continued to serve as the chapter of the cathedral at Odense, until the Reformation.

---

[164] *Ibid.* Nos. 3104, 3118. The “*Summa Processus in causa Ecclesiae Otthoniensis sancti Canuti ordinis s. Benedicti*”, which is found in two manuscripts in the Royal Library, Gml. kgl. Saml. 2491 4to and 1129 fol., is not an independent account but a resumé of the legal documents.

[165] *S.R.D.* VIII, 475–6.

[166] *APD* IV Nos. 3186, 3202.

[167] *S.R.D.* VIII 476–8.

[168] *APD* IV, No. 3211.

[169] *S.R.D.* VIII, 476–8.

[170] See on this Troels Dahlerup, “Bursfelderkongregationen og Danmark”, *Kirkehistoriske Samlinger* VII, 5 (1963), 68–9.

Drabet på Erik 4. Plovpenning og den begyndende legendedannelse

Af C. A. Christensen

Blandt de nyfund, der lejlighedsvis gøres under det fortsatte arbejde ved *Diplomatarium Danicum*, er det hidtil mest betydningsfulde utvivlsomt et ukendt pavebrev om en eventuel kanonisering af Erik 4. Plovpenning. Da der vil gå en årrække inden det kan indgå i det planlagte supplementsbind, skal det publiceres her, samt søges placeret i sin historiske sammenhæng.

Brevet er overleveret i en anonym formularsamling fra det 15. årh. i Vatikanets bibliotek, Cod. Lat. 3940. De i samlingen optagne brevtyper er som regel hentede fra Bonifacius 9.s registre (1389–1404), men lejlighedsvis har kompilatoren benyttet andre pavers brevsamlinger[1]. Det, der i foreliggende tilfælde har interesseret ham, fremgår af hans overskrift: »Committitur in partibus ut examinent testes super canonizatione cuiusdam sancti«. Som udsteder anføres en pave Johannes; på tale kunne komme Johannes 21. (1276–77) eller Johannes 23. (1410–15), men brevets indhold viser indiskutabelt, at det har været udstedt inden 1258, eftersom Erik Plovpenning endnu på tidspunktet for brevets udstedelse ligger begravet i domkirken i Slesvig, hvorfra han som bekendt i nævnte år blev overført til Ringsted. Kompilatoren har derfor sandsynligvis hentet sit eksempel fra de tabte registerbind over *Littere clause* fra Innocens 4.s tid (1243–54)[2] og fejllæst Innocentius for Iohannes. Brevet lyder saaledes:

---

[1] Jf. den kortfattede oversigt over håndskriftets bestanddele i *Repertorium Germanicum* II, 17*.

[2] Jf. E. Berger i indledningen til *Les Registres d'Innocent IV. Littere clause* er også gået tabt for Aleksander 4.s tid (1254 20/12–61 25/5), men da fejllæsningen i så fald bliver større, og da der må antages at være forløbet en vis tid mellem den forlangte undersøgelse og kong Kristoffers egenmægtige handlemåde i 1258, taler alt for, at udstederen har været Innocens 4.

»Iohannes (Innocentius) etcetera uenerabilibus fratribus . . . Slewicensi et . . . Ripensi ac . . . Wibergensi episcopis salutem etcetera. Ut corda fidelium in sui amore rex celestis accendat et incredulos conuertat ad fidem. sanctos suos miraculis magnificauit gloriosis/ deuociores enim fideles ipsi redduntur altissimo/ dum uident electos ipsius post exitum huius uite felicem uirtutibus choruscare/ ac reliqui eum sequi desiderant cum se sequentibus eterna premia largiatur/ Sane dignas domino referimus gracias quod sicut carissima in Christo filia nostra Margareta regina Dacie illustris nobis suis litteris intimauit olim clare memorie Ericus rex Dacie de progenitoribus eiusdem regine erat uir fidei catholicus et ad dei ecclesiam omni ueneratione deuotus/ cuius saluti ille humani generis hostis antiquus inuidens domino permittente adeo/ ut quondam Abel dux Sleswicensis eius germanus regnandi ambitione obcecatus/ scilicet ut eo perempto sibi in eodem regno Dacie succederet. uite ipsius regis qualitercumque insidiabatur/ quomobrem multis malis increbrescentibus tandem rex ipse innocens manibus et mundo corde eodem duce cum quibusdam suis complicibus in hac parte ministris sceleris dolose ordinantibus anno domini millesimo ducentesimo quinquagesimo in uigilia sancti Laurencii martiris eciam uitam martirio feliciter consumauit eiusque corpore ipsi occisores ne umquam appareret postea ut credebant in quodam flumine in ipso regno submerso/ et subsequenter in illo quasi miraculose reperto et cognito atque in ecclesia domus fratrum predicator(um) [1] Slewicensi sepulto postquam in eadem ecclesia per multa tempora quieuit/ inualescentibus illis signis et miraculis ut pie creditur meritis dicti regis cooperante altissimo/ ad ecclesiam maiorem Slewicensem reuerenter translatum extitit et in utroque loco huiusmodi sepulture extunc eciam multa claruerunt et clarent miracula/ nam illic cecis uisus/ surdis auditus/ claudis gressus et aliis languidis medela diuinitus reparantur/ nec omittendum est/ quod nouissime quidam puer uitafunctus post uotum per eius parentes emissum/ quod dictum puerum cum ymagine cerea ad tumbam dicti regis in eadem ecclesia maiori ipsi parentes adducere uellent/ illico spiritum uitalem resumpsit/ et eciam quedam matrona multis annis podagre pulsata molestia in pedibus ita quod per se transire non posset/ oracione fusa ibidem ad ipsum dominum exaudita est/ nam repente corporis integram susceperat sospitatem/

[1] predicatores *ms.*

propter que et multa similia miracula que ibi fiunt/ ut frequenter deuocio Christi fidelium in partibus illis ad uenerationem dicti regis creuit et crescit assidue/ Credunt enim predicti fideles animam beatam dicti regis largiente patre luminum sanctis perhenniter in celestibus congaudere/ Cum igitur si super hiis ueritas fame concordet sanctorum deceat ipsum regem ascribi cathalago ut condignis laudibus extollatur in terris quem ut ex premissis elicuit uirtus altissimi iam sublimauit in celis quocirca fraternitati uestre de fratrum nostrorum consilio per apostolica scripta mandamus quatinus de uita et meritis memorati regis ac prefatis et aliis miraculis que in ecclesiis ipsis fiunt sepius ut prefertur et eorum circumstantiis uniuersis iuxta interrogatoria que uobis sub bulla nostra transmittimus interclusa diligenter et solícite inquirentes/ que inueneritis nobis per uestras litteras harum seriem continentes de uerbo ad uerbum intimare studeatis ita quod eis fides possit plenaria merito adhiberi. Datum < . . >.

Forma examinandi testes.

Testes legitimos quos super uita conuersacione et miraculis clare memorie Eriki regis Dacie/ cuius corpus in ecclesia Sleswicensi requiescit/ debetis recipere/ prius per eos prestito iuramento in forma consueta de dicenda per ipsos ueritate super illis de quibus per uos in hac parte interrogati fuerint prece. precio/ amore/odio. uel timore semotis/ quosque diligenter examinare curetis/ et de omnibus que dixerint/ interrogate ipsos quomodo/ ea sciunt/ quo die/ quibus presentibus/ ad cuius inuocacionem/ quo loco et quibus uerbis interpositis/ et de nominibus illorum circa quos miracula fore facta dicuntur/ et si eos cognoscebant/ et quot diebus ante uiderunt eos infirmos/ et quanto tempore fuerunt infirmi/ et quanto tempore uisi sunt sani et de quo loco sunt oriundi/ et interrogentur de omnibus circumstantiis diligenter/ et circa singula capitula siue singulos articulos fiant ut expedit premissis questiones/ et series testimonii et uerba testium fideliter redigantur in scriptis ita quod possit eis fides plenaria merito adhiberi/«

Brevet udvider umiddelbart vor viden på to punkter. Imod den hidtidige opfattelse viser det, at der fra officielt hold er gjort et alvorligt forsøg på at få en kanonisering af Erik gennemført, og det allerede nogle få år efter hans død. Dernæst fastslår det, at Erik kun har været begravet i dominikanerkirken og i domkirken i Slesvig, inden han overførtes til Ringsted. Visse hjemlige kilders

påstand om, at han inden bisættelsen i domkirken også havde været bisat i nonneklostret i Slesvig, må herefter afvises[1].

Med den allerstørste interesse læser man referatet af den fremstilling, et fremtrædende medlem af kongehuset har givet paven om forholdet mellem de to brødre. Grundsynspunktet er principielt det samme, som kendes fra de fleste danske og udenlandske kilder, nemlig at Abel var drabets bagmand, men at selve drabet udførtes af hans medsammensvorne, hans *complices*. Iøvrigt må man på dette sted i brevet konstatere en bemærkelsesværdig brist i den logiske sammenhæng. At Abel var forblindet af sin ærgerrighed efter kongemagten, derfor stræbte sin broder efter livet, og omsider, da mange uheldige omstændigheder stødte til (*multis malis increbrescentibus*), nåede sit mål med drabet Sankt Laurentiinat, er en fremstilling, der halter på et væsentligt punkt, for så vidt som brodermordet ikke eo ipso kan have banet vejen til tronen. Eftertiden har på grund af det utilstrækkelige kildemateriale haft vanskeligheder med at forklare, hvorfor Abel i betragtning af omstændighederne blev anerkendt som Eriks efterfølger. Erslev[2], og med ham de fleste senere historikere, antager, at Abel har opnået kongevalg inden rygtet om hans medvirken har nået større udbredelse, mens Arup mener, at hadet til Erik har været så stærkt, at man trods alt har hyldet Abel[3]. Det er givet, at Margrete har haft førstehåndsviden på det punkt, men hun viger udenom. Af gode grunde, som vi siden skal se.

I det følgende studser man over, at kongens lig blev *quasi miraculose reperto et cognito*. Skulle det ikke være en selvfølge, at kongens lig er blevet genkendt, da det først var fundet? Tankegang og formulering bliver imidlertid klar, når vi læser fremstillingen i den kilde, Gertz benævner *Incerti Auctoris Genealogia Regum Danie*[4]. Her skildres med mange ord, hvorledes fiskere allerede dagen efter drabet til deres målløse rædsel både får den hovedløse krop og det afhuggede hoved i deres net ved første dræt[5]. Ved nærmere eftersyn bliver de til slut klar over, at det

[1] Jf. Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark, 135 og 303.

[2] Danmarks Riges Historie II, 29.

[3] Danmarks Historie I, 296.

[4] Trykt S(riptores) M(inores) I s. 186–94. Afsnittet om Erik Plovpenning er optaget i V(itae) S(anctorum) s. 425–30. Oversættelse af J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 34 flg.

[5] V. S. s. 427. Det mirakuløse moment har rimeligvis været mindre end

drejer sig om deres konges lig. Også på et andet punkt kan sam-
hørighed mellem denne kilde og pavebrevets formulering kon-
stateres. Ifølge brevet kastede Abels medsammensvorne, *in hac
parte ministri sceleris*, kongens lig, *ne umquam appareret postea, ut
credebant, in quodam flumine* (Slien). I den nævnte kilde hedder det,
at *ministri sceleris* kastede liget, *ne ab aliquo hominum posset
inueniri, . . . in flumen*.

Slutningen må blive, at der allerede samtidig med Margretes
ansøgning må have foreligget en legendeagtig beretning, eller skitse
til en helgenlegende om man vil. I og for sig fremgår dette allerede
af de data, Gertz har givet. Forfatteren til ovennævnte kilde er
nemlig nok anonym, men ikke ukendt som historisk skribent.
Som Gertz har påvist, har han med lettere hånd bearbejdet Svend
Aggesens historiske arbejder, radikalt ændret dennes kongeliste
og hertil føjet en biografisk skildring af de tre valdemarsønner[1].
Forfatteren må have afsluttet sit arbejde i tiden omkring mordet
i Finderup 1286, hvilket fremgår af hans slutsætning om Erik
Glipping[2]. Men i hans redegørelse for de skyldige i drabet 1250,
findes der en passus, der umuligt kan være formuleret i 1286.
Der løftes en advarende pegefinger mod en unavngiven person,
som er under mistanke for meddelagtighed i drabet, og der an-
befales denne at gå i sig selv og angre, inden Guds straf rammer
ham[3]. Advarslen antages almindeligvis – også af Gertz[4] –
at være stilet til Tyge Bost. Da han døde 1266[5], må forfatteren
1286 følgelig optage et ældre værk i sit. Identificeringen er dog
næppe så sikker, som hidtil antaget[6]. Men det er givet, at for-

---

beretningen vil give indtryk af, thi den samtidige Albert af Stade fortæller, at
liget fandtes *capite adhuc ad collum pendente*, V. S. s. 433, hvilket sandsynligvis
er mere rigtigt, eftersom tendensen øjensynligt går i retning af at forhøje mirakel-
momentet. Omkr. 1500 havde man yderligere bedret på det ved at lade hengå to
måneder mellem drab og ligfund og liget være uden spor af dekomposition, Erslev,
Svaning-Hvitfeld, s. 43.

[1] En ny Text af Svend Aggesens Værker, s. 194 flg., jf. S. M. I s. 155–56.

[2] S. M. I s. 194: »De cuius profectu et exitu quoniam nil certi habemus, aliis
relinquimus enarrandum«. Gertz karakteriserer ordene som dunkle, V. S. s. 421,
hvad der næppe er grund til.

[3] V. S. s. 429.

[4] Ibid. noten.

[5] S. R. D. IV s. 499 og 515, jf. Ellen Jørgensen i Biogr. Leks. III (1934) s. 518.

[6] I Danmarks Gl. Personnavne. Tilnavne sp. 182 og 845 er draget en skille-
linie mellem Tyge Bøste, Abels kammermester, og den sjællandske stormand

muleringen har en alt for aktuel brod til at kunne være formuleret 36–37 år efter drabet. Forholdet må derfor være det, at forfatteren i 1286 i sin fremstilling i vid udstrækning har optaget en legendeagtig beretning om Erik Plovpenning's død, der allerede har foreligget udarbejdet inden dronning Margretes ansøgning. I det følgende vil det i 1286 udarbejdede værk blive kaldt legendebiografien, for at angive dets dobbelte karakter [1].

Vi vender tilbage til det mirakuløse fund af kongens lig. Målt med eftertidens øjne er det, der følger efter fundet, langt mere forunderligt. Fiskerne bringer kongens lig til Slesvig og lader det med tiggermunkes hjælp begrave i dominikanerkirken [2]. Beretningens korrekthed på det punkt kan ikke omtvistes. Den opsigt og forargelse denne ukongelige jordefærd har vakt, kommer frem i andre samtidige kilder, som vi senere skal se. Til bedømmelse af situationen er scenen af uvurderlig betydning. Hvor er dronning Jutta, kongehusets øvrige medlemmer, stedets biskop, landets øvrige dignitarere, ja selv Abel, som jo senere officielt afsværges al deltagelse i drabet og derfor kunne synes at have al grund til at holde på formerne? Men Abel var i disse dage optaget af at arrestere »Erikianere«! Legende-biografien beretter: »Tunc factum est gaudium Abellianis, luctus et meror ingens fit Ericianis; statim namque capti uantur nobiliores de hominibus Erici, capti uinculantur, uinculati custodie mancipantur. Sed hec haec tenus« [3]. Det er beklageligt, at forfatteren nøjes med denne antydning, men situationen er alligevel tilstrækkelig klar. Hverken ukendskab (Erslev) eller udbredt had til den afdøde konge (Arup) forklarer den. Forklaringen må være den, at den gamle borgerkrig er brudt ud igen i brutaleste form, at kongens lig har været i fjendevold; derfor har fiskerne fået et kongeligt lig mellem hænderne, som ingen ville eller kunne tage sig af.

Tyge Pust, der døde 1266. Nedenfor s. 42 note 2 er gjort opmærksom på, at ordene snarere må antages at sigte til biskop Regner af Odense, der også døde 1266.

[1] I omtalen af miraklerne ved Eriks forskellige gravsteder: »ubi uidelicet primo sepultus est, et in loco, ad quem post aliquod tempus translatus est, in loco etiam, ubi deo donante nunc requiescit« (V. S. s. 429), må sidstnævnte stedsbetegnelse sigte til Ringsted og opfattes som en interpolation af forfatteren i 1286.

[2] V. S. s. 428: »Et [corpus] impositum in nauim sic cum casside et indumentis compeditibusque circa tibias existentibus cum honore, quo poterant, transtulerunt ad ciuitatem Sleswicensem, ad ecclesiam predicatorum, sepelientes illud ibidem, eisdem fratribus deuote coadiuantibus«.

[3] V. S. s. 427.

Her må den politiske situation kort forud for drabet i hovedtræk ridses op. I forsommeren 1250 havde den langvarige borgerkrig mellem Erik og Abel nået sit foreløbige klimaks; af bevarede originaldokumenter fremgår, at Abel er gået så langt som at kalde sig konge[1]. Kort efter har han og hans tilhængere dog måttet underkaste sig og give sig i Eriks nåde og unåde[2]. Som Erslev har fremhævet, må underkastelsen have givet Erik vidtgående beføjelser i hertugdømmet, som bl. a. ytrede sig i, at Rendsborg fik en kongelig besætning[3]. I tiden omkring 1. august blev denne besætning angrebet og belejret af en holstensk hær under ledelse af Abels svoger grev Gerhard og dennes slægtninge ærkebiskop Gerhard af Bremen og biskop Simon af Paderborn. Kong Erik iler med en stærk, pansret rytterhær til undsætning. Ankommet til Dannevirke forlader han hæren og begiver sig til sin broder i Slesvig[4].

Både samtid og eftertid har været travlt optaget af spørgsmålet, hvad der foranledigede Erik til at foretage dette, som det skulle vise sig, skæbnesvangre skridt. Vi må tilstå, vi ved det ikke, men kan i betragtning af forholdene med rimelighed formode, at Erik har ønsket at drøfte den militærpolitiske situation med sin broder og lensmand, vel også har stillet krav om hærfølge. Gertz mener, at dette ligefrem kan udlæses af Sjællandske krønike, hvilket nok er tvivlsomt[5]. For de allerfleste forfattere i datiden, der er prægede af helgenforestillingen, var situationen dog klar. Den uskyldige, tillidsfulde konge bliver under et venskabeligt besøg hos sin broder lumskeligt dræbt af denne.

[1] D. D. II 1 nr. 1, 3 og 7.

[2] Sjællandske krønike: »Tandem dux Abel uitam et bona ponere in manibus regis compellebatur, et sic facti sunt amici, ut uidebatur«, V. S. s. 432. Den ufuldstændigt overleverede Slesvigske årbog har haft en tilsvarende notits: »1250. Dux Abel compulsus est bona et . . .«, Ann. Dan. s. 134. Indholdsmæssigt svarer formuleringen i Ømbogen hertil: Erik blev dræbt af *homines pacis sue*, af mænd, han havde givet sin fred, S. M. II s. 199.

[3] Hist. Tidsskr. 6. rk. II s. 384.

[4] V. S. s. 431-32.

[5] Sjl. krøn. siger, at Erik tog til Abel i Slesvig *causa solatii*. I en note hertil forklarer Gertz: *i. e., ut auxiliū ab eo peteret*. Baggrunden herfor er, at Erslev i Danm. Rig. Hist. II s. 27 havde fortolket stedet således: »Erik vilde ved sin Tillidsfuldhed vise sin Broder, at han ikke ansaa ham for delagtig i det tyske Angreb«. I overensstemmelse hermed havde J. Olrik i Valdemar Sejrs Sønner s. 43 oversat ordene med: »for at give ham Oprejsning«. Det er dog tvivlsomt,

Det bemærkelsesværdige ved situationen er imidlertid ret beset ikke Eriks besøg, men den kendsgerning, at Abel uanset Eriks hær i nærheden tør lade sin blinde ærgerrighed have frit løb for at anvende Margretes sprogbrug. Under de alvorlige overvejelser, der må være gået forud, er det givet, at Abel må have taget denne hær med i sine beregninger, men også det faktum, at en holstensk hær, hans forbundsfæller fra året i forvejen, stod kampklar ved Rendsborg. En samtidig tysk kilde, *Annales Erphordenses*, hævder ligefrem, at der bestod et forræderisk samspil mellem Abel og holstenerne, en påstand, der dog næppe hviler på andet end en nærliggende mistanke[1].

Ingen berettende kilde fortæller om sammenhængen i de begebenheder, der er fulgt efter fiskernes begravelse af Eriks lig og Abels samtidige fængsling af de »Erikianere«, der fandtes i hans magtsfære. Men visse kendsgerninger står fast, den vigtigste er, at Abel blev valgt og kronet til konge, *purgans se manu 24 militum de morte fratris* [2]. I betragtning af det skete må denne edsaflæggelse have været led i en iscenesættelse, ved hvilken Abel fra at være i åben krig med sin broder præsenteres for landet som dennes rette efterfølger og erklæres for sagesløs i drabet. Begivenhederne er forløbet hurtigt, thi allerede omkring 1. sept. ses Abel at udfærdige kongebreve i Viborg [3], temmelig sikkert i forbindelse med kongehyldingen. Og det måtte de ifølge tingenes tilstand. Underanførerne for Eriks hær uden for Slesvig har ved efterretningen om hans død med øjeblikkelige konsekvenser være stillet overfor spørgsmålet: Hvad nu? Afgørelsen har de ikke selv kunnet træffe, rigets toneangivende stormænd, i første række Kristoffer

---

om der i ordene ligger andet end: *til adspredelse*, jf. for eks. formuleringen i et dokument af 1355: en konge kom engang *in solatio uenacionis* til Skagen, D. D. III 4 nr. 231. Heri ligger dog ikke, at det har været Eriks hovedformål. En forfatter, der skriver 30–50 år efter begivenheden kan ikke gøre krav på at vide, hvad Eriks planer har været.

[1] MGH. *Scriptores XVI* s. 37: »Cum Bremensis presul et comes Holsacie contra regem Dacie bella moverent, ipsius germanum nomine Abel, ducem videlicet Iutie, sibi quoquo modo associaverunt«. Eventuelle aftaler mellem Abel og holstenerne har sikkert kun været kendt af ganske få mennesker. Det er muligt, at mistanken stammer fra grev Ernst af Gleichen, den danske kongegæstling, som i en lang årrække opholdt sig i Danmark og som ses at have haft økonomiske forbindelser med det kloster, i hvilket årbogen er skrevet, *Suhm X* s. 129.

[2] Ribeårbogen, *Ann. Dan.* s. 152.

[3] *D. D.* II 1 nr. 12–13.

og hans halvbroder hertug Knud, må have haft det afgørende ord. De overvejelser de har haft og den afgørelse de har truffet, har Hvitfeld (Fol. 1 s. 226) nok i hovedsagen ramt rigtig: »de blefve tilsinds udi deris raadslag mere at anse huad nyttigt kunde være end huad christeligt oc ræt vaar, quod in omnia causa status iam fere est fundamentum. Abel som for sligt it mord burde at være forfalden all arffvelig rettighed oc succecession, hannem antage de for konge«. Hvitfeld falder for fristelsen at give indtryk af, at han har skriftlige kilder for sin skildring, hvad der utvivlsomt er urigtig[1]. Men kendsgerningerne taler deres eget sprog. De, der af den givne situation er blevet udpeget til Abels modspillere, er veget tilbage og har accepteret Abels brutale fait accompli. De vælger – sikkert mod Abels forventning, hvad omstændighederne omkring Eriks begravelse viser – at anerkende Abel som Eriks lovlige efterfølger og lade ham sværge sig fri for medskyld i Eriks død. Vi kan formode, at frygten for en ny borgerkrig, der som forholdene lå, har måttet udkæmpes til den bitre ende, samt den sikre udsigt til holstensk intervention, svarende til den der fandt sted i 1249, har været de afskrækkende momenter. Det falder i tråd hermed, at den holstenske hær efter omvæltningen i Danmark ses at opgive belejringen af Rendsborg og opløses[2], hvorved den demonstrerer, at dens angreb har været rettet mod Erik personlig og ikke mod den danske besiddelse af Rendsborg. Det falder ligeledes i tråd med kulisseeændringen, at Eriks lig ses blive overført fra dominikanerkirken til domkirken[3]. Resten har måttet overlades til glemselen.

Af udenforstående kunne og blev omstændighederne omkring kongevalget vurderet på forskellig måde. En munk i Øm udtaler få år senere, at Abel »fauore ducum et suorum (Abels) complicum in regni solio sublimatur«, tydeligt nok ment som en misbilligelse, idet Erik efter munkens opfattelse var den ideelle konge, mens Abel var en »fratricida« og en »Babel«[4]. Det er altså et samspil mellem de ledende stormænd – munken bruger næppe *dux* i den snævrere betydning af hertug, thi Kristoffer var ikke *dux*, men *dominus* – og »Abellianerne«, der skaffede Abel tronen. I den sam-

[1] Erslev, Svaning-Hvitfeld s. 47.

[2] Annales Stadenses, V. S. s. 433.

[3] Ibid. samt s. 428.

[4] S. M. s. 199.

tidige Håkon Håkonsøns saga opfattes forholdet kort og godt således, at Abel svigefuldt tog sin broder tilfange og af dage, hvorefter han *lod sig tage* til konge over danevældet[1], hvorved vægten er lagt på det, der faktisk skete. Reelt har Margrete i sit brev til paven givet udtryk for samme grundopfattelse, selv om hun med *multis malis increbrescentibus* har antydnet de særlige omstændigheder.

Hændelsesforløbet må efter alt at dømme have vakt stor forargelse i vide kredse, selve opfattelsen af Erik som helgen er betinget heraf. Årbøger, krøniker og legendelitteraturen viser, at samtiden næsten enstemmigt har fordømt Abel som drabets bagmand. Men derudover er overleveret et digtfragment, der hidtil ufortjent er blevet overset af den historiske forskning. Det giver et levende indtryk af, hvor nødtørftig og lidet tillidsvækkende den officielle forklaring har forekommet samtiden[2].

Digteren begynder med en retorisk tiltale til et ukendt Erik-billede. Straks her mærker man dets aktualitet, idet den fremstillede dødsscene får digteren gysende til at tænke på den efterfølgende usømmelige begravelse. Iøvrigt mærker man sig i dette indledende afsnit udtalelsen om, at Erik blev dræbt *in laribus propriis*, vi skal senere komme tilbage hertil. Billedet har fremstillet Erik som tilgivende sin banemand; en beslægtet tankegang træffes hos Albert af Stade, der lader Erik – ut dicunt – af sit inderste hjerte tilgive sin bøddel inden sin død[3]. Men digteren afviser den forestillingsverden. Forbrydelsen er for stor, strømmen af blodet fra såret vælder mod himmelen og dets brusen når den høje dommers øre, landet hæver sin røst til klage: »Vær forbandet, hertug, fordi Du havde viljen til den udåd at tage Din broder tilfange. Hvorfor har Du ikke næret frygt for at miste den, der alt var fanget? Hvorfor kastede Du siden den ulykkeligt omkomne i søen? Hvorfor endelig har Du ikke trods flittig bøn herom afbrændt røgelse

[1] J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 82.

[2] Digtet er fragmentarisk overleveret i et læg fra 16. årh. og findes i et langeboks samlingsbind, Ny kgl. Saml. 726^c fol. Lægget indeholder desuden en afskrift af en St. Kjelds legende, to epitafievers over Valdemar I. og Knud 6., trykt S. M. II s. 89–90, samt bemærkelsesværdigt nok bandlysningsdommen over dem, der har fængslet Jakob Erlandsen, D. D. II 1 nr. 293. Fragmentet er trykt i SRD: V s. 421, Suhm, Danm. Hist. X s. 114 og – bedst, men malplaceret – i Vitae Sanctorum s. 435.

[3] V. S. s. 432.

for den begravne efter ret kirkeskik?» Digteren understreger derefter, hvad der øjensynligt har ligget ham stærkt på sinde, men må stå for hans egen regning, at Abel har berøvet enke-dronningen og hendes døtre deres medgift og smykker[1]. Sidste sætning i fragmentet er desværre ufuldstændigt overleveret: »Du holder Din hånd over de fordærlige håndlangere ved forbrydelsen, skønt . . .«[2].

Digteren dels angriber den officielle forklaring, dels påpeger dens utilstrækkelighed. Efter hans opfattelse er alene den kendsgerning, at Abel havde taget broderen tilfange, nok til at stemple ham som drabsmanden. En generation senere forsøgte Rydårbogen – ene af alle kilder og vel af lokalpatriotiske grunde – endnu at opretholde skillelinien mellem fængsling og drab, idet den nok indrømmer, at Abel *prodiciose* tog Erik tilfange, men at selve drabet skete *duce ignorante*[3]. Men skillelinien har ingen rimelighed for sig. Bortset fra at omstændighederne ved begravelsen viser, at Abel i dagene efter drabet handler ud fra helt andre forestillinger, kan han på ingen måde have forventet, at Erik efter de forudgående hændelser og lige inden et vigtigt slag påny skulle slå en streg over et så eklatant overgreb fra hans side. Med fængslingen må drabet have været besluttet. I 1261–62 giver dronning Margrete udtryk for samme opfattelse, idet hun lader det være et anklagepunkt mod biskop Regner af Odense, at denne under en prædiken i Slesvig – vel i efteråret 1250 – skal have udtalt, at han, Regner, havde tilrådet fængslingen, men ikke kendte noget til drabet[4]. Efter ægtefællens død, da dronning Margrete af tingenes indre logik, som vi straks skal komme ind på, tvinges til at karakterisere Abel som en usurpator, kan hun også se bort fra den i 1250 kunstigt skabte skillelinie og sætte lighedstegn mellem fængsling og drab.

[1] Annellis, *ibid.* s. 436, er trykfejl for Armillis, *jf. ibid.* s. 558.

[2] *licet* er skrevet på foden af sidste side og er altså forbindelsesordet til det tabte blad i lægget. Sætningen har rimeligvis indeholdt en henvisning til en forsikring fra Abels side om, at gemingsmændene ville blive eftersporet og straffet. Almindelig sømmelighed har jo forlangt dette. Men som almindeligt erkendt, er Jens Grands senere konstatering, at der ikke fulgte nogen straf efter drabet, *Acta Proc. Lit.* s. 179, utvivlsomt rigtig.

[3] *Ann. Dan.* s. 113.

[4] *Acta Proc. Lit.* s. 59: »Quod scelerate interfectionis regis Erii conscius et consiliarius fuerit. Item quod in sua predicacione apud Slesvic de morte ipsius se excusavit et, quod caperetur, confessus est«.

I digtet forbandes *hertugen* for fængslingen. Heri ligger ikke, at dets affattelsestid ligger inden kongevalget, thi i de indledende ord har digteren omtalt Abel som Eriks efterfølger og arvtager. Den samme underkendelse af Abels kongeværdighed møder vi – efter Abels død – i et pavebrev af 1252 20/12 til biskop Niels af Viborg angående afsættelse af biskop Elav af Børglum, som ved protektion af Abel, *qui pro rege Dacie se gerebat*, havde opnået bispestolen. Og af pavebrevet 1264 4/4 fremgår, at dronning Margrete på det tidspunkt har anvendt samme karakteristik, *Abel, qui pro Daciæ rege se gessit*[1], en stillingtagen fra hendes side, der trods alt må have haft sine betænkelige sider, eftersom hendes ægtefælle sammen med landets stormænd i 1250 utvivlsomt havde anerkendt Abel som Eriks lovlige efterfølger. Når hun alligevel efter ægtefællens død vælger at se bort herfra, må dette skridt ses i sammenhæng med den i hendes øjne såre uheldige udvikling i tronfølgerspørgsmålet. Det var kristofferliniens achilleshæl, og da såvel hendes underkenden af Abel som hendes protegeren af den folkelige opfattelse af Erik som helgen er betinget af dette problem, må denne linie i det politiske spil drages frem. Forholdet var det, at ligesom Abels succession i 1250 var en tvetydig affære, havde valget af Kristoffer i 1252 også sine skønhedsfejl, for såvidt en stormandskreds imod givet løfte til Abel havde gennemført, at kronen overførtes til Kristoffer under forbigåelse af Abels sønner.

Omkring 1284 afgav junker Valdemar af Slesvig en officiel erklæring overfor ærkebiskop Jens Dros om begivenhederne efter Abels død og den derfra stammende strid mellem den abelske og den kristofferske linie. Han bad om, at erklæringen måtte blive protokolleret af hensyn til dens politiske betydning: Kristoffer, som efter loven skulle have håndhævet de umyndige abelsønners ret, havde på foranledning af nogle af sine tilhængere, verdslige og gejstlige, ladet sig vælge til konge og krone, skønt han tidligere havde givet sit samtykke til, at kronen skulle tilfalde Abels sønner og hans efterkommere[2]. Erslev stiller sig ret skeptisk overfor

[1] D. D. II 1 nr. 85 og 422. – Biskop Niels hørte som bekendt som kansler til inderkredsen omkring Margrete. Uden at være egentligt bevis er det nok næppe tilfældigt, at digtet ligesom pavebrevet 1254, foranlediget af Margrete, og den hende nærstående helgen-biografi bruger *ministri scleris* om drabsmændene. Digtets proveniens peger muligvis mod Viborg, jf. ovf. s. 30 note 2.

[2] D. D. II 3 nr. 132.

troværdigheden af denne erklæring[1], men i betragtning af dens officielle karakter kan den ikke være grebet ganske ud af luften; der har været alt for mange, der har haft førstehandsviden om disse højst vigtige forhold. Højst kan der være tale om tendensiøs overdrivelse. Alt taler imidlertid for, at erklæringen i hovedsagen korrekt gengiver de faktiske forhold. Den støttes af en udtalelse i den sachsiske fyrstekrønike fra 1281–82 (en oversigt over fyrstehusets slægtskabsforbindelser), hvor der om Abels sønner hedder, at de blev berøvet riget[2]. Samme opfattelse har uden tvivl de holstenske grever haft, jf. pavebrev af 1262 11/5: *pretendentes regnum ipsum ad quosdam eorum spectare nepotes*. Dronning Margrete har ganske vist karakteriseret denne opfattelse som *falsus*, men da hun i samme åndedræt har mindet om, at disse nevøer var sønner af Abel, *qui uirtute prorsus humanitatis abiecta clare memorie Ericum regem Datie germanum suum . . . dicitur gladio peremisse*[3], behøver det ikke at ligge mere i hendes afvisning, end at deres krav var falske, fordi deres fader var en brodermorder og usurpator. Umiddelbart efter beretningen om Kristoffers valg i 1252 fortæller Ribeårbogen, at de holstenske grever angreb Danmark, *indignati, quia nepos eorum non fuit rex*[4]. I en officiel beretning om de mirakler, der ved den lejlighed skete i domkirken i Slesvig, siges angrebet at blive foretaget af den holstenske greve *et cum eo fautores puerorum Abel regis*[5]. En af disse *fautores* var den senere så herostratisk berømte Lave Gudmundsen, som ifølge Albert af Stade efter Abels død flygtede til Holsten *cum corona regali et multa pecunia ab Abel collecta*[6]. Uanset hans skyld eller ikke-skyld i drabet på kong Erik er det givet, at man ikke skal følge legende-biografien i dens skildring af ham som en skyldbevidst misdæder, der i landflygtighed elendigt dør i Kiel[7]. Han har været fører for en fraktion, der under alle omstændigheder og med alle midler har villet kæmpe for Abels sønners ret mod Kristoffer.

Disse vidnesbyrd om, at abellinien og dens tilhængere har opfattet kongevalget i 1252 som brud på et givet løfte til Abel, skal sikkert

---

[1] Svaning-Hvitfeld s. 53.

[2] MGH. Scriptores XXV s. 473.

[3] D. D. II 1 nr. 353.

[4] Ann. Dan. s. 152.

[5] S. M. II s. 72.

[6] V. S. s. 433.

[7] Ibid. s. 429.

ses i sammanhæng med § 14 i den abelske forordning: *Rex preuideat regnum in posterum*. H. Matzen har med tilslutning af Steenstrup [1] formuleret dens hensigt på følgende måde: »i Følge § 14 skal Kongen sikre Rigets Fremtid ved at ordne Adgangen til Tronen og Kongebørnenes Forsørgelse paa en Maade, hvorved Rigets Tarv varetages og Landet ikke udsættes for den indre Ufred, som det i Følge Valdemar Sejrs Dispositioner i saa rigt Maal havde døjet under Kong Eriks Regjering« [2]. Fortolkningen går, som Steenstrup har uddybet, sikkert ud fra den rigtige forståelse af de anvendte gloser, på den anden side er, som L. Holberg med styrke har indvendt, formuleringen højst besynderlig, hvis den tilsigter at opstille en abstrakt, vejledende forskrift [3]. Hertil kommer, at udnævnelse af tronfølgeren ikke, hvad Matzen går ud fra [4], kan være en pligt, hoffet pålægger kongen; det må være en ret dette afstår til ham. Det turde være selvklaart, de følgende begivenheder illustrerer det tilfulde. Opfattes paragraffen ganske konkret ud fra den givne historiske situation, er meningen med den imidlertid letfattelig. Som bekendt var Abels ældste søn Valdemar ved faderens tronbestigelse blevet taget tilfange af ærkebiskoppen af Køln. Han blev først løsladt efter Abels død. Endvidere er det en kendsgerning, ofte fremhævet, at Abel i modstrid med skik beholdt hertugdømmet til sin hånd, han var både *rex Dacie* og *dux Iutie*.

[1] I Danm. Rig. Hist. II s. 32 note havde Erslev fremsat den tanke, at disse *gådefulde ord* måske hænger sammen med, at det hof, der holdtes i marts 1251 i Rendsborg, hermed har udtalt, at det efter aflagt renselsesed finder Abel værdigt til at regere videre. I betragtning af, at Abel på det tidspunkt længst var valgt og kronet, må man give Steenstrup ret i, at den fræmsatte formodning er usandsynlig, Hist. Tidsskr. X 3 s. 12 (Steenstrups kritiske indvendinger er rettet mod J. Olrik, som i Valdemar Sejrs Sønner s. 321 havde gentaget Erslevs formodning). Steenstrup tiltræder og uddyber H. Matzens opfattelse af, at bestemmelsen tager sigte på tronfølgerspørgsmålet, men vil i overensstemmelse med L. Holberg datere håndfæstningen til 1241, en datering, der ikke ses grund til at genopfriske, jf. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Rethistorie s. 73.

[2] Hist. Tidsskr. VI 6, s. 16.

[3] Ibid. s. 324: »er det tænkeligt eller rimeligt, at vi her kunne møde en Bestemmelse, der alene indeholder en moralsk Formaning til Kongen, der, saaledes som den foreligger, er den rene Frase? Vilde det ikke være mærkeligt at finde en Lov, der tilraaber enhver Konge: Behag at passe paa Riget?«

[4] I anf. afhandling af Steenstrup tiltræder han som nævnt Matzens fortolkning, men daterer forordningen ligesom Holberg til 1241. Det fører til den besynderlige konsekvens, at hoffet i 1241 skal have pålagt den nyligt gifte konge med en spæd datter i vuggen at skaffe riget en tronfølger.

Når hoffet i marts 1251 [1] har givet Abel ret til *in posterum preuidere regnum*, er den naturlige fortolkning den, at der overlades til ham, når spørgsmålet om Valdemars skæbne er afklaret, at disponere over kronen, over hertugdømmet og de fynske besiddelser m. m. til fordel for sine sønner. Abel blev en stor høvding i Danmark siger Håkon Håkonsøns saga [2], bestemmelsen viser karakteristikkens rigtighed.

På grund af sin korte kongetid og pludselige død har Abel ikke fået effektueret sin bemyndigelse, men junker Valdemars senere påstand om, at Kristoffer havde lovet Abel at værne om sønnernes ret er ifølge familie- og lensforhold såre plausibel. Hans anden påstand om, at Kristoffer på foranledning af nogle af sine tilhængere, verdslige og gejstlige, havde brudt sit løfte og ladet sig vælge og krone, lader sig til en vis grad belyse af dokumenterne. Det er nemlig en kendsgerning, at en kreds af toneangivende stormænd i Abels omgivelser senere også optræder i Kristoffers. Det gælder kongeætlingen grev Ernst af Gleichen, Peder Finsen, Abels drost, Ivar Tagesen, hans marsk, gælkeren Niels Erlandsen og Anders Pedersen (Hvideslægten), senere marsk hos Kristoffer [3]. Blandt de gejstlige har biskop Niels af Viborg sikkert hørt til kredsens. De nævnte tør opfattes som repræsentanter for de kredse, junker Valdemar siger til.

Med valget i 1252 var der ikke truffet en endelig afgørelse til fordel for kristofferlinien. Ved et nyt valg ville abelsønnernes kandidatur igen kunne dukke op. Begivenhederne omkring den mislykkede kroning af Kristoffers søn i 1258 viste klart, at der var stærke kræfter omkring ærkebiskoppen, der ønskede at være frit stillet ved et nyt kongevalg [4]. Det er rimeligvis samme kreds, der har fået Margretes kanoniseringsforsøg til at strande [5]. Officielt at få Abel stemplet som broder-, konge- og helgenmorder ville være til kristofferliniens fordel og perpetuere abelliniens skam.

Tilbage står spørgsmålet, hvorfor Margrete alene står som ansøger. På samme tid ser vi Kristoffer sammen med landets samlede

[1] Ann. Dan. s. 207.

[2] Valdemar Sejrs Sønner s. 82.

[3] D. D. II 1 nr. 17, 45, 46, 50, 59, 60, 69, 145, 156, 177, 256, 301, 439.

[4] Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark 1241–1290 s. 135–37.

[5] 1260–61 anklager dronning Margrete ærkebispnen for, at han *scripsit curie Romane pro hereditibus Abel et contra regem*, Acta Proc. Lit. s. 56. Efter fremdragelsen af det pavelige bemyndigelsesbrev er det naturligt at sætte dette i forbindelse med den strandede aktion.

gejstlighed ansøge paven om kanonisering af den længst afdøde Niels Knudsen[1]. Forskellen er selvfølgelig betinget af, at den ene ansøgning har politisk brod, hvad den anden ikke havde. Forholdet må opfattes således, at den kreds af stormænd, der i 1252 gennemførte Kristoffers valg, heri har set en retfærdig gengældelse for det akcept, Abel i 1250 havde afnødet dem. Men noget retsopgør har de ikke kunnet ønske. Det ville kaste et lidet flatterende skær over deres anerkendelse af Abel og det senere samarbejde. Bemyndigelsen til Abel i § 14 har de kunnet betragte som ude af verden ved Abels pludselige død og hans unkladelse at effektuere den. Principielt har Kristoffer kunnet tilslutte sig disse synspunkter. Hans passivitet i 1250 har uden tvivl været af udslagsgivende betydning for Abels anerkendelse som konge. Men standpunktet, at slå en streg over fortiden, havde fra Kristoffers og Margretes synsvinkel den fejl, at det gjorde dynastiets fremtid usikker. Ifølge legende-biografien var ægteparret som to sjæle og een tanke[2], og i hvert fald kan det betragtes som udelukket, at ansøgningen er indgivet mod Kristoffers vidende og vilje. Den distanceren-sig, som ligger i Kristoffers unkladelse at ansøge, er imidlertid ikke at opfatte som en afstandtagen fra dronningen, men hele aktionen må opfattes som et garderet forsøg fra hoffets side trods alle betænkeligheder at udnytte og påvirke folkestemningen til gunst for dynastiet. Senere, i 1258, da der fra kirkens side bliver sat spørgsmålstegn ved dettes fremtid, er Kristoffer rede til med translationen af Eriks lig til Ringsted åbent at proklamere sin tilslutning til dronningens aktion.

Som afslutning på denne redegørelse for det politiske spil omkring drabet i Slesvig skal kildeværdien af beretningerne om selve drabet efterprøves. Erslev har formuleret kildeproblemet således: »tre samtidige Historikere, to danske og een tysk [der tænkes på legende-biografien, Sjl. krønike og Albert af Stade] har skildret den [begivenheden] ret indgaaende; deres Beretninger stemmer godt overens, men dette betyder vel kun, at Rygtet hurtigt har antaget en fast Form, ikke at man virkelig har vidst saa god Besked om, hvad der var foregaaet om Aftenen paa Abels Borg og i Nattens Mørke ude paa Fjorden«[3]. Teoretisk må man hævde, at kildeproblemet ikke ligger ens for de to begivenheder. Fængslingen i

[1] V. S. s. 406 og D. D. II 1 nr. 146.

[2] S. M. I s. 193.

[3] Danm. Hist. II s. 28 note, gentaget i Svaning-Hvitfeld s. 43 note.

Slesvig har kunnet iagttages og berettes af udenforstående, selve drabet har kun drabsmændene kunnet fortælle om. Indeholder kilderne imidlertid noget, der viser, at drabsmændene imod deres oprindelige, vitterlige hensigt alligevel senere må have fortalt enkeltheder om drabet?

Vi ser først på drabsstedets lokalisering. Ifølge det ovenanførte samtidige digt foregik drabet *sub laribus propriis*, d. v. s. i en eller anden borg eller kongsgård. Annales Erphordenses (ca. 1255) placerer det *non longe a ciuitate [Slesvicensi] in quodam loco*[1]. Ifølge Albert af Stade (ca. 1260) skete det *in medium aque que dicitur Sli*[2], (misforståelse af Missunde?), og ifølge Guidos dom 1266 *in uicinio* af Slesvig[3]. Legende-biografien (ca. 1254 eller ca. 1286) lader drabet foregå i den båd, der transporterer Erik bort fra Slesvig[4]. Sjællandske krønike (ca. 1280–1300) har stedfæstet det til *littus occidentale brachii maris, id est Slæ*[5], hvilket må sigte til Gottorpvigen. I en tilføjelse er dette ændret til *iuxta Mjøsund*; liget kastes derefter *in Slyam*. Der tænkes altså på landsbyen og ikke på sundet af samme navn. Samme stedfæstelse har de lokale årbøger, Slesvigårbogen og Rydårbogen, mens Lundeårbogen siger, at drabet skete *apud Slesvic* og at liget derefter kastedes *in Miosund*[6], her tænkes altså på sundet. Som kilde i denne forbindelse må også henregnes kalkmalerierne i Ringsted kirke fra omkr. 1300. Et af scenerierne fremstiller drabsmændene i det øjeblik, de kaster det i et lagen hyllede kongelig i vandet[7]. Kunstneren er øjensynligt ikke gået ud fra forestillingen om, at kongen er blevet dræbt i en båd.

I denne forbindelse må erindres, at samtiden jo i hvert fald har haft kendskab til, hvor liget er blevet fundet. Og det kan anses for uomstødeligt, at dette er sket ved Missunde. Hieronymus Cypræus, ærkedegn i Slesvig efter reformationen, fortæller, at på hans tid stod endnu ved Missunde det kors fra katolicismens dage, der angav stedet, hvor fiskerne bragte kongeligt iland, og hans broder Poul Cypræus beretter sagnet om det blå lys over vandet,

[1] MGH. Scriptores XVI s. 37.

[2] V. S. s. 432.

[3] D. D. II 2 nr. 39.

[4] V. S. s. 426.

[5] Ibid. s. 431.

[6] Ann. Dan. s. 113 og 135.

[7] Mogens Clemmensen, Ringsted Kirkes Kalkmalerier.

hvor liget fandtes[1], et sagn, som allerede er benyttet i den svenske rimkrønike fra 15. årh.[2]. Ligesom Eriks lænker i domkirken i Slesvig kan denne stedfæstelse betragtes som et relik. De korresponderer med angivelserne i de lokale årbøger fra det 13. årh.

Ved Missunde havde Knud Lavard opført et borganlæg[3], som Erik af Pommern senere udvidede[4]. Som man ser, kan de fleste stedsangivelser bringes i overensstemmelse med en antagelse, at Erik efter fængslingen i Slesvig er blevet overført til Missunde og der dræbt.

Faktisk er det kun legende-biografien og Albert af Stade, der lader drabet finde sted i en båd på fjorden. Denne lokalisering er imidlertid ikke at betragte som udslag af kendskab til een eller flere drabsmænds beretning, men er en litterær konstruktion på grundlag af en ældre tabt kilde.

Argumentationen for denne tabte kilde kan bedst tage sit udgangspunkt i fremstillingen hos englænderen Mattheus Parisiensis (død 1259). Han beretter under år 1253, at Kristoffer blev konge i Danmark, efter at Erik svigefuldt var blevet dræbt af sin umenneskelige broder Abel, *qui etiam fratri interempto sepulturam denegavit*, og som, skønt liget tre gange skylledes i land, kastede det i vandet igen. Fjerde gang mistede landets stormænd tålmodigheden og dømte ham til landflygtighed, og da Abel modsatte sig dette, tog de ham af dage. Som man ser en fantasifuld frihåndstegning, i hvilke man skimter elementer fra omstændighederne ved Eriks begravelse og ved kongevalget i 1252. Helt anderledes velorienteret er han imidlertid for tiden forud, hvor tankegang, sætningskonstruktion og ordvalg genfindes i danske og tyske kilder. Følgende passus viser overensstemmelse med Albert af Stade.

Mattheus Parisiensis:

dum [Erius] luderet ad aleas balneaturus post ludum, supervenit Abel subito et fratrem suum nequiter et prodiciose in-

Annales Stadenses:

cum [Erius] secure luderet in aleis . . . uenit super eum inopinate dux Abel . . . et captum hostiliter proiecit in nauculam

[1] Gl. kgl. Saml. fol. 1047 f.42v og 1048 f.110v, jf. Joh. Ad. Cypræus, Ann. Episc. Slesv. s. 258–59.

[2] Script. Rer. Svec. I, Stora Rimchrönikan s. 11.

[3] La Cour i Hist. Tidsskr. XII 1 s. 172.

[4] Erslev, Erik af Pommern s. 25.

terfecit et proiecit . . . in pro- . . . et decollari fecit et corpus
fundo [1]. . . in profundum submersit [2].

Denne fælleskilde kan spores videre.

Ann. Stad.	Leg-biogr.	Sjl. Krøn.	Ann. Erph.
captum [Eri- cum] hostiliter proiecit in na- uiculam ad loc- um illum [i.e. in domo quadam super aquam posita] ex in- dustria depor- tatam	Ericus . . . in- iuriose trahitur . . . in cymbam absque dei re- uerentia proiec- tus	Quem . . . ra- piens et cymbe que sub ponte erat imponens remigando ab- cessit. Cum au- tem non longe a ciuitate	regem . . . navi impositum at- que deductum non longe a ci- uitate

Fælleskilden må ret detaillert have skildret to af de scener, som en kunstner 50 år senere udpenslede i kalkmalerierne i Ringsted kirke, nemlig fængslingen og borttransporten af Erik i en båd. Derudover må den i almindeligholdte vendinger have omtalt hans fromme skriftemål inden den skammelige død, den skændige begravelse, jf. Mattheus Parisiensis' mistolkning heraf, samt de mirakler, der skete ved hans grav i dominikanerkirken. Mattheus siger ganske vist, at Erik blev begravet hos franciskanerne, men en sammenstilling med Annales Erphordenses viser, at det må bero på en lapsus.

Mattheus Parisiensis:

Corpus igitur fratribus Minoribus, qui illud postulaverant, in ecclesia sua honorifice sepulture tradiderunt.

Annales Erphordenses:

Corpus quesitum et inventum, . . . in ecclesia fratrum Predicatorum honorifice sepultum est.

Endelig må fælleskilden have karakteriseret Abel som en Kain og brodermorder, jf. Mattheus Parisiensis: »Abel qui pocius Cain

[1] MGH. Scriptores XXVIII s. 323.

[2] V. S. s. 432.

dicendus erat . . . cruentum fratricidam« og *Annales Erphordenses*: »non sicut Abel sed sicut maledictus Cain fratricida«.

Der kan ikke være tvivl om, at det er denne fælles kilde og dens store udbredelse, legende-biografien sigter til, når den udtaler, at den anser det for overflødigt, at gå nærmere ind på selve udåden, da denne er velbekendt i ind- og udland[1]. Karakteristisk for forholdet turde også være, at legende-biografien abrupte begyndelse: »[Ericus] cum eo, qui se oderat, quasi amico colludens, inopinate capitur«, direkte forudsætter kendskab til fælleskilden, hvor denne medspillers navn, Herman Kerkwerder, har været angivet[2]. Judasrollen i Eriks legende har øjensynligt været til-tænkt ham.

Men selv om fælleskilden indeholdt grundsynspunkterne, har den først og fremmest været koncentreret om fængslingen, ligfundet og begravelsen, kendsgerninger, som har været uafhængige af drabsmændenes beretning. Det, Erslev kalder rygtets faste form i de tre nævnte beretninger, er imidlertid noget andet. Det er de forsøg, man gjorde på at rekonstruere helgenens sidste oplevelser. Det faste heri er udgangspunktet og målet, løsningerne er i virkeligheden vidt forskellige.

Vi ser først på skelettet i legende-biografien, der må antages nærmest at repræsentere den form, Eriklegenden ville have fået, dersom Margretes kanoniseringsbestrebelse var blevet kronet med held. Efter at Erik er blevet ført bort fra Slesvig i den robåd (cymba), fælleskilden har omtalt, beder han, da han indser, at døden er ham vis, om, at en skriftefader må blive tilkaldt. Skønt uvillige går drabsmændene dog ligesom tvungne (af Gud) ind herpå og henter en præst fra nærmeste landsby. Efter skriftemålet – som er beretningens kerne – trækker drabsmændene kongen ned i skibet (intra nauem) og halshugger ham.

Inkonsistent i denne fremstilling er, at båden stiltiende forvandles til et skib, rimeligvis udfra den rigtige følelse, at en robåd hverken

[1] S. V. s. 429: »cum omnibus sint notissima, superuacuum iudico exponere, presertim cum longe ultra fines Datie ferocitatis eius rumores . . . peruenerint«. I udtalelsen må også ligge, at den legendeprægede beretning – der som ovenfor fremhævet i vid ustrækning er optaget i den biografi, der udarbejdes 1286 – må have været beregnet for læsere i udlandet. Det er næppe for dristigt at antage, at både fælleskilden og beretningen er fremkommet på dronning Margretes initiativ.

[2] Quellensamml. f. Schlesw.-Holst. Gesch. IV s. 439, jf. J. Olrik s. 45.

egner sig til en skriftemåls- eller halshugningsscene[1]. Kalkmalerierne fra omkr. 1300 i Ringsted viser da også, at man senere har kasseret fortællingen[2]. Erik ses skrive ved eller i en kirke, og der gås ud fra, at drabet er foregået på land.

Hvor frit man har konstrueret, fremgår ligeledes af en sammenligning mellem de forskellige skriftemåls-scener. I modsætning til ovennævnte beretning lader Annales Erphordenses skriftefaderen være en dominikanermunk – årbogen er skrevet i et dominikanerkloster – hvorefter Erik beder bøddelen lemlæste sig før halshugningen[3]. Albert af Stade lader Eriks fromhed ytre sig ved, at han af sit inderste hjerte tilgav sin bøddel, samt at han inden dødschugget udtalte – i direkte tale – en from bekymring for, at hans broder ville komme til at lide samme voldelige død!

I alt dette er der intet, der tyder på autencitet, tværtimod.

Albert af Stade konstruerer hændelsesforløbet væsensforskelligt fra legende-biografien. Båden fra Slesvig overfører kongen *in medium aque, que dicitur Sli*. Man studser umiddelbart og tænker på Missunde, hvor kongens lig vitterligt er blevet fundet, samt på det forhold, at ikke stedkendte ses at forveksle landsby og farvand. Efter at kongen er blevet ført midt ud på Slien, skal Lave Gudmundsen have sat sig i en anden båd og indhentet den første, hvorefter Erik bliver dræbt efter at være fremkommet med omtalte, usandsynlige forudsigelse.

Tillidsvækkende er det ikke, og hertil kommer, at skildringen tildeler Lave Gudmundsen en aktiv rolle i selve dramaet, som efter alt at dømme er frit opfundet. Legende-biografien har et interessant tillæg, som i virkeligheden demonstrerer, hvor lidt man har vidst uden for Abels snævraste kreds. I selve beretningen omtales de i drabshandlingen implicerede personer kollektivt som *ministri sceleris* el. lign. eller under pluralisformen »de«. I tillægget redegøres for, hvorledes Guds straf ramte de skyldige, nemlig 1) Abel, som var drabets *auctor et princeps*, 2) Lave Gudmundsen, som var Abels nærmeste rådgiver og bistod ham med råd og dåd ved ugeringen; han omkom ynkeligt – ifølge Detmar under

[1] Inkonsistent er det ligeledes, at drabsmændene binder kongens hjelm, som de tager af hans hoved, til hans højre arm. Kongen har dog næppe spillet bræt med hjelm på hovedet.

[2] Jf. bemærkning af P. Nørlund i det nævnte værk om kalkmalerierne i Ringsted s. 31.

[3] MGH. Scriptores XVI s. 37.

tærningspil – i landflygtighed i Kiel, 3) en unavngiven person, som forøvede selve drabet, og som skal være blevet lagt på støjle og hjul ved Køl[n]1]. Til dette lidet imponerende persongalleri føjes så en fjerde person, som er mistænkt for at have deltaget i rådslagningen om drabet, men som forfatteren ikke vil navngive, for ikke at kaste vanry over ham[2].

Situation og tankegang er klar nok. Man har ikke vidst mere end hvad der kunne motivere en mistanke til to af Abels nærmeste medarbejdere. Den unavngivne drabsmand kan vi temmeligt sikkert skrive på bevisførelsens konto. Påstanden om, at Lave Gudmundsen var Abels højre hånd, har vi imidlertid ingen grund til at betvivle[3], og alene i den egenskab er det naturligt, at han har været under mistanke, og rimeligt, at han har været impliceret. Rygtet om hans medvirken synes at have været vidt udbredt, men når Slesvig-årbogen, Rydårbogen og en tilføjelse i Sjl. krønike lader ham være selve drabsmanden[4], er det utvivlsomt en uberettiget simplificering, som går langt udover dronning Margretes forestilling, udtrykt i legende-biografien.

Albert af Stades idé med de to både på søen – muligvis nødvendiggjort af en misforståelse af stednavnet Missunde – blev

[1] Adskillige senere historikere, for eks. J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 39, har identificeret denne unavngivne drabsmand med den holstenske ridder Herman Kerkwerder, sikkert med urette, jf. Gertz' note i V. S. s. 429. Herman har forræderens, ikke drabsmandens rolle. Hans død, som Albert af Stade (omkr. 1260) har berettet om, jf. V. S. s. 434, har sikkert været legendeberetningens forfatter ubekendt, thi den ville have passet fortræffeligt ind i skemaet. Han blev dræbt med spader af sine bønder under hovarbejde. Ligesom det i næste note omtalte forhold tjener det til at belyse legendeberetningens ælde.

[2] Der anbefales ham i stedet for opblæst at strutte rundt og blære sig over sine midler, sin sundhed og sin myndighed (*adeptis tumeat opibus et sano uigeat corpore et elatione tumeat potestatis*, V. S. s. 429), at gå i sig selv og angre inden Guds straf rammer ham. Ordene er altid blevet opfattet som møntet på Abels kammermester Tyge Bost, fordi Sjl. krønike senere ses at sætte ham i forbindelse med drabet. Slutningen forudsætter imidlertid, at de to kilder stammer fra samme kreds, hvilket utvivlsomt ikke er tilfældet. Henvisningen til vedkommendes *potestas*, må snarest fortolkes derhen, at vedkommendes myndighed har været uafhængig af kongehuset, og tanken ledes naturligt hen på biskop Regner af Odense, hvem dronning Margrete i 1260–61 officielt anklagede for at have tilrådet drabet. Udviklingen fra antydning til offentlig beskyldning svarer til den mere og mere aggressive holdning, hun ses at indtage.

[3] Han påtræffes allerede 1240 i Abels omgivelser, Ribe Oldemoder s. 9–10.

[4] Ann. Dan. s. 113 og 135. V. S. s. 432.

fantasifuldt udpenslet i Sjl. krønike[1] (ca. 1280–1300). Overhalingsscenen levendegøres, endende med kongens ingemanske tiltale til Tyge Bost og hans rorkarle: *Deprecor uos igitur, o carissimi domini mei (!), omnes, qui in hac nauis estis* o. s. v. Hertil føjer forfatteren et nyt moment. Hans hjemmelsmand er een, *qui se hec scire protestatus est*. Det er den berømte scene om mundhuggeriet mellem Erik og Abel inden fængslingen. Efter fængslingen skal Abel have overladt kongen i Tyge Bosts varetægt og på dennes forespørgsel have svaret: »Duc eum, quocunque uolueris, et fac de eo, quod uis«. Fuld af iver anbringer Tyge Bost kongen i båden og sejler bort. Derefter kommer Lave Gudmundsen til, og hr. Tyge forsvinder i den blå luft. Det inkonsistente i denne fortælling er imidlertid ikke det afgørende, det afgørende er, at på denne nonchalente måde kan Eriks skæbne ikke være blevet afgjort i 1250. Kvintessensen i fortællingen er i virkeligheden den propagandatese, som blev lånceret i 1250, og som Rydårbogen endnu senere forsøgte at opretholde, nemlig at drabet skete *duce ignorante*. Hjemmelsmanden kan derudover have erindret eller være underrettet om, at begrundelsen for fængslingen havde været en henvisning til begåede overgreb under den tidligere krig. Den udefinerbare rolle, der tildeles Tyge Bost, behøver ikke at skyldes andet end en viden om, at han havde været Abels kammermester, samt ønsket om at udmale, hvem der var fører af båd nr. 1.

Resultatet af denne undersøgelse om selve drabet kan rekapituleres således: Der har eksisteret en kilde, som har skildret Eriks fængsling og borttransport fra Slesvig i en båd. Liget er blevet fundet ved Missunde. Hvad der er foregået mellem disse to kendsgerninger, har været drabsmændenes hemmelighed, og intet tyder på, at de nogensinde har afsløret den. I samtiden synes en forestilling om, at Erik er blevet dræbt på en borg eller kongsgård ved Missunde at have været ret udbredt. Legende-biografiens placeringen af drabet i båd nr. 1 og Albert af Stades i båd nr. 2 må betragtes som litterære konstruktioner, i sidstnævnte tilfælde kombineret med en udbredt og i sig selv ikke usandsynlig mistanke rettet mod Lave Gudmundsen, Abels førstemand.

---

[1] Krøniken overtager også fejlen hos Albert af Stade, at Erik var begravet i nonneklostret i Slesvig.

Herborn og Stagefyr

Af J. Nybo Rasmussen

I perioder med mangelfulde kilder vil en historiker ofte komme til at stå overfor identifikationsproblemer, han må prøve at afgøre, om en flere steder nævnt person virkelig er den samme eller ej, idet dette ikke fremgår umiddelbart af kilderne. Eet af de kendte sådanne problemer fra dansk historie er spørgsmålet om, hvem den betydeligste udenlandske teolog var, der på katolsk side deltog i herredagen i København i 1530, uden at hans sande navn nævnes.

Allerede i 1847 påviste C. T. Engelstoft i universitetsprogrammet »De Confutatione latina«, idet han især benyttede Jørgen Sadolins »Viborgberetning«, at »Confutatio«s forfatter måtte være identisk med den person, der af protestanterne havde fået øgenavnet »Dr. Stagefyr« eller »Stagebrand«[1].

Denne identifikation har siden været ubestridt, men anderledes forholder det sig med forsøget på at trænge videre frem i sagen ved hævdelser af, at »Dr. Stagefyr« måtte være den samme som franciskanerprovincialen fra Köln, Nikolaus Ferber fra Herborn, sædvanlig blot kaldet Nikolaus Herborn. Denne tese fremsattes af jesuiten pater Ludwig Schmitt i årene omkring 1900 i to værker »Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn«, Freiburg in Breisgau, 1896, og i indledningen til den videnskabelige tekstudgave af »Confutatio Lutheranismi Danici«, Quaracchi, 1902, som han på fortrinlig måde gennemførte.

Når man nu efter to generationers forløb betragter de følgende historikers omtale af spørgsmålet, forbavses man over deres manglende enighed og endnu mere over den tilsyneladende planløshed, der råder med hensyn til, om de godtager Schmitts tese eller ej.

---

[1] Hovedhåndskriftet Ny Kgl. Saml. 730, 2°, der her betegnes »Doctoris Germani responsum contra articulos XXVII«, kaldtes af Engelstoft »Confutatio latina«, af L. Schmitt »Confutatio Lutheranismi Danici«, hvilket som titel på hans trykte udgave nu er det almindeligt brugte.

Til eksempel skal anføres, at danskerne F. Nielsen, H. F. Rørdam, A. Heise og E. Arup[2] samt tyskerne E. Kurten, S. Clasen og G. Schwaiger[3] uden videre antager den, mens J. Oscar Andersen, G. Jørgensen, L. P. Fabricius, P. Severinsen samt N. K. Andersen[4] og i Tyskland P. Schlager[5] betvivler eller ligefrem afviser den. Atter andre har foretrukket, vel under indtryk af de modstridende meninger, at undgå at tage stilling som C. P. O. Christiansen og J. Hvidtfeldt[6].

Siden Schmitts tid har imidlertid ingen taget spørgsmålet op til en ny mere indgående drøftelse. Men det er af ikke ringe interesse, dels fordi »Dr. Stagefyr« åbenbart spillede en stor rolle på herredagen, dels fordi hans »Confutatio« er vigtig i teologihistorien, også som forlæg for Poul Heliæs danske »Biskoppernes gensvar« fra 1533.

Hvis man nøjere betragter de nævnte danske historikers standpunkter, finder man, at den første gruppe enten ved selvsyn har følt sig overbeviste om Schmitts tese eller har fulgt de historikers autoritet, der først gik ind for denne, især F. Nielsen, Heise og Rørdam. Her overfor står »tvivlertraditionen«, som vi nu vil gøre nærmere rede for, da hovedopgaven må være at få et indtryk af vægten af de argumenter, der har været fremsat *imod* Schmitts grundigt underbyggede teori.

[2] F. Nielsen: »Kirkehistorie« II 1904 side 295. H. F. Rørdam i artiklen »Hans Tausen« i Brickas DBL XVII 1903 side 107–8, samme: »Et katolsk Skrift fra Reformationstiden« i KS 5. rk. 1. bd. 1901–5 side 556–8. A. Heise i »Danmarks Riges Historie« III 1905 side 315–6. E. Arup: »Danmarks Historie« II 1932 side 445 og 461.

[3] E. Kurten: »Franz Lambert von Avignon und Nikolaus Herborn« Münster, Westfalen 1950 side 58. S. Clasen i »Lexikon für Theologie und Kirche« IV 1960 side 77, artikel »Ferber, Nikolaus«. G. Schwaiger: »Die Reformation in den nordischen Ländern« München 1962 side 58.

[4] J. Oscar Andersens og N. K. Andersens opfattelser drøftes nøjere senere. G. Jørgensen: »Reformationen i Danmark« 1919 side 157 og 163; han betegner tesen som »gætterier« og kalder Confutatio forfatter »ukendt«. L. P. Fabricius »Danmarks Kirkehistorie« II 1936 side 139 kalder spørgsmålet »uafklaret«. P. Severinsen: »Hvordan Reformationen indførtes i Danmark« 1936 side 127, hvor han siger, at vi er »uvidende« om den tyske teologs identitet, og at tesen er »gætterier«.

[5] P. Schlager: »Geschichte der kölnischen Franziskanerprovinz während des Reformationszeitalters«. Regensburg 1909 side 259. Omtales senere.

[6] C. P. O. Christiansen: »Det danske Folks Historie« III 1928 side 409, eller »Schultz Danmarkshistorie« II side 565. J. Hvidtfeldt i »Politikens Danmarkshistorie« V 1963 side 522.

I

For at begynde bagfra har denne fundet sit sidste udtryk i Niels Knud Andersens kommentar til udgaven af Poul Heliæs »Biskoppernes gensvar«. Hertil henviser N. K. Andersen nemlig selv i sin senere disputats »Confessio Hafniensis« side 48, note 17, således at man må gå ud fra, at stedet udtrykker hans seneste opfattelse af spørgsmålet. Først omtales Schmitts arbejde og hans identitetstese, men N. K. Andersen betvivler denne med ordene: L. Schmitt . . . »har påpeget en række overensstemmelser mellem Herborns og Confutatio sprogbrug og fraseologi, men de indkaldte fremmede teologer var vedblivende i arbejde hos Ove Bille i slutningen af 1530, og Herborn var 8. oktober til stede i Nijmegen. Skriftet må være udarbejdet umiddelbart efter herredagen 1530 og antagelig under medvirkning af Poul Heliæ«. Denne Heliæs indflydelse ser N. K. Andersen bl. a. deri, at enkelte passus i »Confutatio«s tekst bedre kan forklares ud fra den danske version af prædikanternes svar, som »Stagefyr« ikke selv kan have benyttet, end ud fra den latinske, og desuden er ganske de samme Birgitta-citater benyttet, som Poul Heliæ brugte i sit »Svar til Hans Mikkelsen« (Poul Heliæ: »Skrifter« Bind VII, 1948 side 114).

J. Oscar Andersen har i hvert fald to gange omtalt spørgsmålet. Sidst i »Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation«, Göttingen 1934 side 41. Først omtales »Niels Stagefyr« som hovedforfatter til »Confutatio«. Derefter følger: »Sowohl in inhaltlicher als stilistischer Hinsicht ist eine unverkennbare Ähnlichkeit mit den Schriften des Franziskaners Nikolaus Herborn zu konstatieren. Ein gelehrter Jesuit, Ludwig Schmitt, der diese »Confutatio« zum ersten Male herausgegeben hat (1902), hat behauptet, daß Stagefyr und Herborn identisch sind. Leider weiß man nichts von einem Aufenthalt Herborns in Kopenhagen, und es scheint ausserdem, daß sein Alibi in Ordnung ist. *Sicher* ist nur, daß »Stagefyr« die Schriften Herborns benutzt hat, und *wahrscheinlich* ist, daß der wirkliche Name dieses Kölner Theologen mit den beiden Spottnamen eine gewisse Lautähnlichkeit gehabt hat«.

Dette standpunkt fra 1934 betyder imidlertid en væsentlig modifikation af, hvad Oscar Andersen tidligere havde hævdet i samme sag. I en fodnote til sin artikel: »Den tyske Original til »Peder Smid oc Atzer Bonde«« (Kirkehistoriske Samlinger 1907-09,

5. række, 4. bind side 155), skriver han: »Maa jeg benytte Lejligheden til at pege paa et andet Spørgsmaal fra Reformationstiden, der stadig bør betragtes som aabentstaaende. Pater Ludwig Schmitt har i Skriftet »Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn« ment at kunne identificere de nævnte Personer og dermed løse Spørgsmaalet om den berømteste af de til Herredagen 1530 indkaldte Tyskere. Men det saglige og sproglige Bevis, han fører ud fra Sammenligning mellem »Confutatio« og Herborns Skrifter er *ikke* tvingende. Vi bevæger os her altfor meget i common places fra Datidens Theologi. Hypotesen vilde kun kunne gøre Krav paa at være mere end en ren Mulighed, hvis Beviset for Herborns Nærværelse i Danmark paa det angivne Tidspunkt var ført, men her svigter det. Forfatteren maa levere et *Modbevis* for, at Herborn paa den Tid ikke var andetsteds, men dette Modbevis er saa svagt, at Mandens Alibi ikke kan siges at være omstødt. Jørgen Sadolins formoder jo ogsaa i Nov. 1530 i »Viborgberetningen«, at »de ægyptiske Jordemødre« *endnu* er i Landet og »pynte samme arme Ting (Modskriftet), før de føre det i Kirke«. Jeg ser ikke, at der er nogen Grund til at opgive Haabet om engang at finde en virkelig Dr. Stagefyr, hvis Navn kan give en forstaaelig Anledning til Omskrivningen »Stagebrand«. Pater Schmitts Forklaring af Øgenavnet tilfredsstillende absolut ikke. – Det samme gælder Doktoren fra Bamberg eller Bomberg (der findes et saadant hollandsk Stedsnavn), thi Viborgberetningen kan dog næppe mene, at Dr. af Bombo er den samme som Dr. Stagefyr. – Der er Grund til at fremhæve dette, da Pater Schmitts Hypotese er ved at gaa over i den almindelige Bevidsthed som »Kendsgærning«. Fr. Nielsen (Kirkehistorie II, 295, 1904) har uforbeholdent bifaldet den, og selv saa sagkyndige Mænd som Dr. H. F. Rørdam (Biogr. Lexik. XVII, 108) og Dr. A. Heise (Danmarks Riges Historie III, 315 f.) slutte sig dertil, den sidste med et meget svagt forbehold«.

Denne skarpe, men særdeles kortfattede fodnote viser sig at være begyndelsen til danske historikers tvivl om Schmitts tese og da heri ogsaa indeholdes næsten alt, hvad der har været forebragt imod den, må en diskussion komme til at dreje sig om værdien af dens grunde sammenlignet med Schmitts, og hvad der ellers kan fremdrages til sagens belysning.

Før vi går ind herpå, skal kort nævnes den af franciskaneren P. Schlager fremsatte indvending, der var uafhængig af Oscar

Andersens og fremsattes på samme tid, men i modsætning til dennes ikke dannede »skole«. Han omtaler i sit skrift om franciskanerprovinzen »Colonia«s historie også Nikolaus Herborn særdeles indgående, da han hørte til ordenens største tyske personligheder, men slutter sin omtale med disse ord: »erst in neuester Zeit ist es P. Schmitt nach sorgfältiger Untersuchung gelungen es als sehr wahrscheinlich hinzustellen, daß Dr. Nikolaus Stagefyr oder Feuerbrand und Nikolaus Herborn eine und dieselbe Person sind. Freilich erweckt mir der Umstand, daß alle Ordensquellen, auch die Breife Herborns, diese ausserordentliche Reise und Tätigkeit verschweigen, nicht geringe Bedenken, wenn ich auch zugeben muß, daß die Nachrichten aus jener Zeit sehr dürftig sind«.

P. Schlagers betænkelighed hviler altså kun på en art slutning »ex silentio« og har følgelig ikke megen vægt, især da han slet ikke kommer ind på en debat om Schmitts grunde. Vi kan derfor straks vende tilbage til problemet, som det siden offentliggørelsen af Oscar Andersens fodnote i 1909 har stået uafklaret blandt danske historikere. Hverken Jørgensen, Severinsen eller Fabricius har nemlig udover at slutte sig til tvivlerne forebragt nye saglige bidrag til spørgsmålet (se note 4).

II

J. Oscar Andersens argumenter mod Schmitts tese kan præciseres således:

1) »Det *saglige og sproglige* bevis, han fører ud fra en sammenligning mellem »Confutatio« og Herborns Skrifter er *ikke* tvingende«. Begrundelsen herfor er ene og alene, at »... vi bevæger os her altfor meget i *common places fra datidens teologi*«. Dette afgjorte standpunkt opretholdtes dog af ubekendte grunde ikke af Oscar Andersen selv, da han jo 1934 tværtimod skrev, at de pågældendes indhold og stil opviser ... »eine unverkennbare *Ähnlichkeit*«. Da tvivlen alligevel opretholdtes, måtte ligheden nu forklares med, at ... »Stagefyr die Schriften Herborns *benutzt* hat«. Dette senere standpunkt har imidlertid ikke, som fodnoten, dannet skole blandt historikerne, hvorfor hans meningsskifte ikke fritager os fra en drøftelse af den første opfattelse.

2) Herborns tilstedeværelse i Danmark er *ikke* bevist. Nærmere begrundelse udelodes, det betonedes blot, at Schmitt ... »må levere et modbevis for, at Herborn på den tid ikke var andetsteds«,

et modbevis, der dog er for svagt til at omstøde . . . »Mandens Alibi«. Man savner imidlertid også nærmere påvisning af, *hvori* svagheden ved Schmitts modbevis skulle bestå.

3) Argumentet om, at Herborn, selvom han havde været i København, dog var blevet alt for kort tid i landet til, at han havde kunnet *nå* at skrive et værk af »Confutatio«s betydelige omfang. N. K. Andersen har her forbedret Oscar Andersens indvending ved at henvise til, at Herborn vides at have været i Nijmegen igen allerede 8. oktober, hvilket atter vil sige, at han siden herredagens slutning 2. august har haft mindre end to måneder til affattelsen af det (i moderne tryk) 233 sider store teologiske værk.

4) Jørgen Sadolins vidnesbyrd om, at »Confutatio«s forfattere har været i Danmark endnu i november 1530. Det gengives her i sin helhed fra »Viborgberetningen«. Han sammenligner de katolske bispers modskrifts tilblivelse i tidens smag med »den babyloniske bruds« barn med uretfærdigheden o. l. »Og dette hendes arme vanskabte foster (tror jeg) havde end aldrig kommet levende til verden, havde hendes venner ikke betids tilforn med svar gulds og penningens spild forset sig med nogle ægyptiske jordemødre, som hende skulle i hendes nød gøre bistand, *hvilke de endnu (formoder jeg) til stede haver* at love og pynte samme arme ting, førend de fører hende til kirke« [7]. Viborgberetningen er dateret 19. november, hvilket er grundlaget for, at Oscar Andersen mente at kunne slutte, at Stagefyr da endnu var i landet og således ikke kunne være identisk med Herborn.

5) Endelig hævdede Oscar Andersen, at Schmitts forklaring af øgenavnet Stagefyr–Stagebrand »absolut ikke tilfredsstillende«, men at man stadig burde håbe at finde en person, der havde en større navnelighed dermed end Herborn. Han afviste også ganske, at Stagefyr og Dr. af Bombo eller Bomberig kunne være samme mand. Nogen egentlig diskussion af Schmitts grunde indlod han sig dog ikke på.

III

Når man i al almindelighed sammenligner denne kritik med Schmitts omfattende og omhyggelige undersøgelse (i »Der Kølner Theologe . . .« side 1–51 og i udgaven af »Confutatio« side 1–20)

---

[7] »Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar på Prælaternes Klagemål påny udgivet af H. F. Rørdam 1885 side 29.

er det umiddelbart påfaldende, at den ikke hviler på fremdragelsen af een eneste kilde, der havde været Pater Schmitt ukendt, og endda knap fremfører eet eneste argument, som Schmitt ikke allerede havde taget hensyn til og selv besvaret, ja endog til overflod. Dette skal i det følgende søges dokumenteret i enkeltheder.

ad 1) Trods Oscar Andersens eget senere meningsskifte må det først og fremmest understreges, hvor uretfærdigt det var, når han påstod, at Schmitts påvisning af forfatteridentiteten »bevæger sig alt for meget i common places fra datidens teologi«. – Som udgiver af »Confutatio« havde Schmitt et indgående kendskab til denne tekst, hvilket til fulde fremgår af de 18 sider, han udelukkende benytter til at udføre sammenligningen med Herborns forfatter-skab[8]. Han fremdrager her 14 forskellige *områder*, indenfor hvilke lighederne findes, og underbygger disse med talrige tekst-citater, hvoraf de fleste tilmed er gengivet både i den latinske grundtekst og i en tysk oversættelse. Og ikke eet eneste af de 14 områder kan med nogen ret betegnes som »common places fra datidens teologi«, hvad blot en summarisk oversigt over, hvilke det drejer sig om, er nok til at vise: det erasmiansk prægede latin, måder hvorpå bibelen citeres, mange påfaldende ens ord, ord-former, udråb, ordsprog og omskrivninger, citater af samme latinske klassikere, samme græske vendinger, tilsvarende betegnelser af kætterne (skældsordslyrik), egentlige parallelsteder, særlig gennem-gås behandlingen af den katolske kirkes eenhed i modsætning til den reformatoriske splittelse (»Confutatio« stilles overfor Herborns »Tractatus«[9]), lighed i teologisk karakteristik af frafaldne præ-sters sakramentsforvaltning, agtelse for og benyttelse af Erasmus bibeloversættelse, og – sidst, men ikke mindst – fuld overens-stemmelse med hensyn til de indenfor katolicismen frie teologiske meninger.

Overfor dette brede og alsidigt benyttede bevismateriale slår heller ikke Oscar Andersens senere tese om, at lighederne skulle kunne forklares ved, at Stagefyr havde *benyttet* Herborns skrifter, på nogen måde til. Lighederne beror nemlig ikke på lejlighedsvis

[8] Schmitt: »Der Kölner Theologe ...« side 30–47. Citeres i det følgende blot som »Schmitt« og sidetal.

[9] N. Herborns: »Tractus de generalibus notis veræ ecclesiæ Christi«. Tillæg til hans vigtige »Enchiridion«, 2. udgave. Schmitt side 101–3. Ikke medtaget i P. Schlagers nyoptryk i »Corpus Catholicorum« XII 1927 Münster, Westfalen.

citater eller kan på anden måde afsløres som et blot sekundært afhængighedsforhold. Der er tværtimod tale om ligheder, der typiske for forskellige værker af een og samme forfatter, de er hver for sig originale og selvstændige frembringelser, men præget af samme ånd og pen. Dette ændres ikke af, men understreges snarere ved, at Poul Heliæ har påvirket »Confutatio«s tilblivelse, hvilket Schmitt også vidste[10].

ad 2) Schmitt var selvfølgelig den første til at indrømme, at Nikolaus Herborns ophold i Danmark ikke lader sig påvise direkte i kilderne. Havde dette været tilfældet, havde han jo også kunnet spare sig den meste øvrige ulejlighed. Dog er det urigtigt, når Oscar Andersen i sin fodnote gav det udseende af, at »modbeviset for, at han ikke samtidig var andetsteds«, var Schmitts væsentlige argument. Denne omtaler, hvorledes Herborn 8/8 1529 i Dorsten blev valgt til minister for provinsen »Colonia«. I fasten 1530 prædikede han i domkirken i Köln, og endnu 27/4 modtog han et brev fra Holland. Herefter nævner de tyske kilder ingen dato i hans liv, før han 8/10 var til stede i klosteret i Nijmegen. Der er således netop det fornødne tidsrum for rejsen til Danmark. Schmitt har selv nøje drøftet den eneste reelle indvending, der kunne rejses fra kendte tyske kilder, nemlig dateringen af Antonius von Königsteins prædikensamling, der havde en fortale af Herborn som provincial, til 19/7 1530. Denne datering kan ikke benyttes som bevis for, at Herborn da selv personlig har været i Köln, hvor bogen tryktes, indre kriterier viser, at fortalen må være affattet i hvert fald noget før, og da enten kan være blevet antedateret af Herborn selv eller dateringen kan være foretaget af trykkeren [11].

Hertil kommer de positive grunde, der taler for, at det var Herborn, der skjultes bag øgenavnet »Stagefyr«. Schmitt gør omhyggeligt rede for dem: Fornavnet Nikolaus, der næppe førtes af nogen anden tysk kontroversteolog, at han var munk, og at han var en lærd tysker. Titlen Dr., som de danske kilder bruger, er her en vanskelighed, men Schmitt har i høj grad rimeliggjort, at denne også var en del af øgenavnet og havde en spottende betydning, således, at den ikke behøver at opfattes bogstaveligt, men blot udtrykker den protestantiske almues spot med den

[10] Schmitt, 51.

[11] Schmitt, 48-50.

akademiske modstander[12]. Så vidt vi ved, var Herborn nemlig ikke virkelig Doktor. Så er der en interessant dansk tradition om, at den tyske teolog ved herredagen kom fra Köln, vi finder den hos Hvidtfeldt og Pontoppidan m. fl. Schmitt har dog muligvis uret i at se denne tradition som noget selvstændigt. Han har selv gjort opmærksom på, at »Confutatio«s tekst på en slående måde omtaler Köln, »Felix Agrippina Colonia«. Dette udtryk svarer nøje til Herborns lovord om byen på grund af dens troskab mod katolicismen, han havde jo siden sin fordrivelse fra det protestantiske Hessen her fundet et nyt åndeligt hjemsted, efter hvilket også hans ordensprovins havde navn, skønt observanterne ikke havde noget kloster i selve byen, men i det nærliggende Brüel[13]. Det kan nu meget vel være fra selve »Confutatio«, at den senere danske tradition om den tyske teologs komme fra Köln stammer, trods al ubemærkethed har denne jo i hvert fald været kendt i de kredse, der sørgede for dens afskrivning og bevarelse i Danmark. – Kölns gejstlige historie på den tid er så vel kendt, at det er ganske usandsynligt, at en apologet af dette format skulle være os ubekendt. Confutatio har også flere antydninger af, at dens forfatter har skrevet andre lignende værker. Især må det bemærkes, at der antydes noget om et skrift mod verdslige autoriteters kompetence i trosspørgsmål, et emne, der blev helt afgørende under herredagen i København 1530, men netop Herborn havde tidligere skrevet herom[14]. Blandt to gamle lister over Herborns værker nævnes også en ellers ukendt: »apologia veræ fidei«, hvormed »Confutatio« kan være ment[15].

Hovedpunktet i Schmitts argumentation for, at Stagefyr er lig med Herborn, er dog analysen af det københavnske øgenavns betydning. Oscar Andersens femte indvending var også rettet imod denne, men Schmitts udgangspunkt er det bedst mulige, nemlig selve den københavnske nidvises tekst:

[12] Schmitt, 47–8.

[13] Schmitt, 46–7.

[14] Schmitt 45–6. Især handlede herom Herborns redegørelse for, hvorfor han havde vægret sig ved at disputere i Marburg: »Assertationes aliæ, quibus excusatur Guardianus Marpurgensis, quod in Hombergiana congregatione disputare noluerit neque respondere Francisco Lamberto hæretico.« dec. 1526. Netop denne holdning indtog også biskopperne på herredagen i København.

[15] Schmitt, 29.

- vers 5. Her er oc komen saa lærd en mand
 doctor staagefyr saa heder han,
 sit naffen vil han bewise.
6. Somme mett ild oc somme mett vand
 vil han fordriffue for gutz sandt
 ther mett vil han gudt priise.
11. Han skræper oc banner oc er saa bold
 han roser aff stort offuerwoldt
 i tyskland han haffuer brwgett.
12. I ildt att brende, i wand giøre koldt
 the ther slog modt papisters woldt,
 thennom haffuer han sønder knwgett. [16]

Disse forestillinger om den tyske teologs hensigter svarer imidlertid nøje til, hvad vi finder flere steder i Herborns værker. Han gik virkelig ind for anvendelsen af radikale midler til standsning af reformationen, i hvilken han så kætteriets og kirkesplittelsens onde. Da ingen fredelige midler havde vist sig virksomme, såsom religions-samtaler, teologisk polemik eller praktisk tålsomhed, men da tværtimod det kirkelige oprør stadig bredte sig videre ud, ja, da man så landfyrsterne anvende politiske midler til dens støtte, således som han selv var blevet fordrevet sammen med sine franciskanske medbrødre fra Hessen i 1526 af landgrev Filip, gik Herborn ind for det standpunkt, at det nu måtte være kejserens opgave at skride ind – om nødvendigt med magt – for at genoprette kirkens eenhed. Denne argumentation findes flere steder i Herborns værker [17]. Med »Enchiridion« ville han dæmme op for den truende lutherske indflydelse i Jülich-Cleve i den tidligere franciskaner Myconius person og anbefalede hertug Johann III om fornødent at bruge sin øvrighedsmagt mod kætteriet. I værkets anden udgave udvidede han i fortalen opfordringen til at gælde kong Ferdinand af Tyskland. Schmitt citerer desuden, hvad han havde sagt i et andet værk fra 1529 (Enarratio): »Die Sectierer muß man aus der Welt schaffen. Zu Grunde gehen sollen sie, durch Feuer oder durch Wasser, die da den Frieden der Christenheit stören und zerreißen« [18]. Man må sikkert forestille sig, at dette sted har været

[16] H. Grüner Nielsen: »Danske Viser« I 1912 nr. 7.

[17] Schmitt, 27–9. Således i fortalen til »Enchiridion«, »Assertationes« 326 m. v.

[18] Herborns »Enarratio lament«. H. 7. Måske også i »Ob eine weltliche Oberkeydt bynnen eren Landen vnd Stetten es moege halten oder machen in ordenung

kendt af de evangeliske prædikanter i København og har afgivet stof til nidvisens kærnepunkter, der ordret svarer hertil.

Denne overensstemmelse er så slående, at den alene næsten kunne være nok til at bevise Stagefyrers identitet med Herborns. Selve tankegangen var et vigtigt trin i den udvikling, vi kan følge i løbet af reformationstiden m. h. t. forholdet mellem stat og kirke. Den religiøse splittelse af kristenheden blev sørgelig hurtigt til et eminent politisk problem. Den konfessionelt ensrettede landskirke, hvor fyrsten anså det for sin kristenpligt at sørge for undersåtternes »ortodoksi« afløste i løbet af få år bevægelsens oprindelige individualisme, hvilket gjaldt både i den katolske og i den protestantiske lejr. Således havde Luther selv agiteret mod »oprørske« sværmere, men det må fremhæves, at Herborns radikalisme var noget ret enestående blandt katolske teologer på et så tidligt tidspunkt, og da gennemgående heller ikke fulgtes af kejser Karl V eller kong Ferdinand før delvis under den schmalkaldiske krig i slutningen af 1540erne. Herborns ry som en voldsom »kætterjæger« var altså ikke ubegrundet på en tid, hvor de fleste endnu håbede på de åndelige kræfters egen styrke, og man kun nølende og med dårlig samvittighed inddrog den verdslige arm i opgøret. Paradoksalt er det, at Herborn samtidig på det skarpeste fordømte tendensen til, at borgerlige øvrigheder på egen autoritet tog stilling til, afgjorde og gennemtvang løsningen på stridsspørgsmålet mellem katolicismen og protestantismen, hvad der dog egentlig kun var den anden konsekvens af samme tendens. Allerede på synoden i Homburg, hvor Hessens fremtidige tilslutning til lutherdommen afgjordes, havde han af denne grund taget afstand fra fremgangsmåden, og i sine senere skrifter advarede han på det skarpeste herimod. Også i »Confutatio« afvises øvrighedens ret til at anmasse sig kirkelig autoritet, ja der henvises udtrykkelig til, at forfatteren andetsteds havde udredt sit standpunkt herom nærmere, hvilket passer på Herborn. Denne har da uden tvivl en stor del af æren for, at det evangeliske forsøg på at foranstalte en disputats på den københavnske herredag med følgende domsafsigelse fra kongens og rigsrådets side klart og konsekvent afvist fra katolsk hold.

---

der hilligen Kirchen, wie sie nach erem gewyssen bedunket zu verantworten vor Got und Keyserlich Maiestet«. Tabt, mens dens titel viser problematiken. Skrevet få dage før de protestantiske prædikanter Adolf Clarenbach og Peter Fliestedens henrettelse i Köln 28. september 1529. Også herom kan rygter være nået København.

Nidvisen og de forskellige andre ytringer mod Dr. Stagefyr i den danske evangeliske litteratur viser, at Herborn i særlig høj grad lagdes for had. Udover hans farlighed som teologisk modstander og hans ry som kætterjæger er det sandsynligt, at denne agitation også kan have haft et vist politisk motiv. Der har i borgerskabet været stærke længsler efter Christian II's tilbagekomst. Ganske vist havde Frederik I været i stand til at vinde borgerne delvis for sig ved at støtte de evangeliske frimenigheder og prædikanterne. Men netop dette forår var Christian II for at udsone sig med kejseren atter i hvert fald pro forma blevet katolik igen. Åbnede dette ikke nye farlige muligheder for at han ville kunne tænkes at prøve at vinde katolsk-sindede borgergrupper for sig? Kunne denne Herborn være agent for en sådan alliance? Blot denne mulighed måtte få de af kong Frederik protegerede evangeliske prædikanter til at gøre alt for at hindre, at Herborn fik nogen mulighed for at vinde indflydelse i den danske befolkning. Nidvisen har været et udmærket egnet middel hertil, den har tjent til at stille Herborn i det dårligst mulige lys i befolkningens øjne og har effektivt hindret denne i at se noget andet i den fremmede munk end en fjende af friheden, retfærdigheden og Guds ord. Af hans egne ord i »Confutatio« ved vi, hvor ubehageligt opholdet i København blev for ham, ja at han havde grund til at føle sit liv truet[19].

Til slut et par ord om, hvorledes han var kommet til Danmark, et emne, Schmitt også har bidraget til at opklare. Bisperne havde fået kontakt med ham gennem Århus-kantoren, Jørgen Samsing, der i det ærinde at finde en egnet teologisk ekspert til herredagen var blevet sendt til Tyskland[20]. Det er desuden højst sandsynligt, at deres hjælper har været den fordrevne ærkebisp, Jørgen Skodborg, der katolsk set stadig var landets rette primas og som sådan anerkendtes af flere af bisperne, bl. a. århusbispen Ove Bille. Endnu 1529 var Jørgen Skodborg i Lübeck, men i hvert fald fra december 1530 er hans ophold i Köln sikkert bevidnet[21]. Han blev boende i denne by indtil sin død 1551. Hvad kontakten med Nikolaus Herborn angår vides to interessante ting. For det første boede Jørgen Skodborg i den første tid hos Dr. jur. Johannes Rinck.

[19] Confutatio, Schmitts udgave side 32.

[20] »Malmøberetningen« Rørdams udgave side 13. A. Hvidtfeldt: »Da. Ri. Kr.« II. 1322.

[21] J. Oscar Andersen »Jørgen Skodborg« DBL XXII side 130. Schmitt, 27.

Men denne mand var franciskanerobservanternes bedste ven i Köln, de boede altid hos ham, når de som gæster fra andre klostre, især det i Brüel, var på besøg i Köln. Dette gjorde også Herborn, f. eks. når han fungerede som prædikant ved domkirken. I dette ivrigt katolske patricierhjem har kontakten mellem Herborn og Skodborg let kunnet sluttet[22]. Senere, da franciskaneren som cismontan vikar opholdt sig i Spanien, sendte han 11. december 1534 et brev til sin efterfølger som minister for »Colonia«, hvori findes følgende hilsen: »Hils alle de højærværdige herrer, ærkebisperne af Köln og af Lund, Hr. Kapellanen af Tongern af familien Rinck etc.«. Herborn ville næppe i dette (sit sidste kendte) brev have hilst Jørgen Skodborg uden særligt bekendtskab[23].

ad 3) Selvom det var Herborn, der deltog i herredagen, havde han så tid nok til i den korte tid at skrive et værk af »Confutatio«s omfang? Dennes egen tekst siger nu for det første, at forfatteren har haft hastværk og derfor beder den lidet forfinede stil undskyldt. Endvidere beklager han sig over den sig nærmende nordiske vinterkulde, hvilket viser, at han har skrevet om efteråret[24]. Alt dette passer udmærket med, at Herborn ikke noteredes i Tyskland før han 8. oktober var i klosteret i Nijmegen, Holland.

At han har kunnet magte et sådant værk på mindre end et par måneder, vidner ganske vist om en usædvanlig begavelse, men er dog ikke uden fortilfælde i litteraturen. Desuden kunne netop Herborn bygge på, hvad han allerede havde tilegnet sig af erfaringer som kontroversteolog. Han hørte til de bedste, den katolske kirke i Tyskland kunne fremvise i 1520erne. Fra 1527–29 havde han skrevet en forbavsende række tildels betydelige og originale apologetiske værker, og det synes kun at have været hans embedspligter som provincial for »Colonia«, der hindrede ham i at fortsætte i samme tempo[25]. Ikke blot har han været i besiddelse af en usædvanlig arbejdskraft som skribent, han har også været en for den tid meget hurtig rejsende. Herom vidner hans visitationer først som provincial for »Colonia«, senere hans høje embeder indenfor

[22] Schmitt, 19–21.

[23] Schmitt, 182.

[24] Schmitt, 51.

[25] Schmitts og Kurtens biografier er de nyeste levnedsskildringer. Schmitt har side V en oversigt over hans værker.

ordenen nemlig som kommissær og til slut generalvikar for det halve Europas franciskanere i årene 1532–35 [26].

Med støtte af Poul Heliæ og nogle tyske kolleger har en sådan mand i Århus bispegård meget vel kunnet magte den relativt enkle opgave punkt for punkt at besvare de evangeliske teologers replikker på bispernes 27 klagepunkter fra herredagen. Dette er jo indholdet af »Confutatio« tredje hoveddel. Anden del er kun på få sider, og hvad første del angår, har han allerede kunnet påbegynde den i København, da den er et principielt opgør med reformatorenes kompetence, selve deres ret til, i modsætning til de katolske bisper, at kalde sig evangeliske prædikanter. Her har han kunnet fortsætte og videreudvikle tanker, han i tidligere værker, især »Monas« og »De notis ecclesie« havde været inde på. Trods den korte tid er der da intet i vejen for, at Herborn har kunnet løse den opgave, de danske bisper ved herredagen havde stillet ham: den teologiske gendrivelse af de danske lutheraneres lære.

ad 4) Ovenfor citeredes Jørgen Sadolins tekst fra »Viborgberetningen«, der af Oscar Andersen ansås for at bevise, at »Confutatio« forfattere endnu i november 1530 må have været i Danmark, hvorfor Herborn ikke kan have været iblandt dem. Samme tekst citeres af Schmitt, uden at han dog har hæftet sig ved dateringssspørgsmålet [27]. Er hermed hans svage punkt endelig fundet ??

Dateringen står til slut i Viborgberetningen og lyder således: »Teg, frumme læser then evig Gudt befalendes aff Viborg S. Elisabeth Affthen 1530« [28]. Havde der ikke været mange andre indicier, der talte for Herborns forfatterskab, ville man være berettiget til at tage Sadolins ord nogle sider inden om, at »de ægyptiske jordermødre« til modskriftet stadig var til stede hos bisperne, som en god grund til at afvise dette, for i slutningen af november var Herborn forlængst atter i Tyskland.

Men som sagen ligger, må vi underkaste Sadolins vidnesbyrd nøjere prøvelse for at blive helt sikre på, hvad der kan sluttes deraf, og hvad ikke.

For det første er det usikkert, om datoen stammer fra Jørgen Sadolin selv, da han sluttede manuskriptet eller fra trykkeren,

[26] Schmitt 25–6. Han visiterede på godt 1½ år franciskanerprovinserne i Spanien, Portugal, Italien, Frankrig og Belgien. Hans død 15/4 1535 kan vist meget vel have skyldtes overanstrengelse!

[27] Schmitt, 7.

[28] »Prædikanternes Gjensvar« Rørdams udgave side 40.

da han trykte det. Selv om den er Sadolins egen, har vi ikke fuld vished for, at det afsnit, hvori han omtalte modskriftet (Rørdams udgave side 29) virkelig er skrevet samtidig med afslutningen og datoen, (side 40). At dette kan være usikkert, fremgår endnu mere ved en betragtning af »Viborgberetningen«s karakter, sammenstykket af uensartede dele, aktstykker fra herredagen og tekstafsnit, som den er. Dernæst er det påfaldende, hvor ubestemt Sadolin selv udtrykker sig om spørgsmålet, to gange i sin omtale af modskriftets tilblivelse indskyder han i parentes først et »(tror jeg)«, dernæst et »(formoder jeg)«, et tydeligt bevis for, at han selv betragtede sin viden om sagen som usikker. Endelig må man spørge sig, hvad der ligger i det hånende udtryk »ægyptiske jordemødre«. Som vi også ved fra anden side, er »Confutatio« resultatet af et team-work. Stagefyr-Herborn har været hovedforfatteren, men foruden Poul Heliæ har der været flere andre tyske teologer med både ved herredagen og i Århus[29]. Selvom Herborn vendte hjem allerede i september, kan de andre meget vel have fortsat arbejdet, således at Sadolin kan have haft ret i sin »formodning« endnu i november. Det bør også bemærkes, at han omtaler deres arbejde som bestående i at »love og pynte samme arme ting«, hvad der utvungent kan udlægges derhen, at de har færdigbearbejdet og renskrevet det værk, som Herborn havde efterladt kladden til ved sin afrejse.

»Confutatio«s tilblivelse nævnes også andetsteds i »Viborgberetningen« (Rørdams udgave side 35). Det omtales her som bispernes værk, og Sadolin mener, at det var deres hensigt at benytte Chrystomus' latinske oversættelse af prædikanternes apologi ». . . til en hielp At forøge syn kostelig bog medt Ther the nw saa lengi sidhen muxen een halff aar haffuer haffde til smidie, Vulcanus hielpe alde syne smede swennæ«. Bemærkningen om det halve år viser, at *dette* sted i »Viborgberetningen«s sidste del i hvert fald er skrevet samtidig med dateringen, men understreger også Sadolins uvished om, hvad der egentlig foregik i Århus. Det saglige indhold er, hvad vi i forvejen ved, nemlig at modskriftet endnu ikke var udkommet, hvad det jo også først gjorde i form af Heliæ's delvise oversættelse fra 1533, »Biskoppernes gensvar«.

Således viser også Jørgen Sadolins vidnesbyrd sig at være ude af stand til at rokke de øvrige indiciers vægt, dette eneste Schmitt

[29] Således den udenlandske Dr. juris, der i Århus skrev om coelibatet Schmitt 50-51. Herom også N. K. Andersen: »Confessio Hafniensens« 1954 side 207.

selv ubekendte argument kan heller ikke skade hans tese om Herborns forfatterskab til »Confutatio«.

ad 5) Tydningen af øgenavnene »Stagefyr« eller »Stagebrand« har vi allerede drøftet i forbindelse med nidvisens karakteristik af Herborns planer. D. Simonsen har efter fremkomsten af Schmitts arbejder ydet et bidrag til forståelsen af øgenavnet Stagebrand idet han citerer Rickeys »Idiotikon Hamburgense« (1755 side 281): »Een Stakebrand heisset ein Mensch, der alles herum rühret, und so hitzig arbeitet als einer, der eine grosse Glut zu unterhalten hat«. Ifølge dette skal Herborns tilnavn derfor ikke behøve at betyde kætterbrænder, men blot en ivrer eller zelot for sin kirke og sin tro [30].

Filologisk kan denne tydning nok have sin interesse, men historisk må man dog fastholde som mere sandsynligt, at Stagefyr og Stagebrand snarere skal forstås som samtiden selv gjorde, idet vi holder os til nidvisens udlægning, ifølge hvilken der ikke er tvivl om, at man ville have stemplet Herborn netop som en kætterjæger og -brænder.

Et andet spørgsmål er, om det er den samme eller en anden person, Sadolin kalder »Dr. af Bombo eller Bomberig«. Oscar Andersen hævdede, at »Viborgberetningen vel næppe kan mene, at de to er identiske«. Schmitt mente imidlertid netop, at de sandsynligvis var identiske og henviste til, at Bruun og Bricka var af samme opfattelse [31]. Der kan dog ikke nås fuld klarhed, når man betragter selve teksten. Stedet hos Sadolin indgår i hans beskrivelse af den evangeliske prædikenoffensiv hen imod herredagens slutning: ». . . saa begynde wij och rettelig medt alvare At hjælpe them ther til, Boede aff predicke stoelen prouocerede och trassede them huer aff theres falsche Propheter ved naffn Docdor Stagefyer Docdor aff bombo huade ssier aff bomberig Lector vende kobe Then nye høye verdig Sacramentes kietter i Alborg Closter vor: Mester Morsing aff then Røffuer kule wij end nw haffuer i Wiberge . . .« [32]. Tegnsætningen og brugen af store bogstaver er temmelig forvirret og giver ingen sikker læsning, den er vel iøvrigt bevidst tilsigtet for at understrege det ned-sættende indtryk af modstanderne.

[30] D. Simonsen KS 5. rk. 4. bd. 1907-09 side 385-6.

[31] Schmitt, 8.

[32] »Prædikanternes Gjensvar«, original på K. Bibl. L. N. 73.

Det må dog siges at være det rimeligste at opfatte »Docdor aff bombo huadt sier aff bomberig« som en tilføjet nærmere karakteristik af »Docdor Stagefyer« og ikke som en ny selvstændig person. »Dr. af« eet eller andet sted kan vanskeligt stå alene som et eget navn, selv ikke når det som her er et øgenavn. Hvad tydingen af det angår, siger Schmitt med rette, at det »uvilkårligt minder om synoden i Homburg, hvor Herborn, efter de rygter prædikanterne udstrøede, skulle have lidt et forsmædeligt nederlag« [33]. Faktisk havde Herborn ved denne lejlighed vist sig som den eneste betydelige indenlandske modstander af Filip af Hessens reformationsplaner, og der er intet underligt i, at dette kan have været lige så kendt i Frederik I's København (der var samme forår sluttet en mod kejseren rettet alliance med Filip) som Herborns agitation for lutherdommens undertrykkelse med magt. Derved ville Sadolins sammenstilling af de to øgenavne også få en klar mening. At Homburg i så fald sarkastisk blev fordrejet til »Bombo« og »Bomberig« svarer godt nok til det psykologiske indtryk, man iøvrigt havde af Herborn i protestantiske kredse, og har kunnet give anledning til megen ironisk latter i den fjendtlige københavnske befolkning.

Også Schmitts navnetyding må da siges at have overordentlig meget for sig, skønt en argumentation, der hviler på fordrejede øgenavne, jo nødvendigvis må indebære usikkerhed.

Der lå et meget stort og grundigt arbejde bag L. Schmitts tese om, at »Germani doctoris responsum« i Københavns kongelige Bibliotek var forfattet af franciskanerprovincialen Nikolaus Herborn. Hensigten med nærværende har kun været at vise, at det ikke var godt begrundet, når en del danske historikere efter fremkomsten af Oscar Andersens fodnote i 1909 betvivlede denne tese. Herredagens Dr. Stagefyr, der bagefter skrev det store katolske gensvar, var faktisk Nikolaus Herborn.

[33] Schmitt, 28.

Hartvig Huitfeldt og Daniel Krag

To jesuiternovicer fra begyndelsen af 1600-tallet

Af Vello Helk

Omkring år 1600 besøgte jesuiterskolerne i Braunsberg, Vilna og Olmütz af mange danskere og nordmænd[1]. Kun de færreste valgte at blive jesuitter. Blandt dem var københavneren Johannes Kydius, der indtrådte i Vilna 1604[2]. Alle ordenskandidater eksamineredes omhyggeligt efter et i forvejen fastlagt skema[3], og oplysningerne indførtes i en særskilt protokol. Desværre er der ikke bevaret ret mange af disse optagelsesprotokoller. De hørte til ordensprovinsernes arkivalier og er for en stor del bortkommet sammen med andre lokalarkivalier under urolige forhold. Men der hvor de er bevaret, er det muligt at få værdifulde oplysninger om de enkelte ordensemmers familieforhold, hidtidige levnedsløb og baggrunden for indtræden i ordenen. I Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. V. bd. gav jeg på grundlag af en sådan optagelsesprotokol fra Braunsberg, som nu opbevares i Uppsala universitetsbibliotek, en oversigt over flensborgenserens Henrik Mandixens livsbane. En senere optagelsesprotokol fra Olmütz giver oplysninger om yderligere to unge mænd fra Danmark-Norge. Denne protokol blev fundet af den norske professor Oluf Kolsrud under hans omfattende forskningsrejser i mellemkrigsårene i Moravsky Zemsky Archiv i Brno (Brünn). Han lod de pågældende sider affotografere, og nu findes fotografierne i hans samling i Norsk Historisk Kjelde-skrifts-Institut i Oslo, hvor jeg har fået lov til at benytte dem[4].

---

[1] Flere enkeltheder hos V. Helk, Laurentius Nicolai Norvegus S. J. (1966), kap. 22.

[2] Kirkeh. Saml. 7: V, s. 482 f.

[3] Spørgsmålene findes trykt i Constitutiones et declarationes examinis generalis Societatis Jesu (Rom 1570 og flere senere udgaver).

[4] Jeg vil på dette sted gerne sige instituttet tak for dets venlige imødekomme-
hed, som muliggjorde denne artikel.

Protokollen, som bærer arkivsignaturen Cerroni II, 148 og er betitlet »Examina candidatorum S. J. ab anno 1605 ad annum 1638 Olomucii suscepturum«, begynder dog allerede noget før end angivet i titlen.

Den første nordiske ordens kandidat i denne protokol er den norske adelsmand Hartvig Huitfeldt. Han var det første barn i ægteskabet mellem Anders Huitfeldt til Trondstad på Hudrum og Margrethe Pedersdatter Litle og blev født 2. december 1582 på Fossesholm på Eker[5]. Om hans ungdom og skolegang savnes oplysninger, men han synes at have fået boglig uddannelse. Den 7. juni 1600 blev den 18-årige Hartvig immatrikuleret ved universitetet i Wittenberg[6], som var rejsemål for mange danske studerende. Samtidig med ham indskreves hans næstsøskendebarn Peder Hundermark, søn af Claus Hundermark til Gjerdrup, og deres præceptor Johannes Malachius. Den sidste var blevet optaget i det pavelige alumnat i Braunsberg i oktober 1598. Allerede i maj 1599 vendte han hjem[7] og har sandsynligvis derefter studeret ved Københavns universitet. I september 1599 indskrev han sig i en andens jesuiterelevs stambog[8]. Malachius har antagelig propageret for besøg ved jesuiter skolerne. Da han fik præceptorhvervet, var det nok fra første færd meningen, at Wittenberg kun skulle være den første station på vejen, et udmærket alibi ved hjemkomsten. De opholdt sig kun et halvt års tid i byen, men nåede dog at disputere med Malachius som præses og de to adelsmænd som respondenter[9]. Henimod slutningen af året 1600 fik de sidste deres testimonier og rejsen gik videre mod Olmütz, hvor Malachius blev optaget i alumnatet nytårsdag 1601[10]. Alle tre

[5] Udførlig biografi af H. H., se H. J. Huitfeldt-Kaas, *Efterretninger om familien Huitfeldt* (Kristiania 1908), s. 17 ff. Se også *Dansk Biogr. Lex.* udg. af C. F. Bricka, VIII, s. 154 f. og *Danm. Adels Aarb.* 1887, s. 221, ny bearbejdelse 1949, s. 59.

[6] *Album Academiæ Vitebergensis*, ed. C. E. Foerstemann. Vol. II usque ad a. 1602 (1894), s. 469. Ludvig Daae oplyser, at han blev indskrevet 5. juni og opholdt sig Wittenberg også 1602, (*Norsk Historisk Tidskr.* 3: III, s. 348 f.

[7] G. Lühr, *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798* (1925), s. 53.

[8] *Jacob Falsters stambog i Stadtbibliothek Trier*, Ms. 1944/1506, 8°, f. 79v.

[9] *Johannis Malachii theses logicæ duabus disputationibus post privatam lectionem disputatæ, respondentibus Petro Hundermarchio & Hartvico Witfeldio, Wittebergæ 1600*. Bogen har i sin tid været i Hielmstiernes samling i Det kgl. Bibl., men synes nu tabt. Se også Worms leksikon over lærde mænd, II, s. 7.

[10] *Archivum Romanum Societatis Jesu* (cit.: ARSI), Fondo Ges. 1477–26–18 C.

blev samme år indskrevet ved universitetet[11]. Malachius var længst fremme med sine studier. I begyndelsen fulgte han med god fremgang forelæsninger i det øverste filosofikursus. Sidst på året 1601 skiftede han over til teologien og blev uddannet i kasuistikken og kontroverserne[12]. Han var altså begyndt at forberede sig til præstegerningen. Det er ikke klart, om han var færdig med sin uddannelse, da han i 1602 vendte hjem, men sandsynligvis er denne hjemrejse kommet i stand på Hartvig Huitfeldts ønske. Den sidstnævnte skrev i april 1602 sit navn i en anden jesuiter-elevs stambog. Denne indførsel kan betegnes som afskedshilsen, da stambogens ejer endnu nogen tid forblev i Olmütz[13]. Hjemrejsen faldt sammen med Huitfeldts moders død. Den egentlige årsag kan måske findes i den omstændighed, at den unge adelsmand, der havde konverteret kort efter ankomsten til Olmütz, netop 1602 fattede ønske om at indtræde i jesuiterordenen. Det var naturligt, at han inden det afgørende skridt ville besøge sin familie og ordne sine private mellemværender. Malachius og Huitfeldt kom imidlertid hjem til et pesthærgt land. Den første faldt temmelig hurtigt som offer for sygdommen[14], mens den sidste nogen tid efter vendte tilbage til Olmütz for at føre sit forsat ud i livet.

Hartvig Huitfeldts eksamination er ikke forsynet med dato, men kun med årstallet 1603. På grundlag af konversionstidspunktet – for $2\frac{1}{2}$ år siden – kan man slutte, at eksaminationen må have fundet sted i løbet af sidste halvdel af året. De afgivne svar er i det hele taget meget kortfattede. Hartvig Huitfeldt oplyste i modsætning til flere andre ordenskandidater intet om sin familie bortset fra faderen. Han forsikrede, at ingen havde tilskyndet ham til at indtræde i jesuiterordenen, at han ikke havde afgivet nogen løfter eller bundet sig på anden måde, således at det kunne betyde en hindring for indtræden, at han ikke skyldte noget væk, bortset fra det beløb, konviktet skulle have, og at han ikke led af nogen sygdom, men tværtimod kunne rose sig af godt helbred. Hans sprogkundskaber omfattede dansk, norsk og latin. Desuden oplyste han om sin uddannelse, at han gik i den øverste gymnasieklasse. Han ansås for at være godt begavet. Til sidst erklærede han i overensstemmelse med ordenens sædvaner at ville under-

[11] Ročenka Cyrilo-Metodejské fakulty bohoslovecké v Olomouci 1918–1928 (1929), s. 77.

[12] ARSI Fondo Ges. 1477–26–18 C.

[13] Jacob Falsters stb., f.34v.

[14] ARSI Fondo Ges. 1477–26–19, sml. Lühr, s. 53.

kaste sig ordenens bestemmelser og være rede til at følge dem.

Denne optagelsesbegæring er det eneste vidnesbyrd om Hartvig Huitfeldts direkte forbindelse med jesuiterordenen. I ordenens centralarkiv i Rom findes ingen oplysninger om en novice af dette navn[15]. Han må snart være kommet på andre tanker, måske allerede kort efter sin eksamination, idet hans eventuelle novicetid ikke synes at have varet længe. Om årsagerne kan man kun gisne. Måske har hans adelige sindelag ikke kunnet bære en novices selvudslettende daglige gerning, måske var der andre betænkeligheder. Hvorom alting er, betød hans ændrede beslutning ikke et brud med katolicismen. Om hans senere levnedsløb er der ikke meget opsigtsvækkende at berette, og det adskiller sig ikke fra andre adelsmænds. Efter hjemkomsten giftede han sig før 1608 med Bente Jensdatter (Skak) til Skjelbred. I det nævnte år fik de en datter. I 1616 blev han kannik i Oslo og Hamar, i årene 1618–26 var han forlenet med Sem, Eker og Drammens tolderi og betegnedes 1620 som berghauptmand. Efter sin første hustrus død giftede han sig o. 1622 påny med Maren Skram (Fasti) til Rammegård i Jylland og blev dermed også jysk godsejer[16]. I alle de år synes han ikke at have sluppet kontakten med katolicismen. Han stod i brevveksling med andre katolikker, deriblandt med københavneren Jacob Kydius, der havde en broder i jesuiterordenen. I et brev af 1625 til Jacob Kydius, der med propagandakongregationens støtte studerede jura ved universitetet i Perugia, udtrykte Huitfeldt sin bekymring over, at der i Norge ingen præster var til at varetage katolikkernes sjælesorg. Denne henvendelse refererede Kydius til propagandakongregationen, men selv om det besluttedes straks at sende præster, synes kejserkrigen og Jyllands besættelse at have afledt opmærksomheden fra Huitfeldts anmodning[17].

Fra 1626 og til sin død 1637 havde Huitfeldt Marie kirkes provsti i forlening. Hans enke overlevede ham en lang årrække og døde først 1673[18].

Seks år efter Huitfeldt, 12. juli 1609, anmodede Daniel Krag fra København i Olmütz om optagelse i jesuiterordenen og blev

[15] Venligst meddelt af ordensarkivaren P. Josef Teschitel S. J.

[16] I øvrigt henvises til den i note 5 omtalte udførlige biografi.

[17] Nærmere behandlet Kirkeh. Saml. 7: V, s. 488 f.

[18] Huitfeldt-Kaas (s. 17) afviser temmelig bestemt mistanken om Huitfeldts katolske sympatier.

indført i samme protokol. Som sin fader nævnte han den kongelige historiograf Niels Krag; moderen var Kønne, hans første hustru. Daniel Krag opgav sin alder til 20 år og må i så fald være født o. 1589. Dette rimer imidlertid dårligt med de faktiske forhold. Niels Krag blev gift med Kønne i 1578, men allerede 1582 forlod han familien for at drage ud på en længere udenlandsrejse, som førte ham også til de egne, hvor Daniel kom til at færdes; rejsen gik til Polen, Italien og Tyskland, og en overgang var Niels Krag præceptor for en mährisk adelsmand, Carl v. Zierotin[19]. Først henimod slutningen af 1585 var han atter hjemme, men synes hurtigt at være kommet til udlandet igen. I slutningen af 1586 lå han i strid med sin hustru og hendes slægt. Det oplystes ved samme lejlighed, at Kønne fornylig havde født en søn. Det lykkedes hustruens slægt ved rettens hjælp at lægge beslag på Niels Krags gods, idet det anførtes, at han ville rejse ud igen uden at træffe anstalter til familiens underhold. Krag beskyldte fra sin side hustruen for tyveri og utroskab. Sagen endte til sidst, antagelig 1588, med skilsmisdom. Der har næppe været samliv mellem ægtefællerne i de år. I 1590 holdt Krag fæstensøl i Odense med Else Mule, enke efter Iver Bertelsen; brylluppet stod året efter [20]. Der kan være tale om forskellige muligheder: måske er Daniel Krags aldersangivelse forkert og han flere år ældre, muligvis den ovenomtalte søn, eller også har Niels Krag haft ret i sine beskyldninger mod hustruen for utroskab. Daniel fortalte intet om skilsmisken, men nævnte kun, at faderen var død og moderen gift på ny. Af søskende havde han tre brødre: Samuel, Iver og Peder, den første katolik, de andre lutheranere, men ingen søstre. Brødrenes aldersmæssige rækkefølge er usikker. Det var vel mest nærliggende at gå ud fra, at den var som anført af Daniel. Samuel var også fra første ægteskab, mens Iver havde Else Mule til moder. Peder, der er opkaldt efter bedstefaderen på fædrene side, skulle efter tidens navneskik være det første barn, men muligvis har der været andre børn, der er døde som små og derigennem har forrykket navnegivningen.

---

[19] Denne oplysning stammer fra Sivert Grubbe (*Danske Magazin* 4: II, s. 373) Peter von Chlumecky nævner ikke Niels Krag i sin udførlige biografi af Carl von Zierotin (*C. v. Z. und seine Zeit 1564–1615*, Brünn 1862).

[20] H. Fr. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537–1621*, III, 524, 526, 529; se tillige *Dansk Biogr. Lex.* XIII, s. 224 ff.

I 1598 nægtede Niels Krag at anerkende børnene i ægteskabet med Kønne som sine. Hustruens sag førtes ved konsistoriet af Fabian Linov. Ved et møde i konsistoriet 25. november 1598 mødte Linov op med to børn, som han hævdede at være Niels Krags. Disse børn var muligvis netop Samuel og Daniel. Historiografen, der var ved at drage afsted til en gesandtskabsrejse til Polen, holdt fast ved sin nægtelse at lyse børnene i kuld og køn[21].

Samuel var den ældste af de to; han var født o. 1582–83. Han kan være identisk med den Samuel Nicolai Krage, der 1597 fik testimonium fra professor Johannes Stephanus efter at han i 5 år havde været discipel i Sorø[22]. Den 15. juni 1601 blev han optaget som alumne ved det pavelige seminar i Olmütz og anbragtes i gymnasiet på det tredje trin – i syntaxklassen. I januar 1602 var han avanceret til det næste trin, men på den næste årlige fortegnelse over alumner fra januar 1603 noteres: »Samuel Kragius

[21] Ny Kirkeh. Saml. I, 65; V, 105, 111 f. Det er uklart, hvilken slægtsforbindelse Linov havde til Kønne. Det oplystes ved sagens behandling, at han var gift med Mikkel Tolders hustru. Mikkel Lang von Chemnitz blev tolder i København i 1573 (Kanc. Brevb. 1571–75, s. 262). Han krævede i april 1587 Niels Krag for nogle penge, som han havde formidlet som lån hos en anden. At der er en forbindelse til Kønne, fremgår tydeligt af det svar, som Niels Krag gav. Han fastslog, at han ikke kunne betale, og tilføjede: »Ved hand Mikkel Lang selff, om hand oc hans radgiffuere oc Kønne og hendis haffuer verit aarsag eller ey« (Rørdam, IV, s. 493 ff.). Mikkel Lang er død inden sept. 1593; da fik hans enke Magdalene Arildsdatter ordre til at betale sin afdøde mands restancer for regnskabet for tiden indtil nytårsdag 1593 (Kanc. Brevb. 1593–96, s. 151). Magdalene Arildsdatter har først været gift med præsten ved St. Nicolai kirke Jacob Nielsen, efter dennes død med Mikkel Lang og endelig med Fabian Linov, der døde 1603 (H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377–1728. VIII. Købmager Kvarter, s. 49). Hun har muligvis været i familie med Kønnes moder. Ifølge Hegelunds kalenderoptegnelser (afskrift af C. F. Bricka i Det kgl. Bibl., Ny kgl. saml. 604, 8°) var Kønne datter af Mikkel Skriver. Denne er muligvis identisk med den københavnske borgmester af samme navn, der var i embedet 1557–61. Han stod i forbindelse med Peder Oxe og et opsnappet brev til denne resulterede i en forræderisigtelse og dødsdom, som blev fuldbyrdet ved halshugning 25/7 1565 (O. Nielsen, Kjøb. Hist. og Beskr., III, s. 178 f.). Hans enke Marine blev senere gift med Bernt thor Westen, der 1567–69 var byfoged i København og 1575 tolder i Mollesund (Nielsen, III, 253). Han var død i 1577, da hans enke skulle have et beløb, som kongen skyldte hendes første mand Mikkel Skriver (Kanc. Brevb. 1576–79, s. 203). Dennes efternavn synes at have været Sell eller Zeel. Endnu i 1584 ejede Marine det hus i Vester kvarter, som hendes første mand havde erhvervet (Ramsing, IV, s. 52).

[22] Kirkeh. Saml. 3: I, s. 763.

profectus est in Daniam reversurus«[23]. Han opholdt sig i Olmütz samtidig med den ovennævnte Hartvig Huitfeldt, og også deres hjemrejse falder inden for samme år. Samuel Krag synes imidlertid aldrig at være vendt tilbage til Olmütz. Muligvis er han identisk med den Samuel Kragius fra København, der 1603 søgte ansættelse i Århus stift som præst eller lærer[24].

Samuel Krags hjemrejse i 1602 kan have forbindelse med faderens død 14. maj 1602. Broderen Daniel oplyste i sin eksamination, at arven var blevet delt mellem de nævnte fire brødre. Daniel selv havde ellers til at begynde med villet gå handelsvejen, men efter at han var blevet grundigt plyndret af sørøvere, var han begyndt at studere. Han kom først til Braunsberg, sandsynligvis o. 1603, hvor han frekventerede de lavere gymnasieklasser. Han er ikke med blandt alumnerne og har altså selv måttet bekoste sit ophold. I Braunsberg gik han også over til katolicismen. Da Christian IV i efteråret 1604 udstedte en forordning, der udelukkede jesuiterelver fra skole- og kirkeembeder, lod også Daniel sig smitte af opbrudsstemningen. I 1613 oplyste en norsk præst ved navn Herman Hansen Ringe, der var anklaget for katolicisme, ved rettergangen i Gjerpen, at han efter forordningens bekendtgørelse var flygtet fra alumnatet sammen med Daniel Krag[25].

I 1605 blev en af Niels Krags sønner sendt til Spanien med jesuitternes anbefaling, hvad de høj lærde professorer ved Københavns universitet var meget opbragte over[26]. Den pågældende kan vel næppe have været Daniel, der på dette tidspunkt ikke synes at have været over 15–16 år gammel, men sandsynligvis den 5–6 år ældre broder Samuel, der også var kommet betydelig længere med sine studier hos jesuitterne og derfor havde bedre forudsætninger for et godt testimonium fra dem.

Daniel genoptog snart sine afbrudte studier hos jesuitterne, måske efter sin broders anbefaling i Olmütz. Omkring 1605–06 blev han optaget i alumnatet og anbragt på samme trin som i sin tid broderen – i syntax-klassen. Han gjorde hurtige fremskridt og blev 1607 immatrikuleret ved universitetet[27]. Fra samme år stammer hans faste forsæt at blive jesuit. Efter sit eget udsagn

[23] ARSI Fondo Ges. 1477–26–18 C og 19.

[24] Kirkeh. Saml. 3: II, s. 747.

[25] Norsk Slekt. Tidsskr. XII, s. 368.

[26] Ny Kirkeh. Saml. IV, s. 755.

[27] Ročenka, s. 88.

blev han ikke tilskyndet dertil af nogen. Allerede tidligere, under et uvejr på havet, havde han afgivet et løfte om at blive præst. Da han i juli 1609 underkastede sig den sædvanlige eksamination oplyste han endvidere, at han egentlig havde aftalt at giftes med en pige hjemme, men allerede for fire år siden havde han skrevet til hende, at han ikke kunne vende tilbage, og hvis hun ville, måtte hun gerne gifte sig med en anden. Ellers var han ikke bundet af nogen løfter. Han kunne både læse og skrive latin, tysk, dansk og noget græsk. Det var hans ønske at fortsætte med studier; i øvrigt lovede han i et og alt at rette sig efter ordenens bestemmelser, idet han betegnedes som ligevægtig, omgængelig og stabil.

Efter eksaminationen fortsatte Daniel, der på dette tidspunkt gik i den sidste gymnasieklasse, sine studier i Olmütz. Han gik dernæst over til filosofien, blev baccalaureus i maj 1611 og magister i september 1612[28]. Efter endt filosofistudium ansås tidspunktet for modent til at sende ham til noviciatet i Brno (Brünn), hvilket skete 24. september 1612. Kort før afslutningen af den foreskrevne toårige novicetid døde han 20. maj 1614, kun 24 år gammel. Han fik det bedste skudsmål – han sov ind, mens han favnede krucifikset [29].

Året efter Daniels død, 24. juli 1615, begærede hans moder Kønne konsistoriet om tilladelse til at sælge en ligsten, som lå på hendes børns grav i Vor Frue kirke, men det blev hende benægtet[30]. Daniel har i hvert fald ikke været begravet under denne sten, men måske nogle af hendes andre børn, hvis der overhovedet var begravet nogen, hvis ligstenen ikke blot var en forberedelse til begravelse, som nu blev overflødig, da en af sønnerne var død i det fremmede. Hvad de af Daniel anførte brødre angår, så savnes der yderligere oplysninger om Peder. Om Samuel har vi hørt ovenfor, men også han forsvinder ud af billedet på et temmelig tidligt tidspunkt. Længst og bedst kan vi følge Iver, der var født 1594. I en temmelig ung alder blev han immatrikuleret ved universitetet, allerede 1607 møder vi ham i konsistoriets protokol som indblandet i en drukkenskabssag i Hans Poulsen

---

[28] Morawsky Zemsky Archiv, Brno, Cerroni II/6, s. 383, 618 (fotokopier i Oluf Kolsruds samling i Norsk Historisk Kjeldekrift-Institut i Oslo).

[29] Ibid., Cerroni II/230, s. 328 (fotokopier ibid.); Univ. Bibl. Praha, Ms. Lobkowicz 281 (fotokopier ibid.); ARSI Hist. Soc. 43, f.193v.

[30] Rørdam III, s. 539.

Resens hus, mens professoren selv var i Roskilde[31]. Senere har han muligvis studeret i Skotland, idet han 1612 i nogen tid blev fængslet af universitetet på grund af en temmelig betydelig pengefordring, som en borger i St. Andrews havde på ham[32]. Han blev senere rektor i Slangerup og sognepræst i Oure-Veistrup på Fyn, hvor han døde 1629[33].

---

[31] *Ibid.*, s. 188.

[32] *Ibid.*, s. 539.

[33] *Personalhist. Tidsskr.* 5: VI, s. 10 f.

To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede

Af Bjørn Kornerup

Udgivet og forsynet med Efterskrift ved Urban Schrøder

Den utrættelige Forsker af vor Kirke- og Aandshistorie, Dr. Bjørn Kornerup efterlod sig ved sin Død en betydelig Række større og mindre utrykte Arbejder. Da Manuskriptet til den følgende Afhandling fra 1957, som nu opbevares i Institut for Dansk Kirkehistorie, bærer Paaskriften »Til Kh. Saml.«, fortjener den formentligt at offentliggøres i nærværende Tidsskrift, for hvilket Dr. Kornerup betød saa meget. Udgiveren, som herved takker Fru Else Kornerup for velvillig Tilladelse til Afhandlingens Offentliggørelse, har foretaget ganske faa Rettelser i Manuskriptet og gjort nogle Tilføjelser til Uddybelse af det behandlede Emne.

U. S.

En vigtig Forskningsopgave i dansk Kirkehistorie, som endnu henstaar uløst, er at tilvejebringe en Redegørelse for den Indflydelse fra England, som gjorde sig gældende i det 17. Aarhundrede, og som særligt viste sig gennem en Fornyelse af Prædikeformen og ved en bred Strøm af engelsk Opbyggelseslitteratur. Medens der paa Svensk foreligger en højst fortjenstfuld Monografi over et beslægtet Emne i Bengt Hellekants »Engelsk oppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt« [1], findes intet tilsvarende Arbejde paa Dansk [2]. En saadan Undersøgelse maatte i første Række bringe en nøjagtig, saa vidt muligt fuldständig, Oversigt over, hvilke engelske Forfattere og hvilke Skrifter

---

[1] Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, utg. av Hilding Pleijel, 10, 1944.

[2] Jvfr. dog H. F. Rørdam, Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid, i Kh. S. 5. R. II, 363–71 og J. Oskar Andersen, Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid (Indledning til Udgaven af Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor, 1931), S. LVII ff. samt Erik Jacob Petersens maskinskrevne Specialopgave over samme Emne i Institut for Dansk Kirkehistorie.

der blev overført til Dansk, dernæst en Karakteristik af den Fromhedstype, som nu vandt Indgang i Landet.

I

Det var især efter 1660, at den engelske Paavirkning for Alvor gjorde sig gældende i Danmark, bl. a. støttet ved de stadigt talrigere Studiebesøg i England. Men allerede længe før dette Tidspunkt fremkom Vidnesbyrd om, at man havde Øjet aabent for, at der var Værdier at hente i engelsk Fromhedsliv. Et af de første er vistnok den danske Oversættelse af Bogen »The practice of pietie« af den engelske, puritanske Biskop *Lewis Bayly* (d. 1631). Medens den engelske Original udsendtes første Gang før 1613[3], gik der over en Menneskealder, før Bogen oplantedes til Dansk, idet der først 1646 kom en Oversættelse med Titelen:

PRAXIS PIETATIS. Det er: Gudfryctigheds Øffuelse/ Huorledis en Troendis Christen oc it GVds Barn/ udi Guds oc sin egen Kundskab kand forfremmis/ sit Liff daglige udi en sand Gudsfryct anstille/ med en roelig Samvittighed fremdrage/ oc saligen Ende. Sampt der hosføyede skøne Aandectige oc trøstige Bønner. Først beskreffuit paa Engelsk/ siden paa Tydsk/ oc nu paa Danske vdsat. Cum Gratia et Privileg. Ser. Reg. Majest. Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Georg Lamprecht/ Aar 1646. Oc findis hos Jochim Moltken til kiøbs. (Fortale + Ærevers + 775 Sider samt Register)[4].

Som saa ofte i ældre Tid drejer det sig her ikke om en Oversættelse direkte fra Originalsproget, men om en Gengivelse af et tysk Forlæg[5]. Oversætteren var en Adelsdame ved Navn *Mette Gjæ* (1599–1664), der efter sin Moders Død 1619 sammen med sine fem Søstre var blevet optaget i Huset hos Holger Rosenkrantz

[3] Jvfr. hertil Hellekant, anf. Skrift S. 34–36 og David Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, 1939, S. 59–68. I mange engelske og tyske Udgaver findes en anden Del af Praxis Pietatis indeholdende »The art of Divine meditation« forfattet af Biskoppen i Norwich Joseph Hall (død 1656).

[4] Paa Forsatsbladet i Det Kgl. Biblioteks Eksemplar staar med en Haand fra det 17. Aarhundrede skrevet »Ide Daa«, men det er uvist, hvilken Person af dette Navn Paaskriften gælder.

[5] Det Kgl. Bibliotek besidder et Eksemplar af The practice of pietie, London 1629, og af en tysk Udgave fra 1649.

den Lærde, hvor hun var til dennes Død 1642[6]. Utvivlsomt har Opholdet i dette ejendommelige, saa stærkt religiøst prægede Hjem været af stor Betydning for Jomfru Mette Gjões Udvikling. Hun omtales som en Dame, der tilbragte det meste af sin Livstid med at læse Bøger, og som tilegnede sig et ikke ubetydeligt Kendskab til fremmede Sprog[7]. Fra hendes Haand findes endnu flere Arbejder, der viser hendes religiøse Interesse, deriblandt en haandskrevet Samling af trøsterige Skrifsprog mod Døden, paabegyndt netop i Holger Rosenkrantz' Dødsaar[8].

Den nævnte Oversættelse af Praxis pietatis er efter Tidens Skik forsynet med Ærevers til Oversætterinden, bl. a. af den kendte Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København Erik Olufsen Torm, Sognepræsten ved den nye Kirke udenfor Nørreport Peder Iversen Munk, Andreas Thomæus (vistnok Sognepræst i Højelse Anders Thomsen, død 1657) og af en vis Jacobus Raben aus Berlin. Mette Gjões Oversættelse udkom igen 1666 og 1705 (med Optryk af Fortale og Ærevers).

Praxis pietatis indeholder i 45 Kapitler en Vejledning til dagligt at gøre Fremskridt i Kundskaben baade om Gud og om sig selv og derved naa frem til en Livsførelse præget af sand Guds frygt. Den er i mange Henseender typisk for den praktiske Moralisme, som kommer til Orde i saa mange engelske Opbyggelsesskrifter, men den adskiller sig fra de fleste ved den stærke Vægt, den lægger paa Nadvernlydelsen som en Kraftkilde for Kristenlivet[9].

Naar det er en adelig Dame, der optræder som Oversætterinde af det her omtalte Skrift, er det sikkert temmelig karakteristisk. Ikke faa indenfor Adelen var i det 17. Aarhundrede levende optaget af Beskæftigelse med det religiøse Liv, og ikke mindst kan der nævnes en Række adelige Damer, der sysselsatte sig med

[6] Oluf Wind, Ligprædiken over Holger Rosenkrantz, 1643, S. 26–27. Mette Gjões egenhændige Optegnelser om sit Vita i Karen Brahes Bibliotek A VI, 63 Fol. 58v.

[7] Jvfr. Albert Thura, Gynæceum Danie litteratum, 1732, p. 65–68. F. C. Schönau, Samling af Danske Lærde Fruentimmer I, 668–78; II, 1547–51. Baade Thura og Schönau citerer en Ligprædiken over Mette Gjõe, udgivet i Trykken af Biskop Erik Grave (død 1691), men den synes nu forsvunden. – I en Fortsættelse af det ovennævnte Vita taler Søsteren Anne Gjõe (Fol. 61) om Mette Gjões »læsning bode i bibelln och andre gudelige bøger huor udj hun megt uel uaar belæst och øffuet«.

[8] Karen Brahes Bibliotek A VI, 65; 63.

[9] Jvfr. D. Lindquist, anf. Skrift S. 59 ff. Hellekant, anf. Skrift S. 229 ff.

at sammenskrive Andagtsskrifter, hvoraf nogle blev trykt, medens andre blot foreligger i Haandskrift[10].

: Mette Gjões Oversættelse er forsynet med en Fortale, der vel ikke er undertegnet, men antagelig forfattet af hende selv. Her fremhæves, at blandt andre »drabelige oc nyttige Bøger«[11]:

»denne Praxis Pietatis eller Gudfryctigheds øffuelse/ icke den ringeste befindis at være/ men udi Sandhed huem den ellers med nogen ret Actsomhed oc flid læser/ nocksom skal fornemme den ad være fuld aff saadan Gudelig oc jffrig Vndervissning/ Lærdom/ Trøst oc Formaning/ at den icke vden med største Fruct[12] oc Gudfryctigheds opbyggelse kand læsis/ huilcket oc saa at være/ forfarenheden nocksom vdviser/ saa at den deroffuer for sin store nytte skyld/ med stor Begierlighed er efftersøgt/ oc derfore fast wtallige gange paa adskillige Tungemaal/ Engelsk/ Frandtzøysk oc Tysk/ paa ny er trøct oc udi alle Lande er førdt/ oc effterdi ingen tuiffl er/ at ligesom den aff mange Nationer saa oc aff nogle voris Danske er blefuen høyt skatted/ oc megen Fruct haffuer skaffet/ at der jo endnu vel dennem findis som fremmede Sprog icke forstaa/ hos huilcke den ellers kunde bliffue vel antagen/ oc meget got vdrette/ da er den dennem til villie oc beste/ i sønderlighed Vngdommen til øffuelse nu paa Danske vdsat/ udi den forhaabning at icke faa her udi Landet saa vel som andenstedtz skeed er/ den med Fruct skulde kunde oc ville læse/ oc alt saadan vel meente Arbeide aff den største oc beste deel/ vel oc udi beste Mening maa bliffue optagen/ der om bedis Læseren/ oc ligesom den Gudfryctigheds øffuelse kaldis/ saa ynskis her med flitig/ at den med[13] saadan Hiertelag maa brugis/ at mand stadig setter sig fore/ sig der efter at rette oc skicke/ saa er der ingen tuil/ at Gud jo oc sin H. Aands naadige Hielp dertil skal forleene/ huilcken hand os alle for Christi skyld skencke oc giffue/ Amen«.

II

Et ikke mindre betydningsfuldt Andagtsskrift var det 1651 udgivne:

GVds Børns Gyldene Klenod. Det er: Den Sande Vey til Christendommen/ Som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofversæt/ Ved EMANUEL SONTOMB, Oc nu den meenige Mand til Nytte/ aff Kierlighed til Bogen/ Paa Danske Verteret Aff K. J. – Lege totum & releges. Prentet i Kiøbenhaffn/ Aff Peder Hake/ Paa Jørgen Holsts Bogf. Bekostning. Aar 1651. (Dedicatio + Ærevers + 893 Sider + Register).

[10] Jvfr. saaledes Anne Riising, Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen, passim.

[11] Bl. b7 ff.

[12] Orig.: Fryct.

[13] Orig.: maa.

Forfatteren af denne Bog var næppe kendt herhjemme i Datiden, idet man kun vidste, at Sonthomb var den, der havde overført Bogen fra Engelsk til Tysk. Man har senere været tilbøjelig til at opfatte Navnet som et Pseudonym, maaske en Omdannelse af Thompson, idet Navnet vel ved første Øjekast kunde synes at have et engelsk Tilsnit[14]. Imidlertid viser Fortalen til den første kendte tyske Udgave (1612), at Sonthomb virkelig har eksisteret, men blot har gengivet en engelsk Original paa Tysk. Det Forlæg, som Sonthomb havde benyttet, havde som Forfattermærke kun Forbogstaverne R. P.. Nyere Undersøgelser har vist, at det drejer sig om en Fortyskning af den engelske Jesuit Robert Parsons' *A booke of Christian exercise, I–II, 1582*, som senere var blevet bearbejdet til Brug for protestantiske Læsere af Edmund Bunny. Bogen vandt overordentlig Udbredelse paa Tysk og Svensk – i Sverige var den det første engelske Opbyggelsesskrift, der oversattes (1635)[15].

Den, der nu indførte Bogen paa Dansk paa Grundlag af et tysk Forlæg, var en Lægmand. Det var Raadmand, siden Borgmester, i Odense *Knud Jacobsen (Blanchenborg)* (død 1677), en anset Repræsentant for Byens Patriciat[16], fra hvis Haand der dog ikke foreligger andre litterære Arbejder.

Oversættelsen er forsynet med en Dedikation, dateret Odense den 29. Maj 1651, til Fru Karen Krabbe (død 1662), Enke efter Holger Rosenkrantz (den Rige) til Vemmetofte (død 1647)[17], som Tak for de Velgerninger, hun og hendes Mand havde vist Oversætteren. Han oplyser heri, at han for nogle Aar siden var blevet bekendt med den tyske Oversættelse – »en meget nyttelig Bog«[18] – og glædede sig over, at det blev stillet i Udsigt, at den skulde overføres til Dansk. Da der imidlertid hengik det ene Aar efter det andet, uden at der i saa Henseende skete noget, paatog han sig selv Arbejdet med at fordanske denne Bog, som han satte meget højt. Som et særligt Fortrin ved den fremhæver han, at

[14] British Museum. Catalogue of printed books. Smithæus-Soildus p. 163.

[15] Hellekant, anf. Skrift S. 23–33. Nævnte Forfatter har (S. 24) kunnet fremdrage et historisk Vidnesbyrd om den ellers helt ukendte Sonthomb.

[16] Personalhistorisk Tidsskrift II, 366.

[17] Jvfr. især Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie I*, 159 ff.

[18] Det Kgl. Bibliotek ejer et Eksempplar af »Gülden Kleinod der Kinder Gottes ... zu erst aus dem Englischen ins Deutsche vbergesetzet/ durch Emanuel Sonthomb. Jetzo aber auffs newe in etlichen Vndeutschen/ vnd der Lehre halber verdächtigen Reden/ ... verbessert«, Lüneburg 1636.

Forfatteren »haffver . . . icke strugen sactelig offver med mutvillige Synder« [19].

Som saa mange Andagtsskrifter tilsigter »Guds Børns gyldne Klenod« at drive Mennesker til et gudfrygtigt Liv. I den første af de tre Parter, Skriftet bestaar af, lægges der Vægt paa at fremhæve det nøjeregnende Regnskab, Gud fordrer af Mennesker, og i mørke Farver skildres den evige Pine og Straf, der vil blive de ubodfærdige til Del. Anden Part gennemgaar især de mange Hindringer, der taarner sig op for den, som vil naa til en ret Omvendelse. Dennes Nødvendighed og Karakter beskrives nærmere i den afsluttende tredie Part, der ogsaa indeholder mange Anvisninger for Gennemførelsen af et Gud velbehageligt Liv. Fremstillingen er ofte overordentlig bred og kan ikke frikendes for en vis Svulst [20].

Hvilket Indtryk en Bog af denne Karakter kunde gøre paa en religiøst grebet Natur i det 17. Aarhundredes Danmark, der med vagtsomt Øje havde fulgt Tidens Udvikling, derom vidner den danske Oversætters Fortale. Han har aabenbart følt sig meget tiltalt af de strenge Bodstøner, der her lod sig høre. Et karakteristisk Stykke af hans Fortale handler herom. Tidens Hovedskavanker omtales saaledes [21]:

»Thi aff gandske Hierte sættis icke Fortrøstning oc Tillijd paa GVD/ men til atskillig Forfængelighed/ som Mact/ Rigdom/ Gunst/ Skickelighed oc dets lige. Trylderij er endnu mange slags: En deel tilskriffve sig sielff Ære aff de forlænte Gaffver/ som de ere GVD Regenskab skyldig for/ oc det som verre er/ at der tviles paa den naadige GVDs Løffter. Om GVD oc hans Ord tale faa Menniske med ret Fryct oc Reverentz/ men banden oc svergen hørís uden ophør eller undseelse. Mange vanhellige Sabatsdagen/ det er/ de forsømme GVDs Ordis hørelse/ Læsning/ Loff oc Tacksigelse/ oc i det Stød forrette andre Ting der den Dag icke burdes/ som Reisen/ Lediggang/ u-fornøden Pancketer/ Druckenskab/ oc anden Letfærdighed oc Vellyst. Forældrene Æris icke altid aff Hiertet/ eller med Taalmodighed i deris Alderdom/ Øffrighedens besværlig Embede vil mand icke mindis/ med Forbøn/ oc den skyldige Vndsætning gifvis ofte u-villigen. Mangen er ferdig at Skade sin Næste paa Legem oc Ljff: Vrede/ Had/ V-taalmodighed oc Trette er meget giengse/ men faa ere bereede at hielpe den Fattige naar hand betrængis. V-tuchtighed hørís blant alle Stater/ mand skulde vel spæge Legemet med Arbeyd oc affhold/ men de fleeste pleye dem til Løssactighed. Foruden det/ at der hørís aabenbare tiuffverj/ da foraarsager Gierighed oc

[19] Bl. a2v.

[20] Jvfr. det fyldige Referat hos Hellekant, anf. Skrift S. 29-33.

[21] Bl. a4v-a6.

Miss-gunst megen Synd/ med Fordeel/ u-ret maade/ falske Vaare/ bedragelig Arbeyd/ u-flittig Tieniste/ u-tienlige Personers Befordring/ oc undertiden besværges den Fattige at maa udgifve lige saa meget aff de Penge hand haffver Lont til sit Ljffs ophold/ som den velformuende Aagrer aff hannem. Der höris falske Vidne/ bedragelige Løffter/ Efftertalelse/ onde Domme offer den Næste/ egen Berømmelse/ oc andre feyls oc mangels Vdbredelse. Begierlighed forbiudis i de to sidste Bud/ oc sees at end de som ere høyt begaffvede med dette timelige Gods/ de hafve dog saadan atraa til meere at samle/ at en deel icke ophøre at stræbe effter andris Gods til sidste Ende/ naar de end icke formaa sielff at kunde nyde noget der aff. Saadanne GVds Buds Ofvertrædere findes vel i en hver Menighed/ oc mange af de samme/ ville dog formeene at føre sin Christendom vel/ der de dog icke proffve sig rettelig/ eller betracter Syndsens farlige Tilstand/ oc Diefvelens listig Bedrægerj/ betencker icke hvor i den sande GVds Tienniste bestaar/ hvad Regenskab GVD vil fordre/ oc hvorledis hand saa hader Synder/ forglemmendis hvilcken høy Mayestetiske GVD hand er/ til at straffe de V-gudelige/ oc bevijsse de Fromme store oc u-sigelige Velgierninger oc Herlighed. Om alt dette handlis grundeligen oc herligen i denne Bogs første Part/ som er en fornøden Lærdom for de Sickere«.

Som et Vidnesbyrd om, hvor megen Pris man har sat paa denne Bog, kan anføres, at det Eksemplar, der nu findes i Det Kgl. Biblioteks Eje, i sin Tid gennem fire Generationer har været i samme Slægts Eje. Herom underrettes man ved, hvad der paa Forsatsbladet findes skrevet:

»Denne Bog er Mig Kierligen af Min Hierte Kiere Moder Chatarina Ludvigs daatter Munthe Foræret, Til En Sand gudeligheds forfremmelse, och Saligheds Bestyrkelse, dend 18. Octobris. 1660
Ludvig Otthesen Stud.
manu propria«.

Derunder findes Navnetrækket »Erasmus Studt«, og paa Forsatsbladets Bagside følgende Indførsel:

»Denne Bog er Mig Otthe Lodvigss: Stud behændiget kiærligen af min Hierte Fader Bishop udj Christiansand: Lodvig Otthesen Stud A^o 1699: d. 26. Julij Saa denne bog haver vaarit min Far Moders, min Faders, min Farbroders og endnu Min 1708«.

Den første af de her nævnte Personer, Catharine Munthe (c. 1628–74) var første Gang gift med Sognepræst ved Nykirken i Bergen Otto Stoud (død 1657) og kaldes »en meget gudfrygtig og fornuftig Kone«[22]. Den næste Ejer, hendes Søn, Mag. Ludvig

[22] Hartvig Munthe, Efterretninger om Familien Munthe i ældre og nyere Tid, 1883–88, S. 94–98.

Stoud (1649–1705) var en velstuderet og berejst Mand, der bl. a. havde opholdt sig i Oxford. Senere var han i 23 Aar Stiftsprovst i Odense, hvor han sluttede sig nær til Thomas Kingo, indtil han 1699 blev Biskop over Christianssand Stift. I denne Stilling skal han have virket med megen Nidkærhed, men beredte sig adskillige Vanskeligheder ved sit heftige Temperament[23].

Uvist hvornaar maa Biskoppen have overladt Bogen til sin yngre Broder Erasmus Stoud, der oprindeligt skulde have gaaet den studerende Vej – han blev 1679 Student fra Bergens Skole – men foretrak senere den militære Bane og døde 1695 i Bergen som Kaptajn[24]. Den sidste Indførsel viser, at Bogen senere igen maa være overgaaet til Biskoppen og 1699 fra denne til hans Søn, Mag. Otte Ludvigsen Stoud (1677–1731). Han blev Student fra Frederiksborg Skole 1699, siden Kapellan i Christianssand og tilsidst – 1715 – Sognepræst i Kviteseid, ligeledes i Faderens Stift. Hans ubændige Temperament førte ham her ind i en Række bitre Stridigheder, og ved sine Processer satte han sin oprindelige Velstand over Styr. Han døde i København 1731, medens han afventede Udfaldet af en Højesteretssag[25].

Medens den danske Gengivelse af »Gyldene Klenod« modsat den svenske ikke oftere blev oplagt i det 17. Aarhundrede, oplevede den i det 18. en Renaissance, idet der 1732 kom en ny Udgave med Titelen:

Guds Børns Gyldene Klenodie, Det er: Den Sande Vey Til Christendommen, Udi det Engelske Sprog udgiven Af Emanuel Sonthomb. Og for rum Tiid siden i det Danske Sprog oversat; Men nu paa nyt med flid igiennemseet, og rettet, og til almindelig Opbyggelse til Trykken befordret. – København 1732 (Waisenhusets Bogtrykkeri). (Fortale + 827 Sider + Indholdsfortegnelse).

Denne Udgave er dediceret til Prinsesse (Kronprinsesse) Louise (død 1756), Christian VI's Datter, af dem, der havde foranstaltet

[23] A. Faye, Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie, 1867, S. 280–84. Reidar Bolling, Kyrkjeliv i Christianssands stift i attande hundreåret, 1947, S. 20–23. A. C. L. Heiberg, Thomas Kingo, 1852, S. 219.

[24] Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket Smith II, 94 (Erasmus Studenus). H. Munthe, anf. Skrift S. 98.

[25] Kjøbenhavns Universitets Matrikel II, 246. Faye, anf. Skrift passim, især S. 271–77. J. L. Qvisling, Magister Otto Stoud, Skien 1887.

Bogen udgivet, nemlig Grev Johan Ludvig v. Holstein, den kgl. Confessionarius Johan Frauen, Etatsraad Johann Wilhelm Schröder og den teologiske Professor Hans Steenbuch, alle den Gang fuldgode Repræsentanter for Pietismen. Dedikationen oplyser paa talende Maade om Aarsagen til Nyudgivelsen: ». . . hvor slet det staaer til i vore Tider med den sande Christendoms Øvelse og Beviisning«. Det var da som et Middel til at hjælpe »den forfaldne Christendom« paa Fode igen, at man mente, at en Genudgivelse af den gamle Bog kunde være tjenlig til »mange Siæles Oplysning, Omvendelse og større Alvorlighed i den sande Christendoms Øvelse«.

En mærkelig Skæbne har saaledes hvilet over »GVds Børns Gyldene Klenod«. Oprindeligt et katolsk Opbyggelsesskrift, inspireret af spansk Jesuitisme, tilkæmpede Bogen sig en sejrrig Position i omarbejdet Skikkelse i den tyske, svenske og danske Ortodoksi for at ende som et højt prist Middel til at opvække større Andagt i den hallensiske Pietismes Dage. Habent sua fata libelli!

Efterskrift

Ved Urban Schröder

Naar Dr. Kornerup ovenfor (S. 71) nævner den engelske Biskop Lewis Bayly som Forfatter af det engelske Forlæg for »Praxis Pietatis« og senere (S. 72) betegner Bogen som typisk for den praktiske Moralisme indenfor engelsk Opbyggelseslitteratur, er det interessant at forsøge at gaa bag om denne Formulering og spørge, om den engelske Forfatter eventuelt – som det saa ofte skete i Datiden – skulde have bygget videre paa anden Mands Arbejde. Dette er her netop Tilfældet. Og uden at der her kan gives en udtømmende Redegørelse for Kilderne til Lewis Baylys Bog, skal det blot nævnes, at han i nogen Grad synes at bygge paa romersk-katolsk Stof. Og den Forfatter indenfor Romerkirken, hvis Skrifter først melder sig som en Kilde for den puritanske Biskop, er Spanien *Luis de Granada*, som efter i en Aarrække at have været Provincial for Dominikanerordenen i Portugal døde

1588, og hvis talrige Skrifter allerede i hans Levetid oplevede at blive oversat til flere europæiske Sprog[1].

Dette lyder i første Øjeblik som en overraskende Paastand. Men læser vi »Praxis Pietatis« med Luis de Granada's Skrifter ved Siden af os paa Bordet, bliver vi ofte slaaet af den parallelle Tankegang, af de begge Steder optrædende Bibelord og Kirkefædrecitater og af den fælles Brug af Udtryk og Billeder. Lewis Bayly har ganske givet benyttet den spanske Dominikaners Skrifter, omend han nok ikke har vidst, hvilken Kilde han øste af [2]. Ja, vi kan adskillige Steder i hans Bog – ogsaa som den foreligger paa Dansk – konstatere direkte litterær Afhængighed af Spanierens Skrifter.

Saaledes har det lange Capitel 13 i »Praxis Pietatis« om »Atskillige Forhindrings Betrættelse/ huor ved en arm Syndere sig lader affholde og forhindre/ at hand sig icke alvorlig/ oc aff ganske Hierte paa Guds Fryct beflitter« (S. 156–228) stor Lighed med, hvad Luis de Granada udvikler om samme Emne i sin »Guia de Pecadores« 1556 [3]. En »ydmyg Syndens Bekiendelse/ huor udi en arm Synder Skriffter oc bekiender sin Synd for Gud« (S. 483 ff.) er næsten direkte laant fra Spanierens »Memorial de la Vida christiana« 1565 [4]. Og en »Tacksigelse efter Nadveren/ som en Christen hoss sig self kand læse« (S. 543 ff.) er delvis ordret bygget over en tilsvarende Betragtning i samme Skrift [5]. F. Ex. er Ligheden tydelig mellem følgende to Texter:

[1] Om Luis de Granada se min Afhandling »En Spanier i Danmark. Litterær Krypto-Katholicisme i ældre dansk Lutherdom« i »Dansk Teologisk Tidsskrift« 1961, S. 24 ff., særligt S. 28 f. og den der anførte videre Litteratur.

[2] De to svenske Forskere Lindquist og Hellekant, til hvem Kornerup henviser i sin Note 3, og som begge har behandlet den svenske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift, »Praxis Pietatis Thet är: Gudachtigheetz Öfning«, Stockholm 1644, har ikke været opmærksomme paa eller interesseret sig for denne den puritanske Englænders katolske Kilde, som kaster et særligt Lys over hans Skrift. Kun rent en passant taler Lindquist i en Note (S. 68, N. 7) om den engelske Andagtslitteraturs Paavirkning fra katolsk Side.

[3] Se den engelske Oversættelse af »Guia de Pecadores: «THE SINNERS GVVYDE«, London 1598, S. 136, 198, 219, 242, 250, 254 og 265 ff. (findes i British Museum).

[4] Se »Obras del V. P. M. Fray Luis de Granada, por Don José Joaquin de Mora« (Biblioteca de autores españoles VIII) II (Madrid 1851), S. 223 ff. og »Les œuvres spirituelles du R. P. Louis de Grenade« (Paris 1690), S. 530 ff.

[5] Se »Obras« II, S. 264 ff. og »Les œuvres« S. 585 ff.

Praxis Pietatis, 546:

Obras II 265

Alle Creatur forundre sig billig
der ofuer/ at Skaberen selff/ Ni
Maaneder hafuer vilt været skiult
udi Jomfruens Liff/ endog det
med den H. Aand vaar opfyldt/
saa at det for Gud skinte klarere
end Himmelens Stierne.
Men der offuer O HËrre/ maa
alle Creatur meget billigere for-
undre sig/ at du vilt drage ind
udi mit wreene Hierte oc der
giøre Bolig.

(Les œuvres spirituelles 585):

Maravillase toda la naturaleza
criada de ver á Dios hecho hom-
bre, de verlo bajar del cielo á
la tierra, y andar nueve meses
encerrado en las entrañas de una
doncella; y es razon que se mara-
ville, pues esta fué tan grande
maravilla. Mas aquellas entrañas
virginales estaban llenas del
Espiritu Sancto, estaban mas
limpias que las estrellas del
cielo, y asi aparejaron morada
digna para Dios. Mas que este
mesmo Señor quiera morar en
las mias, que son mas impuras
que el cieno, mas oscuras que la
noche, cómo no será esta grande
maravilla?

Men tydeligst viser vor Bogs Afhængighed af Spanierens Skrifter
sig maaske i dens sidste Capitel, der bringer »nogle Bønner/ udi
huilcke en andectige Siæl/ sin Frelseris Jesu Christi Liff oc Leffnit/
saa vel som hans Død oc Pjne betracter« (S. 707 ff.). Disse lange
Bønner – 7 ialt, hver bestaaende af en Række kortere Bønner,
foruden »En Bøn om det hellige/ oc trøsterige Jesu Naffn« (S. 772ff.)
– genfindes nemlig alle i den hollandske Jesuit Michael von Isselts
Bønne-Antologi »PARADISVS PRECVM, R. P. F. LVDOVICI
GRANATENSIS SPIRITVALIBVS OPVSCVLIS . . . concinna-
tus«, Köln 1589, eller – som Bogen hedder i sin franske Over-
sættelse Paris 1602 – »LE PARADIS DES PRIERES DV R. P. F.
LOVYS de GRENADE« [6]. De bærer her (Bl. 295) Overskriften
»Sept Oraisons de la vie & passion de nostre Sauueur Jesus Christ«
og efterfølges alle af et Ave Maria, nogle tillige af Fadervor.

[6] Om Michael von Isselt og de forskellige Udgaver af hans »PARADISVS
PRECVM« se J. Møller: Cimbria Litterata II (København 1744), S. 402 ff. Da
det er den franske Oversættelse af Bogen, jeg i British Museum har haft Adgang
til at benytte, gælder de følgende Henvisninger denne.

Over de fem første Bønner findes tillige særlige Overskrifter: »Premiere Oraison de la vie de Jesus-Christ: & le premier Dizain du Rosaire«; »Seconde Oraison à Jesus: & second dizain du Rosaire« (Bl. 297 og 301) o. s. v. Disse lange Bønner, indenfor hvilke hver enkelt, kortere Bøn tager sit Udgangspunkt i et af de Glædens, Smertens og Herlighedens Mysterier i Jesu Liv og Død og Op-højelse, som den katolske Rosenkrans-Andagt gennemgaar, udgør m. a. O. en Slags udvidet Rosenkrans, en Række i Bønner formede Betragtninger over Frelsens Mysterier. Det er altsaa – som Michael von Isselt ogsaa bemærker – Rosenkrans-Andagten, der ligger til Grund for disse Bønner. Og da han i Margin henviser til Luis de Granada's »Memorial de la Vida christiana«[7], har vi let ved at genfinde dem her[8]. I vor danske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift er blot Ave Maria og de fleste Fadervor – det typiske Rosenkrans-Tilbehør – udeladt. Og Bønnerne har faaet en sproglig Overbrodering, ligesom enkelte særligt romerske Udtryk er udeladt. Men ellers er det den romersk-katolske Kirkes Rosenkrans-Bønner, vi her i udvidet Skikkelse kan bede efter i en engelsk-puritansk og en dansk-luthersk Opbyggelsesbog!

Men ogsaa om den anden af Dr. Kornerup her behandlede engelske Opbyggelsesbog, »GVds Børns Gyldene Klenod«, gælder det – som Kornerup selv nævner (S. 74 og 78) – at den har en tydeligt katolsk Baggrund. Blot er denne vor Kirkehistoriker ikke trængt helt tilbage til Skriftets Hovedkilde, der ved nærmere Analyse viser sig ogsaa at være vor Spaniers Luis de Granada's Forfatterskab. Jeg skal her tillade mig at henvise til og kort recapitulere det Resultat, som jeg selv ved et tidligere Studium af »GVds Børns Gyldene Klenod« er naaet til[9].

Det er rigtigt, hvad Kornerup nævner (S. 74), at Skriftet er en bearbejdet Oversættelse af et Arbejde af den engelske Jesuit Robert Parsons. Dog er det ikke Parsons' første Arbejde »The First Booke of the Christian Exercise appertayninge to resolution« fra 1582, men dettes senere, udvidede Udgave med den ny Titel »A Christian Directorie guiding Men to Their Salvation« fra Aaret 1585, der – efter den anglikanske Præst Edmund Bunnys Bearbejdelse – er blevet omplantet først til Tysk under Titelen

[7] Saaledes f. Ex. Bl. 297: »Grenade liu. 5 du Memorial«.

[8] Se »Obras« II, S. 305 ff. og »Les œuvres« S. 642 ff.

[9] Se min ovenfor i N. 1 nævnte Afhandling S. 33 ff.

»Güldenens Kleinot der Kinder Gottes« og efter denne Udgave senere til Dansk.

Men ikke engang Robert Parsons kan helt gøre Krav paa Forfatterskabet til »A Christian Directorie«. Thi – som vor danske Johann Arndt-Oversætter, Præsten Samuel Jensen Ild bemærker allerede 1690 – »GVds Børns Gyldene Klenod«, »som for en tredive Aars Tid siden er tryckt her i Kiøbenhavn paa Danske/ er jo fast gandske og aldeelis taget af den Munckis Ludovici Granatensis Skrift/ som hand kalder Dux peccatorum«[10]. Og denne Paastand er senere blevet understøttet af den tyske Forsker Maria Hagedorn i hendes interessante Arbejde »Reformation und spanische Andachtsliteratur. Luis de Granada in England«[11]. Her paavises det, at Robert Parsons har fundet Stoffet til sin Bog i Luis de Granada's »Guia de Pecadores«, der i sin latinske Udgave kom til at hedde »Dux peccatorum«[12]. Han har af sin Kilde foretaget lange Uddrag, som han har bearbejdet og delvis gengivet med sine egne Ord. Men Exemplerne, Billederne, Citaterne og Tankegangen er de samme hos begge Forfattere.

Det er saaledes trods Jesuitten Parsons' Bearbejdelse og hans anglikanske Landsmand Edmund Bunnys protestantiske Korrektion og den senere tyske Oversætter Emanuel Sonthoms fortsatte Korrektion med Henblik paa de lutherske Læsere stadigt den spanske Dominikaner fra Modreformationens Dage, der taler til os i Knud Jacobsen Blanchenburgs danske Oversættelse »GVds Børns Gyldene Klenod« midt i vor lutherske Orthodoxis Tid! Kun eet Exempel til Bevis herpaa vil vi anføre til Slut: Naar vi saaledes i »GVds Børns Gyldene Klenod« S. 193 f. i Capitelet »om de V-gudelighis ævige Pine« læser følgende: »Ah sagde en gammel Lærefader i en gudelig Betenckning/ om en Synder som er fordømt i Helffvede/ end haffde sig dette at formode/ at hand den Pine oc Smerte som hand skal lide/ ickun skulde udstaa saa mange tusinde Aar/ som det er Sand i Haffvet/ Græsstraa paa Mareken/ Stierne paa Himmelen/ eller saa mange tusinde maal tusinde Aar/ som der er Creature i Himmelen oc paa Jorden/ saa kunde hand end trøste sig lidet der med/ at det engang maatte faa Ende: Men nu siger den

[10] Smst. S. 34.

[11] Udgivet i Leipzig 1934 som B. XXI i Serien »Kölner Anglistische Arbeiten, herausgegeben von Herbert Schöffler«.

[12] Se især Maria Hagedorns Sammenstillinger af Texter hos Luis de Granada og hos Parsons i hendes anførte Arbejde S. 116 ff.

samme Lærefader/ at ved det Ord *Aldrig* sønderbrydes Hiertet gandske/ naar mand tencker der paa: Thi naar hand end skønt tusinde gange tusinde Aar haffver lidt den store Marter oc Smerte/ saa er hand dog icke enden nærmere/ end den Dag der hand først begynte« – saa hører vi her gennem alle mellemliggende Bearbejdelser Spanierens Røst fra det tilsvarende Capitel »De las penas del infierno« i hans »Guia de Pecadores«, hvor han siger følgende: »El cual espacio es tan grande, que (como dice un doctor), si uno de aquellos malaventurados en cada mil años derramase una sola lágrima material, mas agua saldria de sus ojos, que cupiese en todo el mundo. Pues, qué cosa mas para temer? Verdaderamente cosa es esta tan grande, que si todas cuantas penas hay en el infierno, no fueran mas que una sola punzada de un alfiler (habiendo de durar para siempre), solo esto debiera bastar para que los hombres se pusiesen á todos los trabajos del mundo por evitar esta pena. Oh si esta duracion, oh si este para siempre hiciese manida en tu corazon, cuánto provecho te haria!«[13].

Denne romersk-katolske Forfatter, hvis Skrifter baade har leveret Stof til de to af Dr. Kornerup ovenfor behandlede Opbyggelsesbøger og har udgjort Hovedkilden for endnu et af vore gammel-lutherske Opbyggelsesskrifter – nemlig for Philipp Kegels »Aandelige Weyviser til det Himmelske Fædreneland oc evige Liff«, der udkom i København 1625[14] – har i Sandhed øvet

[13] Se »Obras« I, S. 44 og »Les œuvres« S. 42. To andre Exempler findes i min Afhandling S. 37 f.

[14] For Kegels Bog og dens Afhængighed af Luis de Granada er der rede-gjort i min anførte Afhandling S. 25 ff. Til Luis de Granada's i denne Afhandling behandlede to litterære »Besøg« i vort lutherske Danmark kan altsaa efter det ovenfor om hans Betydning for Lewis Baylys »Praxis Pietatis« paaviste føjes, at han ogsaa en tredie Gang har »gæstet« vort Land. Og maaske har hans Indflydelse endda gennem andre Skrifter været endnu større end her paavist. Iøvrigt vilde en Undersøgelse af romersk-katolske Forfatters direkte saavel som indirekte Indflydelse paa vor ældre Lutherdoms Fromhedsliv være en interessant og paa-krævet kirkehistorisk Opgave. Det skal her blot nævnes, at f. Ex. den tyske Jesuit Jeremias Drexelius i 1681 fik sit Skrift »De aeternitate considerationes« oversat til Dansk, endda med Forfatterens Navn aabenlyst trykt øverst paa Titelbladet (Bibliotheca Danica I, Sp. 450). Og hvor yndede denne katolske Forfatters talrige Skrifter var her til Lands i Datiden, ses bl. a. af deres hyppige Forekomst i Tidens Bogauktions-Kataloger. Og af en anden romersk-katolsk Forfatter, nemlig den franske Kardinal Johannes Bona er et Skrift – »Manuctio ad coelum« – i Aar-tierne omkring 1700 ikke mindre end tre Gange blevet oversat til Dansk af ligesaa mange forskellige Penne, den ene Gang endda i bunden Stil (Bibliotheca Danica I, Sp. 308, 353, 406 og 407).

Indflydelse paa luthersk Fromhed! Og idet vi slutter denne Efterskrift med at gentage det af Kornerup brugte Citat: »Habent sua fata libelli«, kan vi sige, at ogsaa vor Kirkes gamle Fromhedsliv har haft sin mærkelige, ved nøjere Eftersyn ikke altid helt lutherske fatum.

Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie

Af Johan Jørgensen

Sammen med portrætter af storkansler Frederik Ahlefeld, feltherren Hans Schack og generaløjtnant Carl von Arnstorff prydede også et maleri af ærkebiskop Hans Svane det såkaldte *Helden Kammer* i det gamle Kunstkammer [1].

At finde Abraham Wuchters storartede billede af den danske kirkes primas i dette politisk-martialske selskab er meget betegnende. Det er først og fremmest biskoppens politiske indsats, der har haft betydning for hans eftermæle, hvilket meget tankevækkende demonstreres i Nationalmuseets »Kunstkammer-rum«, hvor man side om side med »Absalons store kårde, forgyldt« og sammes »Casket af sølv« kan se »en Esponton af det Slags som Officererne og navnlig Capitainerne brugte paa Vagt. Bladet, som er langt og zirlig udarbejdet, har paa den ene Side mellem Rosetter: Doctor Johannes Svaningius Theologus Hafniensis, og under to Roser: Broby in Fionia anno 1651 . . . « [2] Med føje er det jo sagt om Svane, at han »næst Absalon« er den kirkes mand, som har ydet den følgesvangreste indsats i landets politiske historie [3].

Medens Hans Svane jævnligt har været genstand for den politiske historieforsknings opmærksomhed, har hans historie kun i beskedent omfang formået at fængsle kirke-

[1] F. R. Friis, *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, 1872—78, s. 166. Maleriet er nu på Frederiksborg.

[2] Nationalmuseet inventar nr. 4933, esponenten skænkedes 1838 af en vis Student Hornbek, den er formodentlig et vidnesbyrd om, at Svane havde stukket penge i den af rigsmarsk Anders Bille og andre adelige anlagte våbenfabrik jfr. Arne Hoff i *Svendborg Amt Aarskrift 1933*, s. 75ff.

[3] C. O. Bøggild Andersen i *Dansk biografisk Leksikon red. af Povl Engelstoft XXIII*, 1942, s. 163.

historikerne. Ejendommeligt er det således, at der i H. F. Rørdams og Bjørn Kornerups omfangsrige og ikke mindst for det 17. årh.s vedkommende fortjenstfulde forfatterskaber er så lidt at hente angående Danmarks eneste protestantiske ærkebisp. Den biografi, Jens Møller skrev i sin og Laurids Engelstofts Historisk Calender I, 1814, er naturligvis ganske forældet efter de mange års forløb. En udtømmende monografi turde i høj grad være påkrævet, thi det kan dog umuligt være kirkehistorien ligegyldigt, hvem den mand var, som i Svenskekrigenes og statsomvæltningens bevægede år stod i spidsen for den danske kirke.

Forklaringen på dette forhold er dels, at dette i kirkens som i landets historie så barske tidsrum i almindelighed ikke er yndet af forskerne, og dels, at kilderne er om ikke få så spredte [4]. En af de første og vigtigste opgaver bliver da at søge at få et overblik over kildematerialet, og som et bidrag hertil vil i det følgende blive fremlagt nogle hidtil utrykte breve fra Svane [5].

Helt ubenyttede har disse breve vel ikke været [6], men det er næppe for meget at sige, at der er langt igen, før de er udnyttet til bunds.

Det er ikke just theologiske spørgsmål, der optager den største plads i brevene. Gods og guld spiller en stor rolle, så stor, at den ene halvpart af skrivelserne drejer sig om forretningsanliggender. Dette forhold må naturligvis tages i betragtning ved vurderingen af Hans Svanes personlighed og position, det må også erindres, fordi han som biskop

[4] Sjællands bispearkiv fra Svanes tid er så godt som fuldstændigt gået til grunde ved den fatale brand 1728, men væsentlige partier deraf lader sig rekonstruere gennem Danske Kancellis arkiv i Rigsarkivet. En del af dette materiale foreligger allerede trykt i O. Nielsens Kjøbenhavns Diplomatarium især bd. V og VI jfr. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III.

[5] En del breve er allerede trykt således 1631, 2. aug. Danske Magazin 5. Rk. I s. 151—1656, 20. maj ibid. 5. Rk. II s. 240—1660, 6. april Kirkehistoriske Samlinger 3. Rk. II s. 343—1663, 21. maj Ny Kirkehist. Saml. V, s. 697—1663, 16. november Kirkehist. Saml. 3. Rk. III s. 82f. jfr. 92—1666, 8. maj Ny Kirkehist. Saml. II, s. 813.

[6] Således har C. O. Bøggild Andersen i sin bog Statsomvæltningen i 1660, 1936, gjort brug af Svanes breve til Hannibal Sehested og s. 142 note 469 givet en nyttig fortegnelse over disse.

gav tonen an. Svanes nære tilknytning til borgerstandens øverste lag må huskes. Han var borgmestersøn fra Horsens, hvor broderen Oluf siden beklædte samme embede som faderen. Selv ægtede Svane 1639 Marie Fuires af den hovedrige københavnske patricier- og akademikerslægt [7]. 1650—52 finder vi dr. Svane virksom på det københavnske låne-marked, 6. maj 1650 fik han f. ex. prioritet i snedker Henrik Hagemands gård i Skindergade for 500 rd. og i Lauge Iversens våning sammesteds for 100 slettedaler, ialt udsatte han det år 1.166 rd. på denne måde og det følgende år nåede hans udlån op på 4.800 rd [8].

I 1659 fik Svane endvidere skøde på bogtrykker Melchior Martzans gård i Skindergade [9] og af grundtaxten 1661 kan man se, at han var ejer af 7 (udlejede) våninger i Teglgårdsstræde, medens grundtaxten 1668 nævner to småhuse, et i Kongensgade og et i Skindergade, samt 12 våninger i Åbenrå [10]. Men allerede flere år forinden havde biskoppen vendt sig til andre interesseområder. 23. juni 1656 overdrog han således fru Anne Ramel noget pantegods [11]. 1658 havde han fået Trørød m. m. i pant af kronen [12], samme år fik han tillagt et kannikedømme i Roskilde [13] og 5. september 1659 udgik kongebrev om, at det efter underdanigst anmodning og begæring tillodes Svane med hustru og børn i deres livstid kvit og frit for landgilde og al anden tyngde at måtte nyde en gård i Hørsholm birk, Ebberød gård med mølle, skove, fiskevand etc. [14]. Endelig hører vi i oktober 1659, at den københavnske borger Hans Pedersen Klein,

---

[7] 1657 kan familien Fuires formue anslås til mindst 153.000 rd. hvori Svanes og Marie Fuires c. 17.000 rd. ikke er medregnet (se Johan Jørgensen, *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 27).

[8] LA. f. Sjæll. m. m. Københavns bytings pantebog.

[9] P. M. Stolpe, *Dagspressen i Danmark I*, 1878, s. 153.

[10] O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium I*, s. 747 og II, s. 809, 829 og 837.

[11] LA. f. Sjælland m. m. Sjællandsfar landstings pantebog under anf. dato.

[12] C. F. Wegener, *Historiske Efterretninger om Frydenlund*, 1950, s. 15ff.

[13] RA. Sjæll. Røg. 1658, 8. august.

[14] Ibid. anf. dato.

der havde fået anvist et tilgodehavende hos staten i de norske toldindtægter, da der var blevet disponeret over disse på anden vis, var blevet tilfredsstillet af Svane for 5.040 rd. af beløbet, og at Svane skulle have gods for disse penge [15].

Denne skildring af Hans Svanes godserhvervelser kan give anledning til at søge at belyse det interessante, men unægtelig vanskelige spørgsmål, om hvilken opfattelse han selv havde af forholdet mellem økonomisk aktivitet og alvorlig religiøs overbevisning. Vejledende er her den lig-prædiken Svane holdt 14. juli 1659 over rigsråd Christen Albertsen Skeel [16], hvor dette problem drøftes. »Endog hand aff Vngdommen selff saaledis aff Gud haffver været meget velsignet ved hans K. Forældris gode Forsiun; Saa haffver hand dog icke enten med Lathed eller Forsømmelse sin Fæderne Arff ladet forkomme, langt mindre med utilbørlig Offverdaadighed (hvilcket nu omstunder er alt for gemeent) det fordoyet, men med tilbørlig Flijd og Forsiunlighed det saaledis forøget, at hand med Job haffver kundet toet sine Trin i Smør, oc Klipperne haffver udgydet hannem Oliebecke. Endog, siger jeg, at Herren haffver giffvet hannem hans Hiertis Begiering, Dog alligevel er det saa langt fra, at denne S. Velb. Mand haffver sat Guld til sin Tilljd oc sagt til det beste Guld: Du est min Forhaabning, Eller der aff hofmodet sig, at hans Gods var meget, oc at hans Haand haffde forhuervet saare meget, at hand stedse med største Ydmyghed hafver bekiendt, at det var Herrens Velsignelse, som gjorde hannem rjg, oc sagt med den gode Jacob, at hand var ringere end alle Herrens Mis-kundheder. Hans hafver derforuden ladet see, at hand var af deres Tal, hvilcke udspreder oc gifver de Fattige: i det hand med andre de Skiellers høyadelige Familie haffver perpetueret til fattige Studenter oc Huus-arme en Capital paa 10.000 Rix Daler«. Hans Svane har øjensynlig været den gyldne middelvejs mand i denne sag, hvor han — uden at engagere sig for stærkt — udtaler sig med ikke ringe bon sens; og når han efter 1660 fortsatte sine godserhvervelser,

[15] Kjøbenhavns Diplomaratium V, s. 662f.

[16] C. F. Bricka og S. M. Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede, Første Samling, 1874—75, s. 312f.

kan man sikkert gå ud fra, at han handlede i bevidstheden om at vise »tilbørlig Flijd og Forsiunlighed«.

— 1. juni 1661 måtte Svane få godtgjort af oldengælden af skovene på hans pantegods 600 rd., for hvilke han var gået i kaution for Gunde Rosenkrantz, der interessant nok tre uger derefter var blandt dem, der skulle dømme Universitetet og Svane imellem [17]. 6. oktober s. å. fik Svane som *gave* overladt Ebberød gård, som han hidtil havde haft som pant [18]. 9. marts det følgende år fik han i Norge udlagt Sundfjords fogderi m. m. for 37.314 rd. og den påfølgende 15. april dertil den kgl. del af tienden sammesteds for yderligere 5.545 rd. I 1666 fik Hans Svane dernæst udlagt Svendstrup gård i Borup sogn, Københavns amt for 38.162 rd. Knap et år senere, 15. januar 1667, fulgte som *gave* relutionsretten til samme og 21. februar også som *gave* patronatsretten til Borup og Kimmerslev, samt endelig 28. april 1668 ligeledes som *gave* fri birkeret til Svendstrup [19]. Værdien af det gods, der af staten blev overdraget Hans Svane, androg således — når vi ser bort fra gaverne — 81.021 rd. medens hans krav på statskassen syv år tidligere, ved årsskiftet 1660—61 havde udgjort 59.000 rd. [20]. Som det også fremgår af de her fremlagte breve, var den nye ærkebiskop en i ejendomshandel kyndig mand, der vel vidste at gøre brug af sin indflydelse. Det måtte Københavns magistrat sande. En del af det gods, Svane erhvervede, var nemlig oprindeligt tiltænkt København by som en del af den bekendte kongelige gave til staden af Bistrup gods, men var af staten pantsat til Svane. Det var imidlertid gods, der var vel ved magt, og ærkebispen havde ikke den mindste lyst til at lade sig indløse, hvad det også lykkedes ham at undgå [21].

[17] RA. Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660—1719 ved S. Nygaard nr. 258, Chr. Bruun, Gunde Rosenkrantz, 1885, s. 166.

[18] Kronens Skøder II, 110.

[19] RA. Rtk. Extrakt over udlagt gods i Danmark og Norge (212.36) fol. 531, Kronens Skøder II, 241, 250f. og 275 jfr. 264f. — I Trap, Danmark 5. udg. Frederiksborg amt s. 265 anføres, at Svane 1666 af kongen fik overdraget Farungård, hvilket ikke fremgår af Kronens Skøder. Meddelelsen kan spores tilbage til Pontoppidans Danske Atlas (VI,20).

[20] Johan Jørgensen i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 155.

[21] Axel Linvald, Bistrup, 1932, s. 17ff.

I Ringkøbing amt overtog Svane 1661 Grubbesholm fra Erik Kruse, men solgte den snart efter igen til Jens Lassen, landsdommeren i Fyen, der var begyndt som skriver hos lensmanden i Kristianstad, og som blev en af statens største kreditorer [22]. I 1659 var Svane blandt fadderne til Jens Lassens datter Anna Margrethe [23] og af brevet til Jacob Bircherod kan vi se, at forbindelsen eksisterede endnu 1663.

Endelig kan det anføres, at Svane 1661 var blandt kreditorerne i boet efter Lave Beck til Førsløv og Herlufstrup med en fordring på 1.000 rd. [24].

Er det tydeligt, at Svanes politiske indflydelse er kommet hans virksomhed som godssamler til gode — i så henseende er det vel nok at pege på det af Svanes sekretær skrevne og af Svane selv gennemrettede udkast til gavebrevet på relutionsretten til Svendstrup — så må man omvendt sikkert også sige, at Svanes politiske stilling afstivedes betydeligt ved hans egen og familiens formue.

Som indledning til en betragtning af denne side af Svanes virksomhed, kan der være grund til at standse ved hans forhold til den gamle adel. Vi har allerede i et par tilfælde set biskoppen optræde i rollen som kreditor. Der kan dernæst peges på, at Svane ikke synes at have været yndet af kansler Christen Thomesen Sehested, der dog i mangel af bedre måtte indstille ham til et professorat i Theologi [25]. Derimod stod han sig tilsyneladende godt med to opportunister af den gamle adel nemlig oversekretæren i Danske Kancelli Erik Krag og rigsskatmester Hannibal Sehested, hvilken sidste han havde kendt i drengeårene, uden at det dog tør siges, at der var tale om noget nærmere forhold.

[22] Trap, Danmark 4. udg. VIII, s. 336, Erik Kruse levede sine sidste år i fattigdom i Viborg se Chr. Bokkenheuser i Personalhist. Tidsskr. 10. Rk. IV, s. 205.

[23] G. L. Wad, Fra Fyens Fortid IV, 1924, s. 78 (noten).

[24] RA. Privatarkiver, Lave Beck (d. 1659).

[25] Kong Christian den Fjerdtes egenhændige Breve udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia VI, 1885—86, s. 132f.: her går kongen i et brev af 3. februar 1646 ind for at Svane udnævnes til professor i theologi, men at Sehesteds indstilling ikke har været præget af begejstring ses tydeligt af kongens ord: »Paa ded at du beklagede ded, at man haffuer sa faa at velle yblandt, Naar man uyl haffue sadan folck . . .«

De her gengivne breve fra Svane til disse to er i hvert fald alt for forretningsmæssige og formelle til at der ud fra dem kan drages videregående slutninger i retning af dybere meningsoverensstemmelse endsige venskab [26].

Mest interessant forekommer dog et vidnesbyrd fra det store stændermøde i 1660.

Det er kendt nok, hvorledes Hans Svane spillede en afgørende rolle ved statsomvæltningen. Til de foreliggende fremstillinger er der dog grund til at føje nogle træk, der viser, hvorledes bisperne arbejdede for gejstlighedens og borgerstandens sag mod adelen. Medens Odensebispens Lauritz Jacobsen i flere skrivelser ligesom stillede sig i spidsen for den store flok af præster, der klagede deres nød og bad om hjælp, gik Ribebispens Peder Jensen Kragelund i sin klage til direkte angreb mod adelen [27]. En anden fremgangsmåde brugte Hans Svane, der som god taktiker holdt sig i baggrunden, men hvem vi alligevel øjner bag et indlæg af 9. september fra 24 bønder — af hvilke de to var i stand til at skrive. Med påfaldende veltalenhed skildres her de skadelige følger af adelsfolks strid om patronatsretigheder. Deres sogneprest var død, og siden havde der været »Irring og Tvistighed, og Menighederne derover ikke saa fuldkommelig, som ellers ske kunde, er bleven betjent; og saadant sker formedelst den Tvistighed, velb. Fru Karen Krabbe og velb. Mand Tønne Juel til Søgaard og velb. Frue Anne Ramel til Birkholm haver med hverandre om Præsten at kalde her til Nørre Jerløse og Qvandløse Sogne . . . « De henvendte sig derfor »ydmygeligen« hos kongen om hjælp til at få den af kaldsmændene og menige sognemænd kaldede til sogneprest. »Og eftersom vi for nogen Tid siden

[26] Anderledes C. O. Bøggild Andersen, *Statsomvæltningen i 1660*, 1936, s. 33 og oftere. Selv om det virkelig lod sig fastslå, at det sammesteds s. 386 note 1049 omtalte brevkoncept i *Langebeks excerpter* 181, Kgl. Bibl. 1) er blevet endeligt udfærdiget i uændret skikkelse 2) at skrivelserne er kommet Hannibal Sehested i hænde 3) at den skyldes Hans Svane — så er der ikke hermed skabt noget som helst bevis på et venskabeligt forhold mellem Sehested og Svane, da man bør huske, at Svane meget vel kan have haft andre end venskabelige motiver til at skrive brevet.

[27] *Ny Kirkehist. Saml. V*, s. 119ff og 301ff, jfr. *Kirkehist. Saml. 7. Rk. V*, s. 161.

baade skriftligen og mundtligen hos den ærværdige Her Biskop hæderlig og højlærd Mand Doctor Hans Svane, haver anholdet og begjæret, han herpaa vil gjøre Ende, at vi samme Person til vores Sognepræst og Sjælesørger maatte nyde og beholde efter Kaldsmændenes og menige Sognemænds Vilje og Begjæring; hvilket ikke endnu er sket, formedelst disse forbemeldte trende adelige Personer ikke kan stemmes og komme overens en Præst at kalde . . . « [28].

Sandsynligheden for at vi her står overfor et led i Svanes kampagne mod adelen, er så meget større, som ikke alene tidspunktet for klagen passede udmærket, idet de ikke-adeliges propaganda, der kulminerede med det store agitationsindlæg af 17. september [29], netop da var under udvikling, men også fordi de 24 bønders indlæg åbenbart ramte et svagt punkt hos modparten, eftersom Højesteret 1662 afsagde følgende kendelse: »Efterdi det jus patronatus, formedelst hvilket jus vocandi til Nørrejernløse og Qvandløse Sogne Prætenderes haver forud ligget til rota præbenda i Roskilde Capitel og ikke bevises, hvorledes det derfra er kommen, og hvad Vederlag derfor er givet, det og bevises siden den Tid afg. Eske Brock sig samme jus haver tilholdt, Kald efter Ordinantsen i Nørrejernløse at være gaaet, er her for Retten afsagt, at Eske Brocks Arvinger bør inden 3 Maaneder efter denne Doms Dato at bevise og fremskikke afg. Eske Brocks jus til samme Kald . . . « [30]. Denne sag er måske ikke blot et skaktræk i det store spil; Chr. H. Brasch, som udførligt har behandlet den siger, at den synes at angå reklamationsretten, retten for adelen til — mod bevis — at tilbagetage rettigheder og gods, som forfædrene havde skænket kirken i katholsk tid. Hvorvidt gik i grunden denne ret? var stunden ikke inde for kirken og dens mænd til at kræve den revideret? den

[28] Ny Kirkehist. Saml. V, s. 689f.

[29] Svanes politiske indsigt og hans kendskab til økonomiske anliggender gør ligesom hans nære borgerlige forbindelser den antagelse nærliggende, at han har haft en betydelig andel i dette indlægs affattelse eller snarere redaktion; thi at dømme efter de af Sv. Christiansen fremdragne oplysninger (Randers købstads historie, 1952, s. 432ff.) synes der nærmest at have været tale om en behændig sammenstilling af en række borgerlige ønsker med passende indrømmelser til modparten.

[30] Chr. H. Brasch, Vemmetoftes Historie I, 1859, s. 167ff.

var af Christian III givet og tilsikret adel og ridderskab, dengang gejstligheden blev fortrængt fra den fornemste plads blandt stænderne. Endnu lå rundt om ved gejstlige stiftelser og embeder gamle breve og optegnelser, der kunne minde om fordums herlighed [31], og nu da nemesis var over ridderskabet, måtte en revision tegne sig som et lokkende mål for gejstlighedens repræsentanter.

Vil man erkende muligheden af en sådan ideal stræben hos Svane uden derfor at nægte, at hans smag for personlig magt var særdeles veludviklet, så må den opfattelse, efter hvilken Svane alene var magtsyg og pengekær, en klog politiker (men en mindre fremragende theolog) revideres [32].

Det er navnlig i forholdet til Universitetet, vidnesbyrdene til ugunst for Svane er mange. En sag, som allerede Rasmus Nyerup [33] har fremdraget, om en pasquil, der 1653 var blevet fundet i Svanes port, viser tydeligt nok, at han ikke var elsket af studenterne som inspector for Kommunitetet, og det tør vel anses for givet, at dette var almindeligt bekendt. Her skal yderligere blot omtales den vidtløftige strid om kaldsretten til degneembedet i Tårnby, hvorom flere af brevene drejer sig. Svanes indlæg er unægtelig ikke blide, men modparten strittede imod så godt som muligt, og sagen tjener ingen af deltagerne til ære. Tilsyneladende meningsløst har sammenstødet stor interesse som forpostfægtning for det store slag, som kom til at stå i efteråret 1660. »Os elskelig hæderlig oc høylærd D. Hans Svane«, der så tidligt som i februar 1660 selv leverede koncepter til kongebreve, prøvede her kræfter med sine konservative kolleger. Thi universitetsprofesso-

---

[31] Gunnar Olsen i *Fortid og Nutid XIX* s. 433 jfr. samme i *Afhandlinger* tilegnede . . Axel Linvald, 1956, s. 292 ff.

[32] I *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder I*, 1937, s. 43f., 77 ff., 114, 147 og 195 skildrer William Norvin Svane som Universitetets fjende nr. 1. Indtil der foreligger en tilfredsstillende skildring af Universitetets historie, kan der m. h. t. Svanes forhold til dette henvises til Henning Matzens meget indholdsrige *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie I*, 1879, s. 94, 210f. 215 og 250f. *II*, 1879, s. 275, 318f. (om Tårnby-sagen) og 340.

[33] Rasmus Nyerup, *Hist.—stat. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III*, 2, 1805, s. 135.

terne levede i utilgivelig uvidenhed om, hvem der nu i adelsvældens allersidste dage sad med trumferne på hånden; til skade for institutionen, de skulle tjene, og til skade for sig selv gik de ind for opretholdelsen af det bestående, dødsdømte regeringssystem.

Nok så meget klarsyn og realitetssans besad Hans Svane. Allerede i 1659 gjorde han sig til talsmand for et samarbejde mellem akademikerne og borgerstanden. I forbindelse med spørgsmålet om påligningen af kontributioner havde Københavns borgmestre nemlig foreslået »at Professorerne vilde holde god Korrespondens og fortroligt Venskab med dem udi de Sager, som deres fælles Gavn og Interesse kunde angaa, paa det, naarsomhelst de deres Resolution i fælles angaaende Sager, som om Kontributioner og andet mere, skulde give, de da ej skulde være saa meget ulige i deres Resolutioner, dem selv til Præjudice og Skade«. Svanes stilling til dette spørgsmål er lærerig. Først erklærede han, at han ikke uden videre kunne forpligte sig på gejstlighedens vegne, da det ville være »Ministerio præjudicerligt, dersom han dennem uadspurgt i slige Tilfald gav sin Betænkning«. Men efter således at have demonstreret sin usvigelige loyalitet måtte han forøvrigt mene, at det var rådeligt »at man holder god Enighed med de Dannemænd, som saadant ere begiærendes« [34].

Medens Hans Svanes forhold til de privilegerede stænder i 1660 var køligt og, for så vidt Universitetet angår, ligefrem fjendtligt, var relationerne mellem ham og borgerstanden særdeles cordiale.

Svanes familieforhold trak som allerede antydte stærkt i denne retning. Vi ser bispem som administrator af sin svigermoder dr. Jørgen Fuirens enke Margrethe, født Finckes anselige formue (se brevene nr. 22 og 24). Gunde Rosenkrantz, der som vi har set, skulle være opmand mellem Universitetet og Svane, skyldte allerede 1650 Margrethe Fuiren 7.100 rd.[35] og det endte med, at Gunde Rosenkrantz' gård Vindingegård via broderen Jørgen Rosenkrantz 1663 blev købt af Margrethe Fuiren og fik navnet Fuirendal

[34] H. F. Rørdam i *Nyt Hist. Tidsskr.* VI, s. 525.

[35] LA. f. Sjæll. Sjællandsfar Landstings pantebog 1650 fol. loov.

[36] Trap, Danmark 5. udg. Sorø amt, s. 931.

[36]. Gunde Rosenkrantz var langt fra den eneste. 17. april 1663 anmodede Margrethe Fuiren om, at Henning Quitzow til Quitzowholm, Jakob Grubbe til Røgle, Niels Kruse til Engeltoft og jomfru Anna Catharina Normand til Selsø ved kongens autoritet og myndighed måtte blive tilholdt at efterkomme de Højesteretsdomme, hun havde erhvervet over dem for adskillige summer penge, og som de til hendes største skade »intet vil bekvemme til nogen Betaling« [37]. For Jakob Grubbes vedkommende førte Svanes indgriben senere på året til et missive til Erik Rodsten og Morten Lauritsen om at gøre Svane og hans familie indførsel for de 700 rd. med rente, som Grubbe var blevet dømt til at betale. Også Quitzow faldt til føje og udstedte s. å. en obligation på 2.630 rd. med sikkerhed i jordegods på Sjælland og Fyen til Margrethe Fuiren [38].

Så vidt rakte familiens indflydelse, at rentemester Christoffer Gabel året efter på statens vegne betalte Margrethe Fuiren 1.972 rd. *kontant* [39].

Føjer vi hertil, at Jørgen Fuirens brorsøn Villum (Hensrik d. y.s søn) i 1659 blev en af de 32 mænd og i august 1660 udnævntes til rådmand i København [40] og at Svanes svigerinde Søster Fuiren, der var død 1648, var gift med diplomaten Cornelius Lerche af den kendte fynske patriacerslægt [41], må det siges, at Svanes ægteskab havde givet ham en solid basis for at øve indflydelse.

Hvor meget Svanes kontakt med storhandelsmændene Jens Lassen og Hans Petersen Klein betød, er strax vanskeligere at afgøre. Det bør dog fremhæves at forbindelsen i begge tilfælde var kommet i stand før statsomvæltningen, at Klein i det mindste efter sin egen opfattelse spillede en vigtig rolle ved denne, og at Jens Lassen hørte til de største statskreditorer. At der var tale om interessefællesskab mellem bispen og disse to storborgere er tydeligt.

[37] RA. Da. Kanc. Henlagte Sager 1663, 17. april.

[38] Samlinger til Fyens Historie og Topographie X, 1890, s. 354.

[39] RA. Rtk. Kopibog over kgl. miss. til rentemestrene 1. august 1664.

[40] O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, 1 889, s. 436, sammes udg. af Henrik Fuirens autobiografi i Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 26.

[41] Jfr. Johan Jørgensen, Patriciat og Enevælde, Hist. Medd. om København 1963—64.

Anderledes sikkert kan man udtale sig om de borgerlige kontakter, som Svane skyldte sin egen herkomst. De her fremdragne breve viser, hvor smukt biskoppen hjalp sin broder, Horsensborgmesteren Oluf Hansen Svane — en tidstypisk patricier, der gjorde sig sit erhverv og sit embede så nyttigt, han kunne. Oluf Svane var i august 1660 kommet til København for ligesom ved tidligere stændermøder [42] at repræsentere sin by, og da hans egen ansøgning (brev nr. 7a) ikke syntes at blive imødekommet hurtigt nok, greb broderen ind, og det hjalp. Blot et par dage efter, 6. september, fik Henning Powisch besked om, at borgmester Oluf Svanes ønske om at fæste Hatting korn-tiende skulle opfyldes. Desværre vides der ikke noget om Oluf Svanes optræden på stændermødet, men det er nærliggende at antage, at samarbejdet mellem brødrene har strakt sig ud over privatøkonomiske interessers røgt og pleje.

Også Hans Svanes fætter Clemend Clemendsen havde grund til at være tilfreds med at være i familie med ærkebispem, der gik hans ærinde hos rigsskatmesteren og således skaffede ham den attråede forpagtning af Skanderborg len. Familiens position i det østjyske havde ikke skade af Svanes indflydelse. Men om Clemend Clemendsens bestyrelse af Skanderborg len var særlig heldig, det er rigtig nok et spørgsmål. 1665 lod den nye amtmand, Corfitz Trolle indlede proces imod ham. Tingbøgerne var blevet slet ført i Clemendsens tid, og det følgende år afsattes tingskriveren [43]. Selv synes Clemendsen at have klaret skærene. I oktober 1668 fornyedes hans forpagtning mod en årlig

---

[42] Fr. Barfod, De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 193—201, Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III.s Tid . . ved C. Rise Hansen I, 1959, s. 212 og 219.

[43] Karl Hansen, Beskrivelse over Skanderborg Bye og Slot, 1833, især s. 69f. Om Clemendsen kan iøvrigt oplyses, at han 1637—39 nævnes som slotsskriver på Skanderborg, hvor han 1639 havde fået skøde på en øde plads (Kancelliets Brevbøger 4. november 1639), omkring 1653 skænkede han Skanderup kirke en prædikestol og sammesteds fik han siden sin begravelse prydet med et stort epitafium, hvor han fører tilnavnet Fischer (Trap, Danmark 4. udg. VII, s. 277). 17. januar 1672 blev der givet tilladelse til at han måtte begraves fra slotskirken (Jyske Registre anf. dato nr. 12.)

afgift på 7.200 rd. samt 4.708 rd. til udredelse af pensioner og bekestninger [44] og 1670 fik han sin afsked i nåde [45].

Hans Svanes indflydelse mindskedes ikke under det nye styre, til hvis sejr han havde bidraget så meget. Endnu i 1682 hedder det i et missive til Kammerkollegiet, »at Kongen af sær Naade og i Henseende til den gode og tro Tjensete, som forrige Ærkebiskop, afgangne Dr. Hans Svane, har gjort Kongens Fader, har bevilget hans Efterleverske Fru Marie Fuiren og deres Børn« at Svendstrup må anses som en hoved- og sædegård [46]. Betegnende er det, at Svanes famulus Peder Andersen, der havde repræsenteret ham under striden med professor Christen Ostenfeld om svogeren, dr. Henrik Fuirens testamente til Universitetet, nu i 1661 skulle rejse rundt og præsentere den gejstlige stand Arveenevoldsregeringsakten til efterretning og underskrift [47]. 30. oktober 1660 havde Svane aflagt ed som ærkebiskop, råd, assessor i Statskollegiet og præsident i Konsistorialkollegiet, og regeringen tøvede ikke med at gøre brug af hans administrative evner. 3. december fik han ordre til sammen med Ove Bjelke at dømme Oluf Mentsen [48] og Erik Oppdal imellem angående et præstekald i Trondhjem len. Det følgende år var han blandt prins Christians ledsagere, da denne drog til Norge for at blive hyldet, hvilket for Svanes vedkommende førte til fornyet beskæftigelse

[44] RA. Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660—1719 ved S. Nygaard nr. 918. jfr. nr. 2043 og Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie. .I, 1908, s. 149.

[45] J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark. . 1895, s. 123f. — Der kan være grund til at gøre opmærksom på, at Gunde Rosenkrantz også her kom i berøring med Svane og hans familie, idet han var lensmand over Skanderborg indtil Clemensden fik lenet i forpagtning.

[46] Kronens Skøder II, 1908, s. 507.

[47] J. Møller i Hist. Calender I, s. 306; en anden famulus Søren Christensen Lemvig omtales af C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, 1936, s. 142.

[48] Norske Kongebrev, Register ved H. K. Schutter, Rolf Fladby og Selvi Sogner I, 1962, s. 5. om Oluf Mentsen jfr. Svanes brev af 23. oktober 1660 (nr. 8). 17. november 1661 nævnes Svane i forbindelse med en anden kommission ibid. s. 30. 12. juli 1661 havde et missive til rentemestrene bestemt, at Svane skulle have assignation i nogen af »vores visseste intrader i Norge« for 14.000 rd. forstrakt under krigen, så at kapital og rente fuldkommen blev betalt. (RA. Rtk. Kopibog over kgl. missiver).

med norske forhold. 13. december 1661 fik Svane sæde i en kommission, der i øvrigt bestod af Frederik Ahlefeldt, Korbitz og Chrf. Gabel, og som skulle deltage i arbejdet med en nyindretning af Kancelliet [49]. 1664 finder vi ærkebispens som medlem af en kommission, der skulle undersøge visse tvivlsspørgsmål i Statskollegiets betænkning om lavene i København [50]. Og endelig må det nævnes, at Svane i 1667 skulle deltage i revisionen af Skatkammerets regnskaber [51].

Det var da intet under, om det kunne knibe med varetagelsen af de biskoppelige forretninger. Århusbispens Erik Mogensen Grave skriver således i sin selvbiografi, at Svane havde ladet ham forstå, at han i samme år 1664 eller i det seneste 1665 ville »holde Doctoratz-graden« — men »som samme dend S. Mands forsæt formedelst mange hans høje Embedis forrætninger ei bleff effterkommet« behagede det kongen at udnævne Grave til doctor theologiæ per bullam [52].

På den anden side gav det meget administrationsarbejde unægtelig indflydelse. Bjørn Kornerup har fremdraget et tankevækkende eksempel på, hvorledes selv en mand som Ribebispens Peder Jensen Kragelund mente at måtte anvende af sin diplomatiske kunst (og den var stor) for at opnå ærkebispens støtte i en vanskelig sag [53]. Og ikke mindre interessant er den skildring generalløjtnant Jørgen Bjelke i sin selvbiografi [54] giver af Svanes optræden, da Bjelke i hans og Joachim Irgens' nærværelse på Skatkammeret over for kongen fremførte en klage over »sin og sine u-myndige Med Arfuingers Fortrøchelse fra deris timelige Welfærdt«. Thi »Da berettede Bispen om, huor mange tusinde Rixdr. hand og hans Suoger Seigr. Fyren hafde lefuert ind i hans May.ts egit Cammer . . . «

[49] Knud Fabricius i Den danske Centraladministration.. red. af Aage Sachs, 1921, s. 201.

[50] *ibid.* s. 247.

[51] Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie I, s. 98.

[52] Kirkehist. Saml. 3. Rk. III, s. 326.

[53] Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie . . II, 1952, s. 117.

[54] Generallieutenant Jørgen Bjelkes Selvbiografi udg. af I A. Fridericia. 1890, s. 182f. En sammenligning med de her meddelte suppliker fra Svane (brev nr. 18 f.ex.) styrker tilliden til Bjelkes fortælling.

Her står vi ved en af grundpillerne for Svanes indflydelse. Sagen var nemlig, at ærkebispen og hans familie havde midler at stille til rådighed for staten ikke blot før og under Belejringen — som så mange — men endog derudover. Ikke alene ved galant i al underdanighed at overlade hendes majestæt dronningen Bogø som en »ringe Præsent« (brev nr. 12), men, hvad der betød nok så meget, ved at stille rede penge til disposition for majestæterne. 1. oktober 1664 skulle således Svane af skriveren over Trondhjem amt have godtgjort de 5.000 rd. som han havde udlagt til Kastelets bygning [55].

Trods al kongegunst og indflydelse havde Hans Svanes stilling også sine skyggesider. Forholdet til præstestanden var således ikke uden vanskeligheder; ganske vist havde ærkebispen ved personlig indgriben fået udvirket et reskript om at præsterne i Sælland måtte forskånes for virkelig indkvartering mod at betale en månedlig afgift [56], men i juni 1661 skrev den svenske resident hjem, at præsterne på landet var utilfredse med accisen og mølletolden, som de skulle oppebære af bønderne og svare for indbetalingen, og de klagede over, at ærkebispen ikke bedre iagttog deres tarv men samtykkede i, at de besværedes med dette odieuse hverv [57].

Om den menige gejstlighed har påskønnet, at standens privilegier af 24. juni 1661 gav præsterne støtte på det punkt, hvor biskop Kragelund under stændermødet det foregående år havde rettet sit angreb nemlig inddragelsen af bondegårde under tiendefri hovedgårde [58], det er et åbent spørgsmål. At Svane har haft sin del af æren for denne paragraf, er dog vel utvivlsomt. Heller ikke ved vi, om Svane har høstet ros i videre kredse for sin bestemte

---

[55] RA. Rtk. expeditionsprotokol nr. 8 s. 26f. Om et kortvarigt lån på 3.100 rd. i 1665 til dronningen: RA. Partikulærkammeret, dronning Sophie Amalie, regnskabsbog litr. A. 1662—67 fol. 5 v. og 7.

[56] Originalt reskript af 14. december 1660, paraferet af Hannibal Sehested i RA. Landetaten, Fr. III.s Reskripter til enkelte Personer, Otto Pogwixch 1660—64.

[57] P. W. Becker, Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering. .I, 1847, s. 243 med henvisninger, jfr. brev nr. 13.

[58] Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 212.

afvisning af selve kong Frederiks ønske om at indkalde fremmede theologer [59]. I det hele taget har man næppe i tilstrækkelig grad været opmærksom på Svanes arbejde for at hævde standens position. Svanes og Kragelunds afregning med den gamle adel i 1660 løste jo langtfra alle kirkens problemer. Nok så betydningsfuld var vel ret beset den front, der vendte mod kongemagten. Thi lige så lidt som adelen havde kirken let ved at stå sig over for den stadig expanderende centralstyrelse, der grupperede sig om majestæten. Og her kunne selv ikke Svane trænge igennem med sine og standens krav. Den udvikling som havde gjort sig så kraftigt gældende under Christian IV (kongen foretog som oftest bispekaldelsen, kalenderne forbødes 1618, der afholdtes ikke nationalkoncilier efter 1629 [60]) lod sig ikke standse.

I denne sammenhæng må man se Hans Svanes forsøg på at få etableret sit Collegium Consistoriale, hvormed ikke blot bestyrelsen af kirkelige anliggender skulle emanciperes fra Danske Kancelli men tillige ledelsen af skole- og fattigvæsen med eet slag tilbageerobres til gejstligheden fra den verdslige magt [61]. Forsøget lykkedes som bekendt ikke, og selv om sorgen i gejstlige kredse over at ærkebispens myndighed ikke yderligere forøgedes nok har været behersket, så faldt dog Svanes nederlag tilbage på hele standen. Kontrasten mellem den pompøse udskrift på Næstvedpræstens brev [62] og dettes rutinemæssige behandling i Kancelliet er meget betegnende. På ganske lignende måde forløb en sag af samme art (om en dåb forrettet med øl) fem år senere. Her erklærede Svane: »Nu kand eller tør Jeg her udi inted

[59] Ny Kirkehist. Saml. III, 221 f. Danske Mag. 5. Rk. II, 62f. og III, 195.

[60] H. J. H. Glædemark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874, 1948, s. 9. På den anden side tog det naturligvis sin tid inden fyrstens indgriben i kirkelige anliggender blev noget selvfølgeligt, se interessante iagttagelser hos Svend Borregaard, Danmarks og Norges kirkeritual af 1685, Teologiske Studier nr. 13, 1953, s. 39f. og s. 100 note 90, jfr. også Kirkehist. Saml. 5. Rk. I, s. 361.

[61] Instruxen for Collegium Consistoriale er trykt af H. F. Rørdam i Ny Kirkehist. Saml. V s. 239ff. en grundig kirkehistorisk kommentar til dette aktstykke er meget at ønske.

[62] Se tillæg.

ordinere, med mindre Jeg tilforn vedste hans Kongl. Ma. naadigste Villie« [63]. Når Svanes Collegium Consistoriale ikke blev til noget, er forklaringen naturligvis som ofte fremhævet bl. a. den, at det blandt alle af indflydelse har været en almindelig anskuelse, at ærkebispem i forvejen besad mer end tilstrækkelig magt og myndighed. Hans Svanes livsindstilling og moralkodex var desuden trods alt slet ikke konform med de kredses, som nu førte det store ord i dansk politik og administration [64]. Baggrunden for Svanes kritiske holdning til det nye regime i fortalen til det i 1666 udkomne bind af den store kommentar til Daniels bog er således ikke til at tage fejl af. Her læste ærkebispem »blodiglerne« i statsembederne texten, og de til ørkesløshed og overdådighed hengivne »hvepse« og »droner«, der allerede i ligprædikenen over Christen Skeel havde fået en alvorlig formaning, fik nu påny en påmindelse. Samtidigt opfordrede Svane, hvad der var meget naturligt for en statskreditor og talsmand for borgerlige dyder som flid og sparsommelighed, til orden i statsfinanserne [65].

Der har muligvis været endnu en grund for Svane til at være mindre tilfreds med tingenes tilstand. Men på dette punkt vil man lede forgæves efter blot den mindste antydning i hans skrifter og breve. Kongen selv var det naturligvis aldeles udelukket at laste på nogen som helst måde. Et og andet tyder imidlertid på, at kong Frederik III personlig var en alvorlig hindring for virkeliggørelsen af Svanes ønske om både af navn og af gavn at være den danske kirkes primas i dette begrebs videste betydning.

Det er vel bekendt, men det fortjener at understreges i denne sammenhæng, hvor dyb en interesse denne den lærdeste af Danmarks konger nærede for theologien. »Gerne overværede han theologiske Disputationer ...

[63] Ny Kirkehist. Saml. II, s. 813.

[64] Jfr. Johan Jørgensen, Bilanz 1660, Adelsvældens bo, i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153—71, Svanes regnskaber kom siden til revision i Den store Revisionskommission uden at denne — så vidt det kan afgøres — fandt angribelige punkter jfr. Carl S. Christiansen i Hist. Tidsskr. 7. Rk. IV, s. 60 og 86, jfr. det ovenfor nævnte missive til Kammerkollegiet om Svanes fortjenester af kongehuset.

[65] C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen 1660, 1936, s. 387f. bringer en gennemgang af fortalen.

Han var i den Grad hjemme i Kontroverstheologien, at han drev mangan en højlærd Doctor theologiæ Sveden af Panden« skriver Bjørn Kornerup [66]. Desværre savnes stadig en undersøgelse af de danske kongers opfattelse af deres forhold til kirkestyret efter reformationen [67]. Som allerede antydet, tør det dog siges, at Christian IV for sit vedkommende i høj grad følte sig som kristen øvrighed og med væld varetog sine pligter i så henseende [68], således at sønnen og efterfølgeren kun behøvede at fortsætte efter de allerede fastlagte retningslinier for til gavns at virke som kirkens øverste leder. Når slige magtbeføjelser tilmed skulle udøves af en mand, der både var interesseret og besad virkelig sagkundskab, er det ikke så mærkeligt, at selv Hans Svane måtte komme til kort. Her har vi vel den egentlige grund til konsistorialkollegiets forlis; der var simpelt hen ikke plads til det, når kongen var en virkelig SUMMUS EPISCOPUS [69]. Derfor ser vi også Svane henskyde mere dubiøse sagers afgørelse til majestætens vilje. Og derfor fastslog Danske Lov 1683, byggende på Kongeloven af 1665: Kongen haver og eene Høyeste Magt over ald Clericiet, fra den Høyeste til den Laveste, at beskikke og anordne ald Kirke og Gudstieniste, Moder, Sammenkomst og Forsamlinger om Religionssager efter Guds Ord og den Augburgiske Confession, naar hand det raadeligt eragter, at byde og forbyde [70].

[66] Den danske Kirkes Historie under Redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup IV, 1959, s. 295 f.

[67] Jfr. J. Oskar Andersen i Kirkehist. Saml. 7. Rk. V, s. 3ff.

[68] Bjørn Kornerup i det i note 66 anførte værk s. 187.

[69] Den gunst og agtelse Svane nød hos kongehuset og den hæder, dette viste hans minde, taler for, at kongens uvilje mod konsistorialkollegiet skyldtes principielle grunde.

[70] Frederik III.s efterfølgere holdt stærkt på deres rettigheder i denne som i anden henseende, Christian V fastslog således: » . . den Høyhed oc Rettighed, som ellers til den Geistlige Jurisdiction oc Jus Episcopale henhører, kommer alleene Kongen til, som det ypperste oc høyeste Hoffvit her paa Jorden, saa wel i Geistlige som i werdszlige sager.« (Kong Christian den Femtes Testamenter . . udg. . . ved J. J. A. Worsaae, 1860, s. 21). Og hertil svarer en af Erik Pontoppidan overleveret beretning om en strid i 1716 mellem biskop Worm og provst Jacob Lodberg om principerne for fattiglovgivningen, i hvilken Lodberg havde fået medhold hos Geheimekonseillet; Worm skal i den anledning have sagt til kongen »Paa

Ved Hans Svanes død 1668 indberettede den svenske resident Gustav Lilliecrona, at ærkebisen pludselig i gode venners selskab var blevet syg og kort efter var afgået ved døden. »Denne ærkebiskop« fortsatte svenskeren »var også en af dem, der havde hjulpet kongen i Danmark til souverainiteten, altså er 3 af dem, som havde ladet sig bruge som instrumenter til denne forandring, nemlig hr' Hannibal Sehested, præsidenten her i staden Hans Nansen og endelig ærkebispoppen hensovede ved meget hastige dødsfald« [71]. Denne svenskerens insinuation understreger, omend lovlig dramatisk, det stærke indtryk som både samtid og eftertid har modtaget af Svanes politiske indsats. Dette indtryk er, som vi har set, i og for sig ganske rigtigt, men det bør ikke være enerådende. Hans Svane var ikke alene den kloge, selvhævdende, penge- og godskære politiker. Et aktstykke som brevet fra den kendte skolemand Hans Mikkelsen Ravn viser ved sin ligefremme, venlige tone at Hans Svane besad andre egenskaber end den traditionelt fremhævede myndighed. »Oprictighed, Kiærlighed oc Huldhed, mod hans mange Hæder-værdige, oc meget Fornemme beslectede oc besuogrede, Venner, Collegas oc andre Bekiendte« var blandt de egenskaber hos Svane, som sognepræsten ved Vor Frue kirke Jacob Faber priste i sin ligprædiken over ærkebisen »En Ypperste Præstis lefvende Contrafey« [72]. Det bør erindres overfor de mange vidnesbyrd, der peger i modsat retning. Der er også grund til at mærke sig Fabers øvrige karakteristik »Hans Retsindige oc Uforfalsked Lærdoms Reenhed til hans Døde-Dag, hans Troeskab oc Flittighed i hans Høy-Anseeliige, Hæderlige Kald oc Embede, hans Nidkerhed for Guds Æris Befordring oc Forfremmelse, hans Underdanigste Troeskab mod hans Allernaadigste Herre oc Konning« [73]. Thi så meget man

---

den Maade kan jeg ej regjere mit Præsteskab«, hvortil kongen ikke uden skarphed replicerede »Den Umage har Vi ogsaa paataget Os selv« (Suhm, Nye Samlinger III, 1794, s. 295).

[71] P. W. Becker, Samlinger. .II, 1857, s. 232f.

[72] trykt 1676, jfr. Bjørn Kornerup i Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929—30, s. 269 og H. F. Rørdams velafvejede karakteristik i Dansk biografisk Læxikon udg. af C. F. Bricka XVI, 1902, s. 597—605.

[73] En Ypperste Præstis lefvende Contrafey s. 68f. M. h. t. Svanes af

end må give ærkebispens kritikere ret i, at han ikke kan frikendes for tilbøjelighed til at identificere sit høje embedes værdighed og sin stands position med sin personlige magt og myndighed, må man have blikket åbent for de positive sider ved Hans Svanes personlighed, som Faber har nævnt, som også spores i de her fremdragne kilder, og som var blandt de vigtigste forudsætninger for hans enestående karriere og vel især for, at hans mæglerhverv ved den store statsforandring kunne gennemføres med held.

Efterfølgende breve og aktstykker er så vidt muligt gengivet ord- og bogstavret, idet dog brugen af stort begyndelsesbogstav er normaliseret undtagen i Svanes eneste egenhændige udfærdigelse (brev nr. 21) samt i broderens egenhændige indlæg (brev nr. 7a).

1.

Memorial.

Gunstige H. Secreterer.

Endog at det uvisse aff samme Godtz iche sig meget kand beløbe, en Deel formedelst att Godtzit siunis vel nu at skal bliffue øde; en Deel att Bygningen paa Gaardene er Bøndernes Arff oc Eje; oc derfor giffuer gandske ringe Stedtzmaal. Dog alligewell, paa det jeg iche skal siunis at vere Cronen for nær, er jeg gierne tilfredtz att det maa effterregnis, ochuis det iche høyerer taxeris, end jeg kand vere uden Skade, seer jeg gierne at det udi Summen inddragis.

Faber fremhævede nidkærlighed kan der være grund til — med henvisning til brev nr. 2. — at gøre opmærksom på, at Svane sikkert har været i overensstemmelse med vide kredse, hvis indstilling nødvendigvis måtte præges stærkt af tidsalderens mange ulykker (pest, krig, erhvervskrise). Jfr. hertil et interessant vidnesbyrd om massepsykose, som den senere biskop Jens Bircherod bringer i sine dagbøger (udg. ved Christian Moebch, 1846, s. 101) »Saae jeg en meget stor Mængde Mennesker . . . communicere. Det samme ogsaa skeete udi flere Kirker, saavel uden som inden Byen. Alt formedelst den utidige og daarlige Indbildning, som de havde fattet sig, om en usædvanlig og fatal Ødelæggelses Forventelse paa St. Lauritzes Dag.«

Iligemaade att Oldengielden aff Skouffuerne til samme Byer liigendis maatte effterslais.

M. H. Secretærens P. T.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Da. Kanc. B. Konc. og indk. sager vedk. kgl. maj. pantsatte jordegods 1652—60 nr. 254.

2.

Gunstige Velb. H. Secreterer.

Efftersom jeg kommer i Forfaring, att udi denne bedrøfuelle Beleiringstid, her udi Byen skal findis, hvilcke med Comoedier at agere, giffuer maaskee Andledning til Sickerhed oc adskilligt, som bedre var lat end giort, oc hvorved den høyeste Gud til videre Straff tilbørligen kand opveckis: kunde jeg icke effterlade saadant Gunstig Velb. H. Secreterer att giffue til kiende, med tienistvillig Begiering, att saadant for hans kongl. Mayst. voris allernaadigste Herre maatte andragis, paa det betimeligen kunde forekommis, hvis heraf i Lengden til Guds fortørnelse, oc maaskee, anden Ulempe kunde geraade. Oc vil jeg haffue hermed gunstig Velb. H. Secreterer aff Hiertet ønsket et lycksaligt nyt Aar, oc Hannem med gandske adelige Familie, til Liffs oc Siels trygge Beskiernelse, den gode Gud troligen befalet, forblifuendis stedtze gunstig H. Secreterers

P. T.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 10. jan. nr. 34 jfr. O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium V, 690 f. og Hans Svane, De hellige Lectier aff Guds Ord, som paa de trende alm. Bede oc Bedrings Dage udi Danmarck d. 29., 30. April oc 1. Maii 1657 skulle fremsettes.

3.

Gunstige H. Secreterer, Høyærede gode Ven.

Efftersom den Twistighed, som Universitetet mig paa Kiøbenhafns Skolis Veigne for nogen Tid siden paaført haffuer,

dagligen tiltager, oc alle aff mig foreslagne billige Midler mig benectis, idet Professores hvercken Commissarier haffuer villet samtycke, icke heller mig enten Protocollerne eller Udskrifter deraff meddele, som dog ingen Professori hidindtil haffuer veret veigrit; oc jeg derfor nødvendig er aarsaget, Sagen for den høyeste Ret att lade indsteffne, hvilchet dog icke vel skee kand, med mindre tilforn derudi er skeed nogen Opliusning, hvortil jeg en Deel Professorum Vidnisbiurd nødvendig behøffuer. Er jeg paa det underdaanigst begierendis en kongelig Befalning til M. Rasmus Envoldson Brockmand naadigst at maatte meddelis, at hand Vidnisbiurdene som Prorektor afhører, eftersom Rector Academiae sit Vidne selff skulle afflegge; oc att Professores derhos maatte befalis, att de sig med det omtvistede Degnekald indtil Sagens Uddrag intet befatte. Vil hermed hafue gunstige velb. H. Secreterer under den Høyestis Beskiernelse til Siel oc Lif troligen befalit, forblifuedis stedtze

Velb. H. Secreterers

Kiøbenhafn 23. Febr.

1660.

P. T.

Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bramming, hans kongl. Mayst. øffuerst Secreterer, oc Befalningsmand offuer Lundenes Slot oc Lheen, min gunstige oc høyærede Ven dette tienistviligen.

[kun underskriften egenhændig]

R.A. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr. 219.

3a.

Vor synderlig Gunst tilforn.

Effttersom for os underdanigst haffuer andragit os elskelig hæderlig oc høylærd D. Hans Svane, Superintendent offuer Sielands Stift at der skal vere opkommen imellem voris Universitet her i Byen, oc hannem paa Skolens Veigne her sammesteds [rettet fra: i Byen] nogen Irring andlangendis Tornby Degnekald paa Amager, oc hand til Sagens Oplius-

ning nødvendig behøffuer Rectoris Academiae oc en Deel de andre Professorum Vidnisbiurd.

Thi bede vi eder oc naadigst [overstreget: ville] befale at I som Pro-Rector Academiae samme deres Vidnisbiurd med fordeligst lader afhøre, oc att imidlertid indtil Sagens Uddrag Professoros sig med det omtvistede Degnekald intet befatte. Dermed skeer vor Villie etc.

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr. 219 [med samme hånd som foregående]

4.

Gunstige Velb. H. Secreterer, høyærede gode Ven.

Jeg fremskicker, effter Affskeed, baade min venligst skriftlig Begiering til Rectorem Academiae, hannem for offuer fem Vger siden tilskicket, andlangendis Commissarier i den imellem Academiet oc mig omtvistede Sag att begiere; saavel som Rectoris mig derpaa giffuen Svar, hvorudi mig min billig Begiering aldels benectis. Jeg haffuer siden den Tid søgt adskillige Midler, til samme Sags Endskab at befordre, er mig dog imod Forhaabning alt saadant affslaget. Beder derfor paa det underdanigst, att det maatte behage Hans kongl. Mayst. min allernaadigste Herre, enten ved Commissarier, eller anden Middel samme omtvistede Sag att befordre, paa det med fordeligste dermed maatte komme til Endskab, efftersom dagligen ny Misforstand opvoxer. Thi enoc i gaar haffuer Rector Academiae fremskicket en Person, som i Torneby Kirke icke alleniste Degnens Bestilling haffuer forvaltet; (endog en Skolis Person, efter Rectoris Scholæ Anordning, som Tienisten en Tid lang upaaanchet, efter Ordinantzen, oc Friderici 2di, høylofflig Ihukommelsis aabne Bref, haffuer ladet forsiune, paa samme Tid i Kirken var tilstede, Degnens Embede att betiene) men endocsaa effter Tienisten var forrettit, selff det hannem aff Professorerne giffuen Kaldsbref for Meenigheden oplest, imod all hidendtil vedtagen Brug oc Skick. Huis hans Excell. H. Rigens Hoffmester for Svagheds Skyld ey skulle kunde vere offuerverendis i denne Sags Decision, ønskede jeg gierne, enten deres Excel. Excell. Excell. Excell. [sic!] velb. Mogens Høg, velb. Gunde

Rosenkrantz, velb. H. Axel Vrop, velb. Peiter Reedtz, eller oc hvilche aff de andre gode Herrer høyvise Rigens Raad, hans kongl. Mayst. selff naadigst behagede, til Commissarier maatte forordnis. Gud veed, det gjør mig hierteligen ont, att jeg skal foraarsagis hermed den høye Øffrig-
hed at besverge; men efftersom min Eed, oc Embedis nød-
vendig Forrettelse mig saadant afftrenger, formoder jeg paa det underdanigst, at hans kongl. Mayst. denne min dristig Anmodning med kongelig Naade optager.

Vil hermed haffue Velb. H. Secreterer under den Høyestis Beskiernelse troligen befalet forbliffuendis stedtze

Kiøbenhafn den 27. Febr.
1660.

Velb. H. Secreterers
P. T.
Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bram-
ming, hans kongl. Mayst. øffuerst Secreterer, oc
Befalningsmand offuer Lundenes Slott oc Lheen,
min gunstige oc høyærede gode Ven, dette
tienistvilligen.

[kun underskrift egenhændig]

R.A. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr. 219, hvoraf det fremgår, at Jørgen Seefeld, Mogens Høg, Gunde Rosenkrantz og Peder Reedtz denne dag fik ordre til at dømme Universitetet og Svane imellem i denne sag.

4a.

Salutem in Christo et amore.

Kiere H. Hans Clausøn, gode Ven, efftersom vi erfarer, at hæderlig oc høylærd Mand, Doct. Hans Svane, Biscop offuer Sielands Stiff, oc S. S. Theologiæ Professor paa dette kongelige Universitet, imod all Forhaabning haffuer tilskicket Eder et skriftlig Forbud den 26. Januarij udi ner-
verende Aar, andlangende Niels Nielsøn, som aff Uni-
versitetet er kaldit til att vere Degn til Torneby Kircke, effter den Rettighed, som Universitetet aff Arilds Tid for-
medelst Jus Patronatus haffuer til samme Kircke; om hvilchen siden aff Rectore Academiæ ved Pedellen er Eder tilkiendegifued, att I hans Kaldsbref Sognemendene vilde

forlese, oc hannem Meenigheden commendere; hvileken Rectoris Academiæ Befalning Bispnen ved bemelte sin Skrifuelse forbiuder Eder att efterkomme, advarendis Eder, att I den aff Skolemesteren tilsendte Person, oc aff Bispnen samtyct, ligesom I hidindtil til Eders Medhielpere brugt haefuer, saa oc indtil paa videre Ordre brugendis vorder etc.

Da ligesom bemelte Bispens Forbud kommer os samptlig meget fremmed for, vi som ey haefde formodet, att Bispnen, som voris k. Collega, oc præcipuum universitatis membrum skulde frem for alle hans s. berømmelige Formænd, haefue søgt att giøre os nogen Indpas udi voris ældgamle Rettigheder: Saa ville vi oc hermed haefue Eder advarit, att effterdi saadan Bispens Forbud strider directe imod dette kongl. Universitets gamble oc vel henbragte jura oc Friheder, I da samme hans Forbud u-andseet, retter Eder effter voris Kaldsbref til Niels Nielsøn, under Sigillo Rectoris udgifuen; saa fremt I ey vil haefue Eder selff att tilskrifue, hvad Ulempe oc Skade deraff for Eder selff vil følge, om I imod Eders Kaldsbref, oc den aff os Eder gifuen Reversal, os som Eders rette Patroner, ey den tilbørlig Respect oc Observantz beviser.

Hvad ellers en Medhielper andgaar, som Bispens Skrifuelse ommelder, da veed I Eder vel dermed efter Recessen at forholde: men en Degn til Kircken kommer os til att kalde; oc den som aff os er louligen forordnet, oc Eder tilskicket, bede vi Eder, att I uden Ophold anammer oc bruger, oc hannem udi hans loulige Kald for Eders Person i ingen Maade forhinderlig vorder. Til Bispens tvende Argumenter, som udi hans Skrifuelse til Eder findis, giøris ey fornøden nu at svaris; men til dennem skal, med Guds Hielp, paa tilbørlig Tid oc Sted skee nøyactig Erklæring. Dette vi Eder til Efterretning ey kunde forbigaa at forstendige, befalendis Eder under Guds Beskiærmelse.

Kiøbenhavn den 19. February Aar 1660.

Rector oc Professores.

At dette er en rictig Copie aff Originalen, vidner Jeg underskrefuen med egen Haand. Kiøbenhafn den 22. Febr. 1660.

Hans Claussen Jeger

Egen Haand.

[Kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1660, 28. febr. nr. 219.

5.

Gunstige Velb. H. Secreterer.

Efftersom den gode Gud os med Freden naadeligen haffuer velsignet, er jeg paa det underdanigst begierendis, mig en kongelig skriftlig Befalning naadigst maatte meddeelis til velb. Hoff-Marschal, velb. Johan Christoffer von Cørbidtz, kong. Mayst. Befalningsmand ofuer Kiøbenhafns Lheen; saavelsom til velb. Landsdommer, velb. Oluf Brockenhuus, velb. Offe Skade, saavelsom velb. Christoffer Lindenou, at hvis Godtz jeg udi forgangen Feidetid i en hvers Lheen til Underpant bekommit hafuer, det mig effter Panteskjødens Formelding med fordeligste maa blifue ved tilbørlig Siun ofuerlefueret. Oc vil jeg hermed hafue gunstig velb. H. Secreterer under den høyestis Beskiermelse til Lif oc Siel troiligen befalet, forblifuendis

Velb. H. Secreterers

Hafniæ. 3. July 1660.

P. V.

Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bramming, kongl. Mayst. Ober-Secreterer, oc Befalningsmand ofuer Lundenes Lheen, min gunstige oc høyærede Ven tienistvilligen.

Kancellipåtegning: Bispen b; til indbenefntte Lehnsmend d. 6. Juli 60

[kun underskriften egenhændig]

RA. Danske Kanc. B. 162 Skånske, Sjællandske, Fyenske, Smålandske og Jyske henlagte sager.

Det er ikke lykkedes at finde de breve, som iflg. Kancelliets påtegning skulle være udfærdiget, indført i registranterne under den pågældende dato.

6.

Magnifice Pro-Rector, Vir clar. M. Erasme Brockmand, collega et Affinis honoratissime.

Efttersom jeg kommer i Forfaring, att hæderlig oc høylærd Mand, D. Christen Ostenfeld med fordeligst skal ville forreise til Judland, er jeg paa det tienistvilligst begierendis, at, paa det den Tvistighed, som imellem hannem oc mig er opkommen, oc hafuer hengt udi Proces offuer 8 Maaneder, kand enten ved amicam compositionem, eller endelig Dom komme til Endskaab, hand maa tilholdis, enten self imidlertid at blifue tilstede, eller en anden at Fuldmættigis, formedelst att jeg paa mit Embedis Veigne udi Landet hafuer at bestille, oc Sagen derfor ufortøffuit Endskaab behøfuer. Jeg forblifuer stedtze

Magnif. Pro-Rect.

Hafniæ 11. Julij 1660.

P. S.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Universitetets arkiv nr. 722, Dokumenter ang. Tårnby kirke.

7.

Memorial.

At gunstig velb. H. Secreterer vilde erindre sig sit gode Løfte, oc vere min k.[ære] Broder, Borgemester Oluf Hansøn aff Horsens beforderlig med Hattinge Tiende, at hand oc hans Hustru deres Lifs Tid den maa niude paa den Maaneer, som min Svoger Ernst Erntsøn, oc hans Hustru efter hannem den niudit hafuer, hvorpaa min Broder forventer med fordeligste it ønskeligt Svar, paa det en anden icke hannem skal forekomme, efttersom min Søster ligger for Døden. Jeg beder tienistvilligen, at velb. H. Secreterer mig for de[n]ne Erinding ey vil fortæncke, oc forblifuer stedtze Hans Velb.

P. T.

Kiøbenhavn 3. Sept. 1660

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Jyske Tegnelser 1660, 6 sept., nr. 153.

7a.

Wnderdanigst Memorial

Omb dend Fromme H. Secreterer gunstligen Behagede att

anmeldte hos hans kongl. May. omb hans kongl. May. allernaadigst schulle vilde Behage, effter min Søsters Ane sl. Ernst Ernstsøns affgangh, omb ieg hende offerleffer och epfter hendes død att Niude Hattingh tiende,

Københaff 18 August
E. W. 1660

wnderdanigste och wellvilligste Tienere
Olluff Hansøn
Eg. Hand

RA. Indlæg til Jyske Tegnelser 1660, 6. sept., nr. 153.

8.

Gunstige Velb. H. Secreterer, høyærede gode Ven.
Efftersom Præsten aff Ørsløf, M. Hans Raun, mig hafuer tilskrefuit, andlangendis en casum, som sig udi hans Sogn er tildragen, hvorledis Hans Jensøn en ung Karl aff Bierre Sønder, hans Annexe Sogn, hafuer besoffuit Bodel Hemmingsdaatter, da værende Jørgen Nielsøns Hustru. Nogle vger efter Barnefødselen oc Skriftemaal er bemelte hendis Ectemand Jørgen Nielsøn ved Døden afgangen; hvorfor for.e Personer nu efter Mandens Død, begierer att de maa trolouis sammen; hvilket Præsten ey hafuer tørt understoit sig at giøre, oc hafuer derfor mit Betenckende herom været begierendis. Da, førend jeg Præsten paa hans Skrifvelse vilde svare, siuntis mig raadeligst dette tilforn gunstig H. Secreterer at tilkiendegifue, om det Hans velb. vilde behage, herom hans kongl. Mayst. naadigst Villie at fornemme; oc hvis hans kongl. Mayst. for.e Personer til Ecteskab vilde naadigst samtycke, eftersom de det begge saa gierne er begierendis, oc var heller at ønske att de kom tilsammen, end att de uden Ecteskab skulle holde sig til hver andre, til Guds Fortørnelse, oc andris Forargelse; da tuifler jeg icke paa, at gunstig H. Secreterer fattige Præste Encker jo hafuer i Tancke, att for.e Personer noget til en Kiendelse, dennem kunde gifue. Herhos vil jeg hafue gunstig H. Secreterer paa det tienistvilligste erindret Hans gode Løffte, andlangendis Oluf Mentsøn, Con-Rectorem udi Trund-

hiemb [74], hvis Skrifuelse jeg herudi indlagt Velb. H. Secreterer tilskicker, med tienistvillig Begiering, oc Forhaabning, at E. Velb. hannem udi denne hans underdanigst Begiering, gunstig vilde befordre, paa det hand, førend Vinteren paa-kom, med ønskelig Expedition herfra kune forreise . . . Jeg beder om Forladelse for jeg Hans Velb. hermed besverger, oc forblifuer stedtze Hans Velb.

Kiøb. 23. Oct. 1660

Plictvilligste Tiener

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

R.A. Indlæg til Sjæll. Registre 1660, 7. november, nr. 283.

8a.

α/ω

Ærværdige Her Biscop, høyærede Patron.

Efter som jeg sidst forleden androg for Eder[s] værdighed en Ecteskabs Casum, eders gode raad oc betenkende derudi begiærendis, oc maaskee, om E. W. det icke alt saa lige kand mindis; da at E. W. dis bedre kundskab om den sags beskaffenhed kand hafve, siunis mig raadeligt eder end engang der om at erindre, oc skriftligen berette, saa hafver det sig med samme folk efter følgende maade:

Hans Jensen en ungarl af Bierre Søndre min Annex sogn hafver besofvet Boel Henningsdaatter, værende da Jørgen Niensens hustru, som med hende tilforn hafde boed i Urby [75] Nu vaar hand aldre[n]de, oc dem var Armod tilslagen, saa hand maatte ofvergifve Gaarden. Qvinden saa tog hiem til sin Fader i Bierre oc hand gick om oc tigde. Midlertid besofvis hun af Hans Jensen, oc udlagde hannem for Barnefader, hvilket hand oc vedgick, oc stoed aabenbare Skrifte med hende. Nogle uger efter Barnefødsel oc Skrifte-maal døde hendis mand Jørgen Nielsen. Nu efter mandens død begiære de at trolofvis, huor udi jeg mig hafver vegret, anseende, det er imod Bogstafven. Er derfor Ærværdig

[74] Om Oluf Mentzen (Darre) som en mulig forbundsfælle til Svane i kampen mod Universitetet se Andreas Erlandsen, Biografiske Efterretninger om Geistligheden i Trondhjem Stift, Christiania-Levanger 1844—55 I, 117, jfr. ovenfor note 48.

[75] Urby: landsbyen Oreby i Høve sogn, V. Flakkebjerg hrd. ?

Her Biscops betenkende her om begiærendis. Bønlig oc paa det flittigste bedendis, ad[!] den gode H. Biscop vilde være mig med raad oc daad her udi behielpelig, oc disse bedrøfvede Samvittigheder saa vit mueligt gafnlig oc trøstelig.

Vil her med hafve Ærværdig Fader med alle sine Gud i vold befalet. Af Ørsløe præstegaard den 7 7bm. Anno 1660

Æ. Plictskyldig
Hans Raun
Egen haand.

Udskrift: Ærværdige, oc høylærde Doctor Hans Svane Biscop udi Seland min høyərede Patron ganske tienstvilligen.

RA. Indlæg til Sjæll. Registre 1660, 7. november, nr. 283.

9.

Gunstige, gode, welb. H. Cantzeler høyərede och fornemme Wen.

Efftersom neruerende hæderlig och wellerd wnge Mand, Sigvard Andersøn er for nogen Tiid sijden kaldet till att uere Sognepræst udi Jøerlund Kald under Friderichsborg Leen och hand, formedelst att Generall Krigs Commissarius welb. Othe Powisk /: som Lehnsherre der paa Steden :/ er bortreyst till Jutland, iche kand uden wtløfftig Reyse och stor Bekostning, aff hannem derpaa faa Collatz; och jeg dog gierne saae, att hand tillige med andre, som jeg nest Guds Hielp tilkommende Fredag, agter till dett hellige Embede, effter foregaaende Examen, och derudi befunden Dychtighed, att indvie, kunde bliffue ordinert; helst effterdi, det baade formedelst Kaldetz Wijtløfftighed, saa och saa den Besuærlighed som Præsterne der udi Herredet med samme Kalds Betienelse maa haffue, iche vell kunde taale lang Dilation: Bad jeg thienistuilligen och gierne det Eders Excellentz motte behage, saadant for hans kongl. Maytt. voris allernaadigste Herre att andrage om en anden goed Mand udi welbem.te welb. Othe Powischis Sted iche motte substituieris, hos huilchen hand for.ne Sigvard Andersøn sin Æed kunde afflegge och med Collatz till mig

worde beforders. Jeg for min ringe Person forblifuer welb.
Hr. Cantzellers

Kiøbenhafn dend

Plichtschyldig Tienere

20. Febr. 1661.

Hans Svane

[Kancellipåtegning:] Siff.t Anders. anl.

b. til Offe Schade d. 26. Feb. 61

[kun underskriften egenhændig

Incl. til Sjæll. Tegn. 1661, 26. febr. nr. 96, — Ove Skade fik ved dette missive befaling til at collationere Sivert Andersen (og Peder Pedersen).

10.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom jeg aff underdanig Schyldighed udi forgangen Feyde 1657 till Eders kongl. May.tt och Cronens Nødvendighed forstragt haffuer en Summa Penge paa 14000 Rix-dlr. Capitall, huorfore mig er giort forsichring udi Roeskilde-Capitels geistlig Gods, naar nogit leedigt vorder; och samme geistlig Gods ved disse Tjiders Besuærlighed saaledis er bleffuit forarmit och ødelagt, att jeg udi min Liffstiid iche kand haffue Renten aff for.ne Capitall at formoede, langt mindre Summen at skulle kunde bliffue afflagt: Er jeg derfor paa det underdaanigste aff Eders kongl. May. begierendis, at det motte behage E. kongl. May.tt mig nogen anden Assignation paa reede Penge till samme Gields Afleggelse, naadigst at beuilge, paa det jeg ved dette middell en Deell aff de Capitaler kunde hos mine Creditorer igien afflegge, huor jeg, paa huis forstræchning jeg Cronen giort haffuer baade udi for.ne Tiid saa och siiden min Haand haffuer udsatt. Och ligesom jeg visseligen formoeder paa denne min underdaanigst Supplication et naadigt och milt Suar: Saa vil jeg haffue ønskit offuer Eders kongl. May.tt ald den Lychsalighed, huilchen Kongernis Konge, de Konger pleyer at meddeele, som ere Konger effter hans egit Hierte.

Kiøb. 27. Martii

1661

E. kongl. May.tt

allerunderdannigste

Tiener

Hans Svane.

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rentekammeret, Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedkommende partikulære Personer 1660—79 (215.24).

11.

Høistærede Hr. Rigens Sckatzmester [76]

Efftersom min kiere Fetter Clemen Clemensøn hafver for mig berett Eders Excellentz hannem at hafve for nogen kort Tid siden tilbudet Sckanderborg Lehen udi Forpactning, huorpaa hand skall hafve giort effter Befalning it sckriffelig Forslag, oc effter dets ofverlefvering forventet Eders Excellentzis videre Villie at fornemme: Imidlertid da hand for nogle Dage siden taledede med Her Rentemester welb. Mogens Friis, hafver hand gifvet for.n min Fetter denne Resolution, at hand ickun skulle reise hiem igien, efftersom med den foretagen Capitulation paa denne Tid formedelst andre Gesckeffter inted kunde forrettis. Men jeg for sær Aarsagers Sckyld, huilcke jeg mundtlig Eders Excellentz skall berette, naar Gud vill, min Helbrede vill tillstede ad [sic] jeg kand self tale med Eders Excellentz, hannem raad hafver at hand ingenlunde skall forreise, førend hand fick nogen videre Resolution fra Eders Excellentz self efftersom ieg suspicerer herunder noget andet at være forborgen. Beder derfor Eders Excellentz paa det tienstvilligst at for.n min kiere Fetter maatte tale med Eders Excellentz self, oc huis Lehnet skall forpactis, hand da frem for nogen anden des Forpactning niuder, naar hand vill gifve ligesaa megit som nogen anden; men huis Lenet endnu fremdeelis som hidintill skall forvaltis hand derved maa forblifve efftersom jeg visselig formoder hand hidintill hafver giort saa god Regensckab som nogen anden der lige forvaltning hafft hafver. Oc efftersom dette angaar hans timelige Vellferdt formedelst hand en stoer Deel af hans Middeler hafver standendis hos Bønderne, at Goedtzet som vaar megit øde oc forarmet kunde komme paa Fode

[76] Før 19. april 1661 på hvilken dag der udgik ordre om at Skanderborg slot og len overleveres Clemen Clemensden (J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmænd. . s. 123).

igien, hafver jeg icke villet sparet min egen Helbred, men mig fuldkommelig resolverit her om med Eders Excellenz at tale huis icke Medici mig det hafde forbudet: Sckall dog sckee saa snart Helbreden det nogenlunde vill tillstede. Oc saa som for.n min Fetter hafver bekommet samme Leen i Forvaltning formedelst Eders Excellenzis egen Befordring oc Recommendation hoes hans kongl. Mayst. oc som jeg formoder samme sit Embede midlertid med tillborlig Flid oc Trosckab forrettet hafver: Saa vill jeg endnu fremdelis hafve hannem, huilcken jeg elsker som min egen Broder Eders Excellenz paa det tjenstvilligste recommenderit oc forblifver indtill Døden

E. Excell. P. T.

Hans Svane

[udskrift:] Hans kongl. Ma. til Danmarch och Norge
høybetroede Mand

den høyædle och welbaarne Herre

Hr. Hanniball Sehested til Nøraggergaard
Ridder, kongl. Ma. Raad, Rigens Schatz-
mester, Præsident udi Cammer-Collegio
och Assessor udi Collegio Status

Min høyestærede fornemme hulde

Wen dette

thienistschuldigen

[kun underskrift egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

12.

Allernaadigste Dronning

Efftersom jeg kommer udi Erfaring, att Eders May.tt haffuer bekommit Laaland och Falster till Liffgeding, [77] och den Æ Bogøe huilchen jeg udi forgangen Byes Beleyring till Wnderpandt bekommed haffuer, er en Annex till Falster; Da min wnderdaanig Devotion imod Eders May. nogenlunde af giffue tilkiende, tilstiller jeg herhos Eders

[77] Dette skete i maj-juli 1661 jfr. J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmænd. s. 57 ff.

May. Pante Schiødet paa samme Æe med Hiertens inderlig ønske, at den høyeste Gud Eders May. ved langvahrig Helbrede naadelig vill bevare, at Eders May. samme Æe udi mange Aar med det gandske Liffgeding udi fredelig och ønskelig Welstand maa niude, dog saa at det enten seent eller aldrig bliffuer E. May. tt Liffgeding. Och efftersom de Svendske udi forgangen Feyde effter Tingswindens Liudelse skall haffue ladit felde hen ved 3000 Træer der paa Æen, och jeg fornåm samme Træer een Deell aff fremmede at bortstiælis, een Deell aff Bønderne at distraheris, haffuer hans kongl. May. tt min allernaadigste Herre effter wnderdaanigst Ansøgning aff kongl. Naade mig samme roodhugne Træer forundt och beuilget, som in Originali hosføyede Benaading udvijsjer; huor aff jeg forgangen Aar bekom tvende smaa Skuders Ladning som kostede mig ligesaa megit till Fragt som Væden der paa Stæden kunde gielde; Och udi Aar haffuer jeg en lijden Skuude ladet aff samme roodhugne Træer och forgangne Vinters Vindfelder afhente: Befindis endnu herforuden at vere aff Bønderne saa megit tilhuggen, som for. ne Skude ladit haffuer, hvilched om aff mig maa affhentis, jeg udi ald Wnderdaanighed indstiller till Eders May. egen naadigste Betenchende; Och beder udi ald Wnderdaanighed at denne ringe Præsent iche aff Hendseende till detz Wærd, som er ingen, bliffuer æstimerit, men med Naade maa optagis, som en Tilkiendgiffuelse paa wnderdaanigst Plicht aff den huilchen indtill Døden forbliffuer

E. May.
wnderdaanigste
Thiener
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

R.A. Kongehuset,
Dronning Sophie Amalie, Adkomstbreve.

13.

Memoriall till hans Excellentz

Hr. Rigens Schatzmester, anlangendis huis dubia, som Præsterne allerede haffuer fundet udi den paabudne Consump-

tions Annamelse och Underretning der om aff mig vnder-
schr. ne haffuer begi. . .

Er 1. Om Præsterne i Kiøbstæderne huor ingen
saaledis Møller ere schall uddeele Accise-Sæddeler
best till Borgerskabit at lade maale udi deris An-
nexer paa Landsbyerne huor Møller findis,
och derforre Accise opbærge.

Att tagis 2. Om en huer Præst i sit Sogn skall udgiffue
dobbelt Sæddeler till sine Sognefolch, alligevell Møl-
bewiis lerne ere i et andit Sogn beliggende.

Er 3. Om Accise-Sæddeler skal vere paa trøcht
vfornden Papiir.

Er 4. Om paa de Græsgangs Penge som allereede
saaledis ere udgi. .ne och i Kisten indlagde, schall
best Specification aff Accis. . . Mesteren till Præ-
sten i Sognit, som Resten opbærger laff.
[o: leveres]

Liigerwiis. 5. Om Indvaanerne udi Hillerød ved Fride-
richsborg huor ingen Borgemester eller Raad
findis, schall annamme deris Accise Sæd-
deler aff Præsten eller ey.

Kiøb. 25. Maii
Anno 1661

Hans Excellencis P. T.
Hans Svane

[Med . . betegnes bortslidte bogstaver. Kun underskriften
er egenhændig.]

RA. Rtk. Diverse Korrespondancesager VIII, 3 (215.7).

14.

Efttersom jeg er bleffuit anmoedit, att den Tvistighed imel-
lom mig och Professorerne, anlangendis Tornbye-Degne-
kald, maatte komme til Composition: Da endog jeg for-
meener Professorer med samme Degnekald sig inted med
Rette kand haffue at befatte / huilched om Sagen ved
Retten bliffuer udført nøyacteligen schal vorde bevijst /
Dog alligevell paa det jeg iche skal siunis at staa paa den
yderste Rætt vill jeg mig med saadan Condition till For-
ligelsemaall beqvemme, at huis med Eggitzløffmagle Degne-
kald er passerit, Episcopo Dn. Doct. Johanne Resenio, nu

værendis Professoros med det omtvistende Tornbye Degnekald det samme indgaar, efftersom de iche kand tilegne sig større Rettighed till Tornbye-Degnekald end deris Formænd till Eggitzløffmagle Degnekald: Och at Niels Nielsen, huilchen Professoros imod min Protestation haffuer indsatt, som en Scholens Substitut paa tilbørlig Stæder bekommer ny Kaldsbreff. Huis Professoros imod forhaabning dette iche schulle ville indgaa, er jeg thienistvilligen Dom i Sagen begierendis.

Kiøbenhaffn den
3 Julij 1661

De gode Herrer Commissariers
beredvilligste
Thiener
Hans Svane.

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

15.

Ihm.

Er jeg paa det thienistvilligste aff Eders Excell. begierendis:

1. At jeg maatte haffuis udi Hukommelse till Befordring med den Controvers imellem mig och Universitetet Tornbye Degnekald andgaaende.
2. At Degnen i Hiembech under Holbechs Lehn maatte bekomme effter kongl. Benaading, Breff paa det Huus hand iboer att perpetueris till en Degneboelig.
3. At maa haffuis udi Consideration, at Præsten i Holbech ved det Mageskiffte med velb. Hendrich Tott iche skeer nogen Forfang imod Ordinantzen, Tienden aff Ladegaarden belangende. Huilched jeg visselig formoeder, huis till andre Cronens Ladegaarde enten ere affhendte eller her effter affhendis iligemaader skall tagis i Agt.
4. At maa effterseeis, effter kongl. May.ttt naadigste Villie, huis Kongethiender Skolen och Hospitalen udi Helsingøhr, imod dennem de udi Skaane mist haffuer, her i Landit kunde beuulgis.
5. Om mig iche ved hans Excellentzis gode Befordring kunde tilveje bringis en Assignation till Johan Gaardmand och Nicolaus Poffuelsen, at de mig maa betale den

forstræchning, huor paa jeg expectantz udi Roeschilde Capitels geistlig Gods bekommit haffuer, och udi min eller min Hustruis Liffs Tiid iche ellers er at bekomme. Huilche forne. Poster jeg Eders Excellentz paa det fligtigste vill haffue recommenderit. Forbliffuer altid

Kiøb. den 9. Julij
1661

E. Excellentzis
P. T.
Hans Svane

[kun underskriften er egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

16.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom Christiani 4ti høylofflig ihukommelsis Recess pag. 14 [78] udrøcheligen formelder, At Ecteskabs Indvielse bør i den heele Forsambling at bestillis, baade andre till Exempell och till fellis Bønners Krafft, och det under 50 Rixdlrs Straff, saa frembt nogen der imod schulde giøre, och jeg fornemmer hans kongl. Maytt. for iidelige Supplicationer sin naadigste Villie och mig giorte Tilsagn førend jeg forreyste till Norge [79], hiidindtill iche haffuer kundet effterkomme: Er jeg vnderdaanigst begierendis paa min egen och samptlig Ministerii Vegne, att det maatte behage hans kongl. May.tt en trøgt Forordning med forderligst at lade udgaa, at ingen sig effter den Dag tilfordrister i den Tilfald nogen sær Benaading at begiere, med mindre, naar de saadant begierer, de da strax udlægger 100 Rixdr, de 50 till Fiscum regium; de resterende 50 i trende lige Parter till Kirchen, Scholen och de fattige at deelis: Thi ved dette middell vil jeg formoede att hans kongl. May.s hr. Faders høylofflig Ihukommelsis christelig Betenhende detz bedre skall bliffue effterkommed och Eders kongl. May: for iidelig Offrløb forschaaned. Saadan Eders kongl. May. christelig Omsorg for god Schich och Ordning udi Kircherne at be-

[78] Se Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558—1660 udg. ved V. A. Secher V, 1903, s. 152.

[79] Norgesrejsen fandt sted i august 1661.

fordre, den gode Gud med timelig och ævig Velsignelse
naadeligen vill belønne

E. kongl. May
vnderdaanigste Thiener
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
Personer (215.24)

17.

Allernaadigste Herre och Konning.

Tacker jeg Eders kongl. May. paa det allerunderdaanigste for den stoere kongl. Naade, Eders kongl. May. mig beviiste førend jeg i den mig anbefalede Commission forgangen forreyste op till Norge; Idet E. kongl. May maadigst sambtychte ,at jeg i Stæden for det Capitels Goeds mig udi Roeschild Capitell vahr pantsatt for forstragte Reedepenge maatte bekomme Assigation i Norge; Effter huilchen kongl. Benaading hans Exc. Hr. Rigens Skatzmester udi Bergenhuusis Lehns Indkomme mig haffr giort Indviising. Men efftersom samme Indviising aff Lehnsmandens Fuldmegtig iche schall vere bleffuen accepterit er jeg allerunderdaanigst begierendis, att det naadigst maatte behage E. kongl. May, den mig meddeelte Rigens Skatzmesters Ordre att bekræfftige, och till Norrigis Rigetz Cantzeler welb. Ofue Bielecke Eders kongl. May. Lehnsmand der sammesteds en schrifftlig Befaling att meddeele, den aff welb.te Hr. Rigens Schatzmester udstædde Assigation uden Ophold att fyllistgiøre. Anseendis at den Pante Schiøde jeg haffde paa samme Capitels Gods for rum Tiid siiden udi E. kongl. May. Skat Cammer er leffuerit, och den aff mig udi den besuærlig Krigs Tiid giort forstrækning, iche haffuer verit nogen Leverantz, huor med Proift kunde søgis, men rede Pengis Erleggelse.

E. kongl. May.

Allerunderdaanigste Thiemer

Hans Svane [80]

[80] Kan dateres til november 1661, idet Svane 22. november fik assigation i Bergenshus lens intrader (RA. Rtk. Expeditionsprotokol nr. 4 (212.5) nr. 1053).

[kun underskriften egenhændig].

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24)

18.

Høytærede Hr. Rigens Sckatzmester!

Jeg beder om Forladelse, att jeg Eders Excell. sit mig igoer giorte Tilsaun Sundfiords Kongethiende anlangendis erindrdrer, efftersom jeg gierne der paa haffde en Ende, førend E. Excell. Reyse angich.

Den fattig Mand M. Lauritz Christensen Sognepræst udi Odense sl. D. Christens Søn [81] formoeder och wnderdaanigst ved E. Excell. goede Recommendation och forige goede Løffte i Stæden for de tvende Præbender hand udi Thrundhiemb haffuer hafft, saavelsom det Vicarie hand i Lund Capitell haffde, at niude en ringe Kongethiende udi Fyen naffnlig Muncheboe Thiende uden Affgifft sin Liffuis Tiid, som dog iche siunis lenge at schulle uere, saavelsom och sin Hustruis Liffs Tiid.

Herforuden anholder och en anden vng Mand ved Naffn Severin Christensen, som en Tiid lang haffuer tient for en General Krigs-Commissarie Schriffuer udi Norge och giort god Tieniste, huor om hans rigtig Pass nochsom vidner, huilchen jeg gierne E. Exc. till Befordring ilige Maader vilde recommendere; hans Begiering som hand underdaanigst fremfører, ehr, at hand for en billig Løn maatte bekomme Bradzbiereg Lehn i Forualtning, som hand nu paa welb. Jørgen Bielchis Wegne forualter :/ om hans Exc. den ellers schulde qvitere :/. [82] Item at hand maatte bekomme hans kon. Ma. naadigst Ratification paa en Dombsaug ved Scheen Saavelsom en øde Pladz ved Giønsøe-Closter hans Exc. welb. Jørgen Bielche ham fest haffuer, huor aff Originalerne hos mig findis och hans Ex. welb. Jørgen Biel-

[81] Lauritz Christensen var som påpeget af C. O. Bøggild Andersen (Statsomvæltningen i 1660 s. 385f.) Svanes søstersøn og søn af deres fælles lærer Christen Jensen Vejle.

[82] 13. april 1662 modtog Jørgen Bjelke ordre til at overlevere amtet til Johan Friderich Marschalck til Hutloh (Generallieutenant Jørgen Bjelkes Selvbiografi udg. af I. A. Fridericia s. 171f.).

chis Testification om hans Forhold. Jeg beder paa det
 tienistuilligste for dristig Andmoding och forbliffer

Hafniæ 8 Aprilis

1662

E. Excell. P. T.

Hans Svane

[kun underskriften egenhändig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
 Personer (215.24)

19.

Allernaadigste Herre och Konge.

Tacker jeg udi ald Vnderdaanighed for den stoere Naade
 Eders kongl. Maytt. mig naadigst haffuer bevijsst, med det
 Goedtzis Offuerdragelse udi Sundfiords Fougderie under
 Bergenhuus Lehn i Norge. Men efftersom jeg till detz For-
 ualtning udi samme Fougderie iche letteligen nogen kand
 bekomme, med mindre de Fougdens Bestilling tillige maatte
 niude, huor till sig haffuer hos mig angiffued en ved Naffn
 Christopher Mentzøn; da huis dett maatte behage Eders
 kongl. Ma. hannem Fougderiet at betroe, erbyder hand sig
 det troligen att ville betiene och Eders kongl. Ma. tilbørlig
 Cavtion stille, for huis Læding, Schatter och andit Eders
 kongl. May. kand tilkomme, och ellers sig saaledis udi
 samme Bestilling at anstille, saa ingen sig schall haffue
 offer hannem tilbørligen at besuærge.

Och efftersom jeg till en Deell mine Creditorer at con-
 tentere nødvendig forarsagis nogit aff samme Goeds at
 affhende; er jeg paa det underdaanigste begierendis, at
 ligesom andre, huilche sig aff Eders kongl. Ma. Goeds till
 Eyendomb haffuer tilforhandlet, er tillat, samme Goeds
 till huo dennem lyster at selge, mig iligemaade naadigst
 det samme motte forundis, efftersom udi den mig giffuen
 Schiøde der om inted formeldis.

E. kongl. Ma.

Kiøb. 30. Juni

1662

allerunderdaanigste

Hans Svane

[kun underskriften egenhändig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
 Personer (215.24).

20.

Salutem in Christo Jesu!

Vir Clarissime, D.ne Mag. Jacobe Bircherod,

Amice certissime,

Ved M. Laurids Christensens [83] Capellan Hr. Morten Grønbech blef Eders Skrivelse mig tilstillet, anlangende Eders Løns Forringelse. Saa haver jeg icke alleeniste talt med M. Jørgen Eilersen, hand derudi, efter min Begiering, hos Jens Lassen vilde negociere, at saadant motte forandris, men endog med Landsdommer Jens Lassen self, som igaar var hos mig, og berettede, det hand paa Skat-Kammeret allerede hafde indleveret en Memorial om det samme, og lovede mig, at drive paa Resolution alt det hand kunde; saa jeg vil formoede, Dn. Professor skal naae sin Villie der med inden kort Tiid. Kand jeg ellers beviise hannem nogen anden Velgefald, vil jeg det gjerne gjøre. Og befaler hannem med alt kiertelskende udi Guds trygge Beskiermelse, forblivendis stedse

Hafnia raptim d. 11. Octobr.   Hans gode og Villige Ven

A.o 1663

Hans Svane

Afskrift i Jens Bircherods dagbøger 1663, Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 4° 1986 c, 6

21.

Høitærede Hr. Rigens Skatzmester

E. Excellenzis tuende angenemme Skrivelser hafver ieg bekommet effterat ieg paa en fiorten dags tid var forreist til Landemode och ellers vdi Landet, och tacker paa det tienistviligst for den sær och synderlig affection E. Excellenz bærer til mig, ieg forsichrer E. Excellence igien et redlig gemyt och skyldig redebonhed om ieg ellers [?] for min ringe person nogen kunde forrette E. Excell. til angenemme tieniste. Gud gifve ieg maatte være saa lykkelig med forderligst at fornemme E. Excell. glædelig hiemkomst til os igien skulle det være icke mig alene med alle dennem som E. Excell. och det gemeene beste gjerne seer en stor glæde, hvilket

[83] jfr. note 81, om Svanes forhold til Jacob Bircherods broder Jens se Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 420f. hvor et responsum fra Svane refereres.

och vdi particulær Cammer-Raad Bollich [?][84], och Jo-
 chum Ergens som igaar hid til byen ankom af hiertet ønsker.
 Hvad her er passeret siden Chur-Prinzens ankomst tuifler ieg
 iche paa af andre E. Excellenz at være notificeret. Welb. H.
 Christoffer Wrne er for nogle faa vger siden ved døden afgan-
 gen och effterlod sig atschilligt geistlig gods i Roskild Capittel
 och anden steds hvilket siunis at skulle blifve secularizeret
 /: M. Ifver Provst i Guldbrandsdalen i Norge er effter kon-
 gelig ordre hid til byen ankommen at forsvare sig imod
 atschillige beschyldinger hvorfor hand er blefven angifven
 och ved retten forfuldt. I blandt andre beschyldinger schal
 det ochsaa imod hannem drifvis anlangendis de signeter
 hand skall hafve misbrugt sig det imellem hannem och
 Jørgen Philipsøn omtvistede Jernverch at tilegne: Endog
 jeg mig icke rettere kand erindre end den sag udi seeniste
 Herredag udi Christiania kom til fuldkommen endschab.
 Nicolavs Pavlsøn haffver ochsaa de hannem hoiligen effter-
 stræben, endog ieg sandelig for Gud aldrig andet hafer
 kundet fornemme e[n]dd hand io haffver en ærlig intention
 til hands kong: Mayst: interesse af modigste flid at befor-
 dre: Saa det siunis endog for hannem høiligen fornøden at E.
 Excellenz var her tilstede. Her hafver for otte dage siden væ-
 ret en meget stor Storm, hafver giort temelig skade ved Hel-
 singborg haffver der borttagen bryggen med Stycker och
 all tømervercket, saa vel som slagen i synder hvis skuder
 och fergeer der laa ved broen, paa denne side Gud være
 lofvet er det afgangen vden merkelige Skade. Vil hermed
 hafve E. Excellenz med alt kierthafvende vnder den højestis
 beskermelse til lif och Siel troligen befalet. [overstreget:
 Kiøbenhaf] forblifver indtil døden

E. Excell. P. tiener

Hans Svane

---

[84] C.O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, s. 386 note 1049
 bringer citater af dette brev og identificerer vistnok med rette »Bolliche»
 som livlægen Peter Bülche og »Ergens» som storhandelsmanden Joachim
 Irgens. Om den her og andetsteds forekommende Jørgen Philipsen kan
 henvises til bl. a. Dansk biografisk Lexikon 1. udg. se også artiklerne om
 denne, hans kontrapart provst Ivar Pedersen Adolph og om landkom-
 missær Nikolaj Paulsøn i Norsk biografisk Leksikon I, 1923, s. 93f., X,
 1949, s. 618ff. og XI, 1952, s. 95f.

Kiøbenhafn 27. Oct. 1663.

RA, T. K. U. A. Frankrig C. Hannibal Sehesteds gesandt-
skabsarkiv, indk breve 1662—66.

22.

Stormegtig etc. [!]

Efftersom at Welb. Jachob Grubbe, effter sine thuende Obligationer Capital siuff Hundrede Rixdr. med een Deell resterende Rendte, och stor til foraarsagede Ombkostning, som med Høyeste Redts och andre Domme, med derhos hørende Documenter schyldig ehr.

Saa fordi at jeg hans Boepell Espegaard her udi Landet wed thuende gode Mend som Ridemend om Indførsell eller Vdleg besøgt haffuer; huor da Indtet effter Welbe.te gode Mendz her hos haffuende Kundschafts Formelding, endten Løsøre eller Jordegoudz war at bekomme, och jeg nu erfahrer at welbe.te Jachob Grube baade i Jydland och paa andre Steder endnu noget schall haffue beholden, da er jeg vnderdanig bedende, at Eders kongl. Mayt. ville beuilge mig naadigst Befalling till erlige och welb. Mend N. N. til N. N. at de giøre mig Indførsell udi alt huis som endnu kand findis aff dend gode Mands beholden, indtil saa lenge, at jeg for Hoffuitstoell, Rendte och alle tilforaarsagede Ombkostninger effter Eders kongl. Mayt.s sidst naadigste om Geldzsager vdgangne Forordning skadisløs till aarlig Rendtis Erleggelse aff Godset kand worde fyldist giort.

Herpaa foruendter ieg vnderdanig Eders kongl. May.tz naadigste Befahlingh her udi; Gud will det rigelig her thimmelig och siden æuig vel belønne

Datum Kiøbenhaffn d. [dato mangler]

E. k. M. underdanigste tiener
Hans Svane paa sin egen samt[?]
Margrete Finche d. Jørgen Fuirens
och Thomas Fuirens vegne.

[kun underskrift egenhändig]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegnelser 1663, 2. november, nr. 494.

23.

Tienistvillig Memorial!

At min megit høyærede Wen Hr. Ober Secreterer welb. Erich Kragh vilde welgiøre och hos hans kongl. Ma. voris naadigste Herre underdaanigst fornemme om det høyestb. hans kongl. Ma. naadigst maatte behage at disse effters. ne hæderlige Personer, nemblig Hr. Hans Poschulanus Medtiener udi Friderichsburg, Peder Pedersen Siv Scholemester i Nestued och Anders Jespersen, alle trei Academici ved 14 eller 16 Aar, som deris Tiid berømmeligen in Studiis hafuer . . . lagt, maatte lade sig høre paa det nu vacerende Helsted Præstekald [85] udi Stefnsherrid, huor til hans kongl. Ma. hafuer Jus, at een af dem effter Guds Villie kunde kaldis til at uere Sogne Præst udi afgangen M: Hans Pofuelsens Sted; mig da hans kongl. Ma. naadigst schriftlig Villie der om maatte med fordeligst meddeelis. Jeg blifuer igien stedtze

Havnia d. 29 Febr.
A. 1664

Hr. Ober Secreterers
plichtschyldigste
Hans Svane.

[kun underskriften er egenhændig]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegn. 1664, 4. marts, nr. 90

24,

Thienistvilligst Memorial for hans Escell.

Hr. Rigens Schatzmester.

Efftersom min Hustruis Moder Margrethe s. Doctor Jørgen Fuirens af hans kong. Ma. sig underdaanigst hafver tilforhandlet en By liggendis under Corsør Ampt udi Flachebiere Herrid ved Nafn Haasløf for Redepenge och gifuet for huer Tønde hart Korn 50 Rixd. Och samme Byes Marcher grændser ind paa Windinge Hofvedgaards Fang. Saa til Windingegaards bedre Indrettelse wilde behøfvis en Deel af samme Byes Marcher at incorporeris med Gaardsens Fang. Saavel som ochsaa at ligne Marcherne imellem Bye-

[85] Til mag. Hans Poulins efterfølger som sognepræst i Hellested, Stevns hrd., Præstø amt udpegedes s. å. den bekendte rektor i Næstved Peder Pedersen Syv.

mændene, at Hofferie til Gaarden kand blifue en huer dis lettere och lijdeligere, huilched dog icke kand schee med mindre Reluitionen hans kong. Ma. udi Skiøden sig naadigst hafuer forbeholden af hans kongl. Ma. naadigst maatte afstaaais. Er hun derfor underdaanigst begierendis hende paa den Bye alleene saadan kongl. Naade maatte wederfaris. Och formoder hun detz naadige Suar at samme Bye er tuende Mijle fra Corsør Slot beliggendis.

4 Oct. 1664.

Eders Excellenzis indtil døden
pligtskyldig tiener
Hans Svane

[kun datering og underskrift egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

25.

Højestærede Hr. Obersecreterer
Velb. Erich Krag
højestærede fornemme Ven!

Der er it Præstekald blefuen leedig her udi Landet huor til hans kongl. Ma. voris allernaadigste Herre hafuer Jus, och det samme heder Gierløf och Draabye Sogner. Maatte det behage hans kongl. Ma. at disse trænde Personer, nembliq Hans Pedersøn, Hans Dinesøn och Henning Allexøn sig der paa maatte lade høre, var jeg udi ald thienistvillighed af Hr. Ober-Secreterer begierendis mig et Ord schriffthlig der paa maatte meddeelis. Forblifvendis igien altid

Hr. Ober-Secreterers
Havnæ dend 25. Octob. Plichtschyldige Thiener
1664 Hans Svane

[86] 24. oktober 1664 ansøgte Hans v. Meulengracht, der havde en del af Abrahamstrup amt i pant, om at kongen som patronats herre til Gerlev og Dråby ville kalde hans børns skolemester Tage Pedersen »Rett Enn fromb Lehrd och Gudfrygtig vng Mand« men lige så lidt som Svanes kandidater opnåede denne kaldet, idet Svend Jensen Bødker under 1. november s.å. udnævntes til sognepræst (RA. Sjæll. Reg. anf. dato, nr. 165 med indlæg).

[kun underskriften egenhændig]

Kancellipåtegning: Memor. om nogle at lade sig høre
Miss. til Bispen d. 26. 8br.

RA. Danske Kancelli, Henlagte Sager.

26.

Vnderdaanigst Memorial.

1. Om det naadigst maa behage hans kongl. Ma. at saa vijt den Forstrækning sig belanger, huor paa mine Panteschjøder liuder mig maatte sambyckis huer Tønde hart Korn for 40 Rdr. efftersom det hans Excell. Hr. Statholder iche er vbevist, at den største Deel af samme Forstrækning bestaar udi den Betalning, huor med jeg Hr. Rigens Admiral paa hans kongl. Ma. Vegne, effter naadigst Ansøgning contenterit hafuer: Saavelsom anden Forstrækning udi Guld, rede Penge och dets lige huor ingen Gevinst hafuer været som ellers ved Leverantzer och Rest Seddeler pleyer at schee. Goetzit derforuden er høyt skyldet och bestaar en stor Deel udi Smør Landgilde. Befindis och en Deel der af øde. Thill med niuder jeg iche enda nær Renten af samme Capitaler, och kand bekommis der udi nerverelsen got adelige Goeds for ringere Prijs.

Der imod jeg alddlis inted prætenderer paa nogen Melioration, anlangendis huis jeg paa Svendstrupgaard hafuer ladet forfærdige, som var nesten gandsche øde, eller schadislijdelse af det øde Gods, huilched jeg dog effter de kongl. Panteschjøders Formelding billigen kunde hafue at prætere. Resten af samme pantsatte Goeds, som beløber sig nogle hundrede Tønder hart Korn, huis det schulle behage hans kongl. Ma. vil lade mig beregne huer Tønde hart Korn for 50 Rdr. och der med indløse fra Præsidenten huis Jordegoeds hand i Kiøbenhavns Lehn hafuer til Underpant for giorte Forstrækning, som meenis at schall bedrage sig ofuer 6000 Rdr., sampt andre deris Fordring hoes hans kongl. Ma. saavijt samme Rest kand tilstrække. Formoeder dog vnderdaanigst at huis Løn mig til denne Tiid resterer effter min Bestallings Formelding mig naadigst bevilgis her udi

iligemaader for 50 Rdr. huer Tønde att maa vorde beregned. Hvis det schulle behage hans kongl. Ma. i stæden for det pantsatte Goeds at giøre mig Anviisning paa de Stæder huor rede Penge vaar at bekomme, vilde jeg vnderdaanigst een Deel afstaa af Capitalen.

2. At jeg det geistlige Goeds maa bekomme ved Mageschiffte, efftersom samme Goeds ved Mageschiffte er kommen under Capitlet for 40 Aar sijden.

3. Goedtzit tilsammen at maatte niude uden nogen Reluition thi eller kunde jeg huerchen giøre nødvendig Bekostning paa Biugningen, som største Deelen er forfalden, eller paa Goedtzit tilbørligen at indrette.

4. At jeg, mine Børn och deris Arfvinger, maa giøre os Goedtzit saa nyttigt, som vi best veed och kand, med Lade-gaarde at oprette och andet des lige. Saavelsom niude och selge Gaarden och Goedtzit med adelige Privilegier.

5. Att huis Solidarii i Roeschilde-Schole hafuer aarlig bekommed af det geistlig Goeds, maatte udi min Fordring indførís och dem der imod af mig en Capital forordnis, som aarligen samme Afgifft kunde forrente, de fattige Scholebørn til nogen Hielp och Ophold.

6. Med Jagten saavijt de Schove angaar som ligger til samme Goeds, huorledis her effter schulle forholdis, vil jeg vnderdaanigst forvendte hans kongl. Ma. naadigst Betenchende.

7. Huis det schulle behage hans kongl. Ma. at jeg for ne Pantegoeds til Eyendomb schal Anamme, er min underdaanigst Begiering att hans kongl. Ma. tillige naadigst vilde tillade at det Goeds udi min Panteschøde indført, hørendis under det Goeds huor med Magistraten her i Byen af hans kongl. Ma. er benaadiged mig at tilforhandle naadigst maatte sambtychis, efftersom Magistraten er der med tilfrids, formedelst de ere nu icke ved Middeler det fra mig at indløse, och samme Goeds ligger dennem temmelig vijt fra och der imod mig megit beleyligt efftersom det ligger dicht ved Svendstrup och udi de samme Byer, huor en Deel af Svendstrup Goeds er beliggendis.

[ikke egenhændigt, underskrift mangler]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegnelse 1665, 14. november, nr. 569—70.

27.

Imod huis som resterer af det min Hustruis sl. Moeder af kongl. Ma. pantsatte Goeds och jeg effter kongl. Ma. naadigste Tilladelse til Eyendom becommendis vorder refuenderis

1. En hans Excell. Hr. Statholders Obligation dat. den
1. Octobr 1664 paa 5.000 Rdr. in Sp.
Derpaa resterende Rente fra Brefuids
Dato indtil denne Tiid 450 Rd.
2. Noch en velbem.te Hr. Statholders
Obligat. daterit den 14 Martii 1665
paa 2.000 Rd. Sp.
Imidlertiid forfalden Rente 125 Rd.
3. Huis det naadigst schulle behage hans kongl. Ma., som
jeg underdaanigst formoeder, att min Bestallung mig
her udi maa beregnis, angaar den fra Martini 1660 och
bedrager sig til Martini sidst forleden 1665
7.500 Rd.
4. Huis jeg paa Bispe Residentzens nødvendigst Reparation
forgangen Aar effter Hr. Rentemester Møllers Beuilling
och Begiæring hafuer udlagt beløber sig effter Regnscha-
bitz Formelding 160 Rd.
Huad meere jeg her paa blifuer schyldig schal under-
daanigst vorde contententerit, naar jeg faar Summen at
vijde.

Kiøbenhavn
den 31 Martii 1666.

Hans Svane

Påtegning: Er affbetaldt meed Jordegodtz till Eyendomb
udi Suendstrupgaardts Ampt. Den 14 Aprilis
1666.

Jens Søfrensøn
Mpria

[Kun underskrift egenhændig]. Gl. signatur: Svenstrup nr.
32 a

RA. Rtk. Koncepter og Indlæg til Skødebøgerne 1660—
79 (212.58).

28.

Højestærede Hr. Ober Secreterer
megit fortroede gode Wen!

Efftersom det nu naadigst hafuer behaget hans kongl: Ma. min allernaadigste Herre at forunde mig Svendstrupgaard med tilliggende Goeds til Eyendomb, och Sogne Præsten der sammesteds Hr. Ifuer Brochmand altid er suag och schrøbelig, ja nu fornemmelig har Siugdømmen saa tiltagit, at hand neppelig trois til Lifued. Da beder jeg Hr. Obr. Secreterer som min hulde Wen her med thienistvilligen, at hand ved forderligst Leylighed vil andrage denne min underdaanigst Begiering for hans kongl. Ma. min naadigste Herre, att det naadigst maatte worde tillat samme Kald effter bem.te Prestis Død at maatte schee effter Ordinantzen; och dersom da hans kongl. Ma. naadigst der udi consenterer, huilched jeg udi ald underdaanighed formoeder, var jeg gierne begierendis mig maatte et Breff der paa forfærdigis och udi saadan Stiil forfattes at inted andet for eller sijden udgaet, det schulle kunde omstøde. Hr. Obr. Secreterer obligerer mig sig høylig ved detz forretning; dersom det vorder proponerit och hans Excell. Hr. Statholders Neruerelse tviler jeg ey paa god Expedition, efftersom jeg tilforn hafuer talt med hans Excell. her om, som da lofuede alt got.

Havniæ den 14. Aprilis
1666

Hr. Ober Secreterers
plichtuilligst T.
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1666, 17. april, nr. 195.

29.

Giøre alle vitterligt. At efftersom vi for nogen kort Tijd siden till os elschelige N. N. schiødt och avhændet hafuer Svendstrups Gaard med dertill liggende Goetz samt Diaconatet som tilforn haffuer ligget under Roeschild Capittel. Och det med slig Vilchor at vi ville haffue os och vore arff Succesorer forbeholdne *à Jus Reluitionis*^a effter Schiødens videre Formeldning. Da formedelst Gaardens Biugning schal være

meget brøstfeldig, til Vengerne och Marcherne at indige och indheigne, samt Goedtzet at indrette stor Vmage och Bekostning behøffuis. Gaarden med Ladegaarden och en stor Deel af Godtzet haffuer ligget under Capittelet i Roeskilde, det øfrige befindis at haffue været Strøegodtz. Hafuer vi af synderlig Gunst och Naade vndt och bevilget, saa som vi och hermed vnder och bevilger for. ne N. N. hans Hustrue, Børn och Arfvinger, at de samme Gaard och Goedtz med huis dertill^b lagt vorder maa^c niude och beholde^d vden nogen Reluition af os och voris Arff Successorer at præ-tenderis. Saavelsom ocsaa med lige Condition^e her och udi Schiøden formeldis, til andre at selge och afhænde.

[med Svanes sekretærs hånd, flg. rettelser er foretaget af Svane egenhændigt:] ^{a-a} overstreget og erstattet med: at naar vi naadigst bliffer sindet eller os til pas kommer, forschreffne gods os igien at tilforhandle da det at komme os igien til løsen [herefter nogle atter overstregede, praktisk talt ulæselige ord],

^b rettet til: dervnder,

^c indføjjet: til evindelig ejendom,

^d tilføjjet: och,

^e tilføjjet: som forschrefvet staaer

RA. Koncept til Sjællandske Tegnelser 1666, 24. dec. nr. 709.

Tillæg.

Salutem in Ch.o Jesu perenne . . [87]

Reverendissime ac Eminentissime D.ne Archiepiscopo, Patrone et Affinis humili animi cultu ætatem colende, suspiciende, efftersom en casus inopinatus hafr sig her vdi St. Peder Kirche, nest affvigte D.nico Reminiscere sig tildraget, at er. hen ved 40 Personer ved Alteret bleven comunicerede med fransch Brendevin, oc sacramentet aff min Medtiener H. Eyler administreret samme tid, da kand jeg iche andet end lade Eders Eminentz Saadant betimeligen

[87] Afslidte bogstaver betegnes med . . , udfyldninger med *kursiv*. — Missivet til Svane, der godtog forklaringen og bestemte, at drengen skulle slippe med at stå åbenbart skrifte og betale en lille bod til de fattige, er trykt af H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 1889, s. 428f.

med sine Omstendigheder *vide*: At ieg icke effter min flittige inquisition kand fornemme den fattige Mand H. Eyler nogen schyld at haffve Ej heller Klocheren, som Vinen vdi Kirchens Sedvanlige Kande paa Vinkielderen hafer affhentet, Ej heller Vintapperen, som vaar selff vpasselig oc laa ved Sengen samme dag, Men Kielderdrengen, som vdi stor vbetenchsomhed tappet Vinen aff et fransch Brendevins fad oc viste icke andet end det var Reen Vin, Samme dreng hafr ichun en gang veret til Guds Bord, oc ellers aff Naturen en from oc meget stille oc Gudfryctig dreng, huilchet mig med hans vmaadelig hiertens anger oc graad meget moverer. Jeg derfor meget ydmygeligen begierer Eders Eminentzis gode betencheude huorledis denne casus kand best modereris. Jeg hafr formeent drengen Sacramentetz deelachtighed til hans store forargelse bliffr publice depreceret, oc noget lidet effter sine ringe vilchor, aff sin Løn gifr til de fattige; dog alle ting hafr ieg henstillet til Eders høyærværdighedz gode gunstige oc Milde Kiendelse oc Vilie.

Den dannemand H. Jørgen i Tybjerg lengis oc hiertelig effter Eders højærverdighedz gode resolution paa det, hand selff oc Jeg paa hans Vegne, nogle gange hafr Eders Eminentz, hans Gifftermaal anlangendis, andragit, Jeg beder ydmygeligen oc Sønligen hand maatte dog med et ynscheligt giensvar bliffve aff Eders Eminentz recreeret, Sandelig, Gud scheer en behagelig tieniste.

Vil her med haffve V. R. et Emin. med Kierriste hustro, Børn oc alt kierthaffvende den høyeste Gud til langvarig Velgaaende ydmygeligen oc troligen befalet, forbliffvendis

Hans høyærværdighedz oc Eminentzis
ved [!] villigste Tiener

Nestvedt d. 14. Martij

Hans Bacher

1661

Udskrift: Høy-ær-Værdige, høyhæderlig oc høylerdt Mand D. Hans SVane kongl. Mayt. Raad, Assessori in Collegio Stat, Erchebiscop vdi Danmarch oc Norge, Præsident in collegio Consistoriali oc Superintendent ofr Sædlandz Stifft min høyærede Patron dette meget ydmygeligen

Kiøbenhafn.

Kancellipåtegning: Memorial om en i Nasted som haver
faad Brendevin i stedet for Vin til Sacramented.
B. til Bispen dend 23. martj 61

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1661, 23. marts,
nr. 175.

Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser[1]

Af *H. P. Clausen*

Dansk kirkehistorisk forskning har ved sit arbejde i de senere år med de religiøse vækkelser i 1800-tallet rørt ved problemer af vidtrækkende betydning for forståelsen af det danske samfunds udvikling. Det gælder, hvadenten man anlægger et kirkehistorisk eller et profan-historisk synspunkt på udviklingen.

Det nye og dermed også det betydningsfulde ved den kirkehistoriske indsats har ligget i, at de gudelige vækkelser er blevet betragtet i deres samfundsmæssige sammenhæng. I kirkehistorien er gennem de sidste 10–15 år en socialt orienteret historieforskning ført frem med en intensitet, som næppe har sin lige på andre områder af vor historieskrivning. Ordet »social« har været kodeordet i adskillige af de kirkehistoriske arbejder, der har beskæftiget sig med vækkelserne.

Vor indsigt i vækkelsernes historie er derved blevet væsentligt udvidet. Gennem det store og påskønnelsesværdige arbejde, der nu udføres for at samle og bearbejde kilderne til de gudelige vækkelsers historie i første halvdel af det 19. århundrede, styrkes yderligere vore muligheder for at nå til en mere omfattende forståelse af vækkelsesbevægelsernes problematik. [2].

Men denne indsats og det synspunkt, der har været bærende for en del af den, har ført os frem til forskningsproblemer, som efterhånden træder tydeligere og tydeligere frem. Det er problemer, som har krav på opmærksomhed af to grunde. Den ene er af mere principielt-metodisk art, den anden knyttet til selve beskrivelsen

---

[1] Hovedsynspunkterne i denne artikel har været fremlagt i et foredrag i Theologisk Forening i februar 1964. Manuskriptet er, med undtagelse af en enkelt tilføjelse s. 166, afsluttet i efteråret 1964.

[2] Hermed sigtes til: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*. Udg. af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thyssen (1960 ff.). Hertil slutter sig: *Forsamlinger og Mønstre*, ved Knud Banning (1960).

og forståelsen af det konkrete fænomen: de religiøse vækkelsesbevægelser og deres placering i samfundet før 1850.

Man må rejse spørgsmålet om det metodiske indhold og rækkevidden af de forklaringer, der er givet i de tilfælde, hvor en social terminologi er anvendt ved beskrivelsen af den gudelige forsamlingsbevægelse. Dermed rører man ved selve det metodiske grundlag for socialhistorien, og netop den nyere kirkehistorie opfordrer til principielle metodiske overvejelser, som rækker videre ud til en stor del af den historieforskning, der på en række felter udføres under et socialt synspunkt.

Sammenhængende hermed står problemet om, hvordan vækkelsernes placering i det danske samfunds udvikling skal opfattes. Der er f. eks. det vigtige spørgsmål, om de gudelige vækkelser har forbindelse med almuens udvikling til politisk selvstændighed, og i givet fald, hvordan denne forbindelse er beskaffen. Skal man begrunde et svar på dette spørgsmål, føres man ind på en overvejelse af baggrunden for eller – om man vil – årsagerne til vækkelsernes opkomst og særegne forløb. Netop på dette punkt bliver den sociale betragtningens indhold og rækkevidde af største betydning for udforskningen af vækkelserne i praksis.

Sammenhængen mellem den metodiske og den praktisk-historiske side af de problemer, der her skal analyseres lidt mere indgående, er tydelig nok. Tanken er i det følgende at give en oversigt over den forskning, som har lagt vægten på at forstå vækkelserne i første del af 1800-tallet ud fra deres sammenhæng med samfundets udvikling iøvrigt, specielt deres afhængighed af økonomisk-soziale forskydninger i samfundet. Denne betragtningsskema vil i det følgende almindeligvis blive kaldt »det sociale synspunkt«, »den sociale tese«, »den sociale forklaring« o. s. v.

Dernæst skal der gøres et forsøg på at drøfte nogle af de problemer og vanskeligheder, de hidtidige sociale forklaringer af vækkelsesbevægelsen har afdækket. Bl. a. må det være af interesse at overveje disse forklarings frugtbarhed, sammenholdt med det traditionelle krav til historien om at beskrive de fortidige fænomener med deres særpræg og i deres fulde individuelle udfoldelse. Endelig skal der antydes en afgrænsning af den sociale synsmåde, d. v. s. en specifikation af betydningsindholdet i begrebet »social«, som muligvis vil kunne danne udgangspunkt for en adækvat beskrivelse af den gudelige forsamlingsbevægelse i dens samfundsmæssige sammenhæng.

Nu er en betragtning af de religiøse og kirkelige fænomener i deres sammenhæng med og afhængighed af samfundsstrukturen naturligvis ikke noget nyt. Også i studiet af vækkelserne og de kirkelige retninger har denne synsmåde gjort sig gældende tidligere, omend sporadisk. Alligevel følte det som et temmelig voldsomt nybrud, da den kirkehistoriske forskning i 1950'erne for alvor flyttede tyngdepunktet fra de religiøse kategorier til de sociale ved beskrivelsen af vækkelserne.

Antagelig spillede det her en rolle, at ændringen i forskningsretningen fandt sted under en vis polemik mod den ældre forskning, der overvejende havde interesseret sig for det religiøse indhold i de vaktets forkyndelse[3]. I mange kirkelige kredse måtte det vække forargelse, at den kirkehistoriske forskning nu bevidst så bort fra vækkelsernes eventuelle forhold til det himmelske og i stedet næsten demonstrativt interesserede sig for »de sinds- og samfundstilstande som i forbindelse med en bestemt forkyndelse danner og former bestemte tidsbundne folkelige bevægelser«[4]. At synspunktet videnskabeligt set var frugtbart, skal vi se i det følgende, men dets udformning og dermed også udnyttelsen af det blev præget af, at det tilspidsedes polemisk for bedre og hurtigere at kunne trænge igennem.

Allerede i 1926 skrev forfatteren Hans Kirk i den første årgang af tidsskriftet *Clarté* en kort, men meget læst artikel: »Religion og Hartkorn«[5]. Titlen peger tydeligt på den vej, man senere i forskningen er gået for at trænge ind i vækkelsesbevægelsernes sociale sammenhæng. Kirk behandlede her de økonomisk-sociale forudsætninger for livssyn og religiøs holdning i Grundtvigianismen og *Indre Mission*. I 1928 gav han synspunktet kunstnerisk udtryk i romanen »Fiskerne«.

Lidt senere tog historikeren Hans Jensen problemet op, da han skrev sit værk om stænderforsamlingernes historie. Han mente, at der i de tidlige religiøse vækkelser forberedtes noget af det, som ved siden af de samfundøkonomiske drivkræfter skulle skabe væksten for de demokratiske bevægelser i vort samfundsliv[6].

---

[3] Se de flg. citater fra P. G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger* (1951) – 2. udg. 1959. Henvisninger vil normalt være til 2. udg.

[4] Lindhardt, op. cit. 17.

[5] *Clarté*, 1. årg. (1926), 135–39.

[6] Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlingers Historie I* (1931), 59.

Tilsyneladende satte Hans Jensen her den religiøse bevægelse og de samfundsøkonomiske drivkræfter ved siden af hinanden. Han opfattede dem vel snarere som parallelle fænomener end som fænomener, der var afhængige af hinanden i den forstand, at ændringen i den samfundsøkonomiske struktur betingede udviklingen af den religiøse almuebevægelse.

Hans Jensen pegede på, at selv om det 19. århundredes første egentlige folkebevægelse altså var udpræget religiøs, »indremissionsk«, så har den dog, når den ses i et historisk perspektiv, sin ejendommelige plads i vor politiske udvikling. »I al denne modige salmesang lød fra fattige hytter de første toner, der varslede den gamle almues åndelige rejsning«[7].

I en stor, men ikke i alle henseender lige vægtig afhandling om »Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864«[8], gentog Hans Jensen i 1943 dette synspunkt. For ham var forsamlingsbevægelsen ikke blot en indsats i det religiøse liv, men i det hele taget udtryk for en stærkere selvhævdelse fra den gamle landalmues side. Derfor måtte vækkelserne betragtes som en forberedelse af den politisk-demokratiske bevægelse, som prægede det 19. århundrede. I den religiøse autodidakts opposition mod den akademisk uddannede sognepræst – og det er jo et vigtigt træk i forsamlingsbevægelsen – så Hans Jensen »et tydeligt socialt moment«. I denne sammenhæng fremhævede han den nære forbindelse mellem kirkehistorien og den politiske og sociale historie.[9].

Afhandlingens tyngdepunkt lå imidlertid, som titlen antyder, i tiden efter 1864, hvor den bl. a. beskæftigede sig med dannelsen af de kirkelige retninger, som prægede den sidste del af århundredet. Hans Jensen antog med al mulig forsigtighed, at Grundtvigianismen og Indre Mission hver havde sin specifikke sociale og økonomiske baggrund[10]. Her drages det økonomisk-sociale ind i en snævrere sammenhæng med det religiøse, end Hans Jensen havde gjort for de tidligere vækkelsers vedkommende. Der havde han nøjedes med at henvise til deres betydning som forberedelse af eller parallel til den politiske udvikling.

[7] Ibid.

[8] Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. IV. bd. (1942–44), 270–349.

[9] Ibid., 286.

[10] Jfr. Hal Koch i: Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. årh. under redaktion af Hal Koch (1960), 10.

Ganske tilsvarende tanker træffer vi, da den sociale betragtningsmåde for alvor kommer til at gøre sig gældende i kirkehistorien. Det sker med professorerne P. G. Lindhardt og Hal Koch, og først med dem kan vi sige, at vækkelserne blev gjort til genstand for en i egentlig forstand socialt orienteret beskrivelse. Lindhardts og Hal Kochs synspunkter er imidlertid ikke identiske, og det har en vis betydning, at man præciserer afvigelserne mellem deres opfattelser.

Hos P. G. Lindhardt synes det sociale, når han bruger ordet, nærmest at stå for det *økonomisk-sociale*, selv om han i »Vækkelse og kirkelige retninger« ikke er helt klar og skarp i terminologien. Dog mere end antyder han det økonomiskes primat i sine overvejelser ved at skrive om det brud, som vækkelse er »i *social*, i *økonomisk* og *dermed* i *politisk* forstand«[11]. Bogen igennem giver han tydeligt økonomisk-sociale forklaringer på vækkelserne og på andre kirkelige fænomener.

Det træder skarpt frem i selve definitionen på en vækkelse. Det hedder hos Lindhardt, at vækkelsesbevægelse *kun* kendes »når – i forbindelse med ændringer i samfundsstrukturen – nye sociale lag dannes og befolkningsgrupper som hidtil har levet upåagtet eller uden at kunne gøre sig gældende begynder at kæmpe for en plads i solen«. Han peger på politiske og religiøst motiverede frihedsbestrebelse i det 19. århundrede, som sammen med den tekniske revolution gav forudsætninger for vækkelsesdannelse. Men det afgørende, fremhæver Lindhardt, er, »at vækkelsernes tilblivelse, vækst og konsolidering falder sammen med den radikale ændring af de *sociale* forhold som indledtes med *bondereformerne*«[12].

Det skal forstås på den måde, at med udskiftningen og selvkøbet opstod en ny individualistisk bondekultur i pagt med bondestandens nye sociale stilling, dens politiske aspirationer og økonomiske styrke. Bonden blev økonomisk, socialt og politisk set personlig myndig, og tilsvarende løsnedes hans traditionelle åndelige afhængighed af kirken. Følgen var »en *personlighedsreligion* som fungerede i nye, socialt eller psykologisk betingede, gruppefællesskaber og vækkelsesbevægelser . . .«[13].

Hos P. G. Lindhardt går altså det sociale element ind i selve definitionen på en vækkelse, og »social« må her betyde »økonomisk-

[11] Lindhardt, op. cit., 9. Fremhævelsen af *dermed* er foretaget af mig.

[12] Ibid., 18. Hvor intet andet nævnes, er fremhævelserne Lindhardts.

[13] Ibid., 23.

social«. Religiøs vækkelsesbevægelse ses som en funktion af ændringer i den økonomiske samfundstilstand og lader sig kun forklare og beskrive på denne sociale baggrund. F. eks. mener Lindhardt, at bønder og præsters optræden mod hinanden i de gudelige vækkelsers tid og også senere i århundredet var et udtryk for, at de optrådte »som *stænder* der kæmpede for hver deres klasseinteresser«[14].

Vækkelsen er for Lindhardt det sociale gennembruds od og til dels dets drivkraft. Han finder det naturligt, at den socialt betingede rejsning mellem 1800 og 1840 var mest karakteristisk på det religiøse felt, fordi vi netop der har med det mest personlige at gøre[15].

I konsekvens heraf hedder det i Lindhardts bog, at den kirkehistoriske forskning skal holde sig til det, »som lader sig iagttage og erkende, først og fremmest da de *social*e og *psykologiske* realiteter«[16]. Teologiske kampe, skriver han, »afspejler altid med sikkerhed visse sinds- og samfundstilstande og er i den forstand udtryk for solide realiteter«. Om de kirkelige retninger hedder det i fortsættelse heraf, at »bag alle teologiske formuleringer er forskellen på de grundtvigske og de andre *begrundet i forskellige livs- og menneskesyn som igen binder i håndfaste sociale og psykologiske realiteter*«[17].

Her er formuleret synspunkter, som i høj grad var tiltrængte, men som også har fået en polemisk tilspidsning, der har gjort dem vanskelige at håndtere.

Endelig må det nævnes, at Lindhardt i lighed med Hans Jensen fremhæver vækkelsernes forbindelse med almuens politiske gennembrud. De gudelige forsamlinger er vore første folkemøder, og hvor vækkelsen bredte sig, aftog almuemandens frygt for de store. Lindhardt konkluderer: »*Den gudelige vækkelse er de kirkelige retningers og det folkelige selvstyres vugge*«[18].

Mange af disse synspunkter går igen hos Hal Koch, der navnlig har taget problemerne op i 6. bind af »Den danske Kirkes Historie« fra 1954. Her ligger det samfundsmæssige aspekt i, at Hal Koch

[14] Ibid., 24.

[15] Ibid., 45.

[16] Ibid., 17.

[17] Ibid., 66 f.

[18] Ibid., 46.

så vækkelserne som led i den store bevægelse, der i løbet af 1800-tallet havde til resultat, »at almuen, den brede umyndige befolkning, er blevet myndig og selvstændig og på alle punkter, religiøst, politisk, økonomisk, erhvervsmæssigt og kulturelt har vænnet sig til selv at tage ansvar og træffe bestemmelser«[19].

Sikkert med rette peger Hal Koch på, at denne selvstændiggørelse, almuens opvågning, giver det danske folks historie sit særpræg i det 19. århundrede. Den brede almue gjorde sig på alle livets områder selvstændig, tog sin skæbne i sin egen hånd og satte sig op mod godsejernes og akademikernes formynderstyre, skriver han i en anden forbindelse[20]. Vækkelserne og de folkelige bevægelser var da den form, hvorunder forandringen fandt sted[21].

De religiøse vækkelser bliver derved et udtryk for, at folket selv »vågner til aktivitet og ryster den besiddende formynderklasser åg af sine skuldre«[22]. Her knyttede Hal Koch forbindelsen til den politiske udvikling. Han betragtede vækkelserne som »en førstegrøde af den åndelige rigdom, som bondemulden skulle bære«, og i deres spor fulgte den politiske opvågning[23].

Men Hal Koch nøjedes ikke med som Hans Jensen og Lindhardt at pege på sammenhængen mellem vækkelsesbevægelsen på den ene side og den politiske og sociale udvikling på den anden. Han overvejede også, hvori denne sammenhæng bestod. For det politiske livs vedkommende antydede han det kronologiske forløb: først kom vækkelserne, derefter almuens politiske opvågning. Og han nævnede, at adskillige af mændene fra den gudelige forsamlingsbevægelse tog skridtet over i det politiske[24].

Derimod afviste Hal Koch at genoptage den principielle diskussion om, hvorvidt den økonomisk-materielle udvikling har betydning for det åndelige liv. I stedet formulerede han som sit synspunkt, at den udvikling, der fik den danske bonde til uden revolution at bevæge sig bort fra de patriarkalske forhold og naturaløkonomien over til den moderne tids økonomisk-sociale individualisme med tilhørende pengeøkonomi, »i en aldeles åbenbar

---

[19] Da. Kirk. Hist. VI (1954), 17.

[20] Et kirkeskifte, 24.

[21] Da. Kirh. Hist. VI, 170.

[22] Ibid., 18.

[23] Ibid., 18 f.

[24] Som note 23.

og overvejende grad havde været med til at bestemme også det åndelige liv«[25].

Landboreformerne var altså også for ham baggrunden for vækkelsesbevægelsens vækst. Især lagde han vægt på, at overgangen til selveje og udflytningen af gårdene sprængte det gamle landsbyfællesskab, så bonden blev tvunget til at blive individ, enkeltperson. Derfor blev udflytningen forudsætningen for og til dels drivkraften i almuens selvstændiggørelse. »Økonomisk og socialt foregår gennem landboreformerne den samme frigørelse og opvågningen til selvstændighed, som religiøst giver sig udtryk i vækkelserne og deres skarpe modsætningsforhold til gejstligheden«[26].

Dog understregede Hal Koch, at hele samspillet mellem økonomisk-social udvikling og åndelig selvstændiggørelse endnu var udforsket. Det var derfor svært at sige, hvad der gik forud, og hvad der fulgte efter. Desuden anså han det for mere end vanskeligt at udrede de vidt forskellige træk i vækkelsesbevægelsens økonomisk-sociale baggrund, som vekslede fra egn til egn, ofte endda fra sogn til sogn, under indflydelse af lokale forhold og særprægede personligheder[27].

Dette synspunkt skærpede Hal Koch senere, idet han fandt det svært at afgøre, om den kirkelige udvikling gik forud og påvirkede den politisk-sociale, eller det var omvendt. Han foretrak derfor at tale om en »parallelisme« mellem demokratiseringen og den kirkelige udvikling.

Han fandt det utvivlsomt, at vækkelsen havde været med til at forberede og opdrage almuen til politisk virksomhed. Men han mente på den anden side, at den kirkelige demokratisering og ikke mindst den kirkelige partidannelse havde den politiske udvikling til forudsætning[28]. Man skal mærke sig, at de sidst nævnte fænomener så afgjort hører hjemme i 2. halvdel af 1800-tallet. Det har sin betydning, fordi man nok i betydeligt omfang har været tilbøjelig til uden nærmere prøvelse at overføre synspunkter og resultater fra sidste til første halvdel af 1800-tallet[28a].

Vendt mod professor Lindhardt advarede Hal Koch desuden mod for ensidigt og for ivrigt at opspore en økonomisk-social

[25] Op. cit., 28 f.

[26] Ibid.

[27] Op. cit., 258 f.

[28] Et kirkeskifte, 24.

[28a] Se ndf. s. 154 ff.

baggrund eller forklaring på så at sige alle fænomener [29]. Denne bemærkning giver os anledning til at præcisere forskellen i opfattelsen hos de to fremmeste talsmænd for en social betragtning af vækkelsesbevægelserne.

For begge vedkommende er det klart, at det sociale synspunkt har i hvert fald to forudsætninger. For det første det faktum, at den gudelige forsamlingsbevægelse i begyndelsen af 19. århundrede i modsætning til den tidligere pietistiske vækkelse havde sit udspring i almuen selv og førte sig frem som en almuebevægelse. Det må kalde på en undersøgelse af samfundsstrukturen, når man vil beskrive forsamlingsbevægelsen og de senere kirkelige retninger. En sådan undersøgelse er så meget mere naturlig, som historieforskningen i almindelighed har sat de socialhistoriske undersøgelser i forgrunden i den sidste menneskealder. Denne metodiske udvikling i forskningen er netop den anden hovedforudsætning for den sociale opfattelse i kirkehistorien.

Hos Hal Koch udkrystalliserede betragtningsmåden sig da i en skildring af det 19. århundredes kirkelige og religiøse fænomener på en bred samfundsmæssig baggrund. For ham var det afgørende at få karakteriseret det 19. århundrede som de folkelige rørselsers århundrede og bringe den kirkehistoriske udvikling i samklang hermed. Derimod veg han tilbage for en mere direkte samfundsmæssig eller »social« forklaring på de kirkehistoriske fænomener.

Sådanne sociale forklaringer finder vi derimod hos P. G. Lindhardt. Også hos ham spores det bredere samfundsmæssige aspekt, men hans bog er dog først og fremmest præget af en ret håndfast tendens til at pege på de økonomisk-sociale forudsætninger for vækkelse og forklare de konkrete vækkelsesbevægelser ud fra sådanne forudsætninger. I den forbindelse må det understreges, at Lindhardts arbejde i højere grad er et inspirerende forslag til en tolkning af det 19. århundredes kirkehistorie, end det er en beskrivelse af de konkrete vækkelsesfænomener [30].

Lindhardts og Hal Kochs synsmåder er her refereret så forholdsvis indgående, fordi det må gøres klart, at begrebet »social« hos dem begge anvendes med et helt uspecificeret betydningsindhold. Ordet »social« har jo et særdeles bredt betydningspektrum, og hverken Hal Koch eller P. G. Lindhardt afgrænser nærmere

[29] Et kirkeskifte, 11.

[30] Jvfr. min anmeldelse af 2. udg. af Vækkelse og kirkelige retninger. Jyske Samlinger, ny rk. V (1960), 219–22.

ordet, når de bruger det. Mest præcis er vel Lindhardts sprogbrug, idet han som nævnt oftest tænker på det økonomisk-socialt, mens Hal Koch bevidst holder sig til et bredt samfundsmæssigt aspekt og en tilsvarende uafgrænset brug af ordene »samfundsmæssig« og »social«.

Konsekvensen af denne terminologiske vaghed må naturligvis blive, at der i realiteten siges meget lidt konkret om, hvordan den samfundsmæssige udvikling influerede på vækkelserne. Det ses klarest, når man betragter nogle af de værker, som med inspiration fra Lindhardts og Hal Kochs synsmåder opererer med en samfundsmæssig betragtning af de tidlige vækkelser. Her skal fremdrages to af disse arbejder.

Kaj Baagø har i sin disputats om Jacob Christian Lindberg selv sagt i høj grad måttet beskæftige sig med Lindbergs forhold til de vakte[31]. Baagø overtager her direkte Lindhardts definition på en vækkelse og betragter de folkelige vækkelser som »– i alt fald til en vis grad – udtryk for en social rejsning af samfundsklasser, som i århundreder havde været holdt nede«[32]. Med støtte hos Knud Banning[33] kalder Baagø de vaktens »præstehad« socialt betinget, »et udtryk for lærerens og bondens trang til at træde op mod gejstligheden«[34].

En nærmere specifikation af begrebet »social« gives ikke, men det betyder også mindre i Baagøs sammenhæng, fordi hans ræsonnement ikke anfægtes af, om ordet social skal tolkes i den ene eller den anden retning. Derimod kan hans bog tjene som eksempel på den vægt, den sociale betragtning af forsamlingsbevægelsen meget hurtigt har fået.

Lindhardts syn på vækkelserne har kunnet gå lige ind i Baagøs fremstilling som en vel etableret og acceptabel karakteristisk af bevægelsen. I virkeligheden har Baagø ikke undersøgt, om den lindhardtske definition på vækkelse nu også var adækvat for den del af den gudelige forsamlingsbevægelse, han vil skildre. Derved har han rent faktisk givet definitionen et mere bindende indhold, end den behøver at have i Lindhardts kontekst, hvor den kan tolkes som et forslag til en forklaring[35].

[31] Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampår. (1958).

[32] Ibid., 58 med note 12.

[33] Sml. ndf. s. 148.

[34] Baagø, op. cit., 252.

[35] Sml. ovf., s. 145.

I Knud Bannings bøger om skolelæreren Rasmus Sørensen og hans stilling i den sydvestjællandske vækkelse [36], er den sociale argumentation tydeligere og også af større betydning for hele fremstillingen. Bannings opfattelse af Rasmus Sørensen bygger på den tese, at Rasmus Sørensens stræben var socialt bestemt eller havde et socialt sigte. Gennem Rasmus Sørensen vil dr. Banning forstå tendenserne i en gren af den sjællandske forsamlingsbevægelse. Han vil vise, at Rasmus Sørensens gerning ikke blot bygger på religiøse og sociale bestræbelser, »men at de religiøse og sociale Tanker indgaar en intim og uopløselig Forening« [37].

Bannings arbejder kan derfor betragtes som et forsøg på at overføre Lindhardts og Hal Kochs betragtningsmåder på et konkret udsnit af vækkelsesbevægelsen og på en mand, der søgte at præge denne del af vækkelsen i en kort periode. Dr. Banning mener, at Rasmus Sørensen gennem sit forsvar for menighedens ret til på egen hånd at ordne det religiøse liv netop repræsenterer den frigørende tendens i tiden, som Hal Koch talte om. Rasmus Sørensen er, skriver Banning med Hal Kochs formulering, »i stort og småt . . . almuesmanden, der ryster formyndernes åg af sig« [38].

Det er helt klart, at Banning ud fra dette synspunkt har givet os en indtrængende analyse af grundtrækkene i Rasmus Sørensens tankeverden – i hvert fald som Sørensen selv gerne så den udlagt, da han prøvede at overskue sin virksomhed [39]. Rasmus Sørensen gav tidligt og tydeligt udtryk for den opfattelse, at de højere samfundsklassers tid var ved at være forbi i Danmark [39a]. Både i sin religiøse og i sin politiske agitation byggede han på denne anskuelse.

Men spørgsmålet er, om det sociale synspunkt giver en adækvat beskrivelse af Rasmus Sørensens personlighed og hans virksomhed. Tilsyneladende kommer man ikke tilstrækkeligt i dybden med analysen, når man blot karakteriserer Rasmus Sørensens syn og

---

[36] Knud Banning: En landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1814. (1958); sm.: Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvestjælland med særligt Hensyn paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke. (1958). – Jvf. min anm. i Jy. Sml., ny rk. V, 88–96.

[37] Degnekristne, 20. Fremhævelserne er Bannings.

[38] En landsbylærer, 97. – Degnekristne, 261.

[39] Jvf. Jy. Sml., ny rk. V, 95.

[39a] Pontoppidan Thyssens indledn. t. 1. bd. af Vækkelsernes Frembrud i Danmark etc. (1960), XXV.

kamp som socialt bestemt. Bruger man i denne forbindelse ordet »social« uden nærmere specifikation, slører man den historiske virkelighed mere, end man tydeliggør den. Ved anvendelsen af en ensidig social betragtningsmåde på en enkelt mand og hans virksomhed, nås grænserne for den sociale terminologis nytte i historien, og man tvinges til en nærmere overvejelse af, hvad man konkret skal lægge i begrebet »social«.

Hos Banning finder man intet steds en forklaring på, hvad han vil forstå ved ordet »social«. Ser man nærmere til, opdager man dog, at han dermed i al almindelighed hentyder til, at forsamlingsbevægelsen var en almuebevægelse, og at de vakte ofte stod i et vist modsætningsforhold til gejstligheden. Det vil med andre ord sige, at »præstenaget«, som også Hans Jensen talte om, sættes lig med en social modsætning.

Det er naturligvis at give begreberne et indhold, eftersom to samfundsgrupper står over for hinanden i denne modsætning. Men man må gøre sig klart, at man ikke får beskrevet konfliktens indhold og baggrund ved uden nærmere specifikation at kalde den social. Højest kan man dermed give en karakteristik af Rasmus Sørensens forklaring på sin egen optræden. Den vækkelsesbevægelse, han en tid deltog så ivrigt i, beskrives ikke adækvat ved, at man gentager ordet social, hver gang de vakte og præsterne står i opposition til hinanden. Vækkelsens placering i samfundet og de samfundsmæssige forudsætninger for den afdækkes ikke.

Der vindes ikke noget i klarhed ved at tale om en social konflikt, hver gang en af de vakte i forsamlingsbevægelsen kommer i modsætning til en præst. En religiøs strid i første halvdel af 19. århundrede må næsten pr. definition have en præst som den ene part. Det interessante må da ligge i at bestemme baggrunden for og indholdet i striden og se, hvad der i det pågældende tilfælde forårsagede præstenaget. Vil man hefte betegnelsen »social« på modsætningsforholdet, må man enten kunne eftervise en social argumentation hos en af parterne eller hos dem begge, eller man må kunne sandsynliggøre, at de stridendes engagement virkelig kan have været bestemt af deres sociale placering. Først da siger den sociale forklaring noget om de vakte og vækkelserne.

Det er let nok at pege på tilfælde, hvor den sociale etikette i virkeligheden kommer til at stå i vejen for den dyberegående forståelse af bl. a. Rasmus Sørensens personlighed og af vækkelsernes egenart. F. eks. kan stridigheder mellem en præst og de

vakte udmærket skyldes forståelig personlig krænkelser hos den præst, der hårdt og uforsonligt blev angrebet af de gudelige forsamlingsfolk.

Netop den stærke selvretfærdighed og den umilde fordømmelse af anderledes tænkende, som i en vis udstrækning var et særkende for de vakte[40], kunne virke udfordrende på mere forsonligt og individualistisk indstillede præster og lægfolk. Ret beset passer kategorien »individualisme« kun på de pietistiske vækkelser, når de betragtes fra den religiøse side, hvor subjektivismen er tydelig. Men ser vi på den uforsonlighed, hvormed de vakte krævede ganske stramme adfærdsnormer overholdt af de enkelte mennesker, bevæger vi os langt bort fra, hvad der kan sammenfattes i begrebet individualisme.

Vækkelserne var set indefra snævre i deres normer for tolkning af skriften og for den sande kristelige livsførelse. Både som enkeltpersoner og som gruppe var de vakte antagelig adskilligt mindre individualistisk indstillede end deres modstandere, specielt de rationalistiske præster, som de angreb. Det individualistiske element ligger på det teologiske plan: Vækkelserne var udtryk for en personlighedsreligion. Set i en samfundsmæssig sammenhæng var vækkelserne ikke udtryk for individualisme, og det vil være meget vanskeligt at give en acceptabel beskrivelse af vækkelserne ud fra det synspunkt, at de var en reaktion i retning af individualisme på den samfundsmæssige udvikling.

Det betyder for det første, at man må regne med religiøse og psykologiske bevæggrunde i mange af de konflikter, de vakte kom i med folk fra andre sociale lag. Om man vil kalde det sociale stridigheder bliver naturligvis en smags sag, men en særlig praktisk brug af ordet er det næppe.

For Rasmus Sørensen vedkommende er det særlig tydeligt, at hans person blev en anstødssten, som udløste adskillige af de stridigheder, han kom ud for. Hans personlige forfængelighed og hans stridbarhed måtte støde mange[41]. Præsternes kritik af ham kan derfor udmærket i mange tilfælde forklares ud fra en menneskeligt forståelig reaktion på hans person. Der skulle ofte mere end almindeligt kristeligt tålmod til at bære hans optræden[42].

---

[40] Da. Kirk. Hist. VI, 15 f.

[41] Ibid., 268.

[42] Jvf. eksempler i min anm. af Bannings bog i Jy. Sml. (se note 36).

Det kan være rigtigt, som dr. Banning skriver, at man ved at fæstne sig for stærkt ved Rasmus Sørensens utålelige opførsel let overser hans mange tiltalende egenskaber [43]. Men man må ikke af den grund gå uden om at se hans optræden også som udslag af hans demonstrative selvtilid og trang til at vise, at han var mindst lige så begavet som de præster, skæbnen eller tilfældet havde givet mulighed for at studere. Han følte det som en uretfærdighed, at han ikke var blevet præst, og en af hans drømme var, at hans søn skulle blive præst for at indfri de forhåbninger, han selv havde haft.

Her er naturligvis fra hans side tale om en reaktion på en social uretfærdighed, men de konflikter, han førtes ud i af den grund, forstås dog først til bunds, når man tager hensyn til hans særegne sind. Og man kan ikke fra Rasmus Sørensen slutte til de vakte i almindelighed. Modsætningen mellem dem og præsterne kan oftest bedre beskrives uden en social terminologi, fordi den har sit udspring i de vaktens syn på, hvad der gjaldt deres sjæls frelse, og præsternes ofte ægte følte kristelige reaktion på hovmodet og den manglende kristelige ydmyghed, der fik de vakte til med hellige miner at foragte deres medborgere og tale nedsættende om deres trosiver [44]. Stridighederne kan ikke bare opfattes som på den ene side de vaktens forsøg på at krænke præsteembedet og på den anden præsternes tendens til at føle embedet gået for nær.

Man kan med andre ord komme til med en løs social terminologi at lukke for forklaringer på vækkelsesfænomener, som ville betyde en langt mere udtømmende beskrivelse. Dette synspunkt kan måske yderligere klargøres med udgangspunkt i et eksempel fra P. G. Lindhardts behandling af Tidehvervsbevægelsen [45].

Lindhardt skriver, at denne bevægelse jo aldrig slog igennem folkeligt eller folkekirkeligt, og deri ser han noget afgørende for den kirkelige retningsdannelse vilkår i det 20. århundrede [46]. Der eksisterede efter Lindhardts opfattelse ikke mere en »sociologisk situation«, så vækkelse kunne opstå: Den sociale nivellering hindrede, at der fremstod nye sociale grupperinger, som en bevægelse kunne knytte til ved.

---

[43] En landsbylærer, 97.

[44] Jfr. Degnekristne, 79.

[45] Lindhardt, op. cit. 195 ff.

[46] Ibid., 200 f.

Med andre ord: Betingelserne for vækkelse, som de er forudsat i Lindhardts definition, er ikke til stede. Altså kan der ikke opstå vækkelse; Tidehverv kan ikke få folkelig tilslutning. Antagelig er dette at presse den sociale hypotese lovlig meget [47].

Argumentets kraft afhænger af, hvad vi ved om sammenhængen mellem de to vagt definerede fænomener social nivellering og religiøst liv i 1920'erne og 30'erne. Vi ved vel ikke stort andet, end at en forkyndelse som den tidehvervske ikke fik tilslutning i bredere kredse, men det berettiger ikke uden videre til at sige noget om sammenhængen mellem Tidehvervs folkelige fiasko og den manglende »sociologiske baggrund«. Det kan man kun gøre under forudsætning af, at man enten er helt sikker på definitionens bæreevne, eller at man kan vise, at den påståede sammenhæng faktisk er til stede. I hvert fald må man, hvis man vil undgå en tautologi, være helt på det rene med, hvad man mener, og hvad man vil bevise: tesen om baggrunden for vækkelsen eller Tidehvervs situation. Begge dele kan ikke eftervises på samme gang.

Det for os interessante er, at P. G. Lindhardt i umiddelbar fortsættelse af overvejelserne over Tidehvervs manglende samfundsmæssige grundlag gennemfører en skarp analyse af de elementer i Tidehvervspræsternes forkyndelse, der stod i skærende kontrast til den vage blanding af »missionsk« bestemt pietisme, rationalisme og idealisme, der kan siges at karakterisere flertallet af danske folkekirkekristerne. Her har vi en fuldt dækkende forklaring, der afslører mere om Tidehvervs manglende succes, end den sociale terminologi kan vise. Man får atter her sagt en del mere om den konkrete situation end ved blot at klæbe den sociale etikette på.

Hensigten med disse referater har været at pege på, at så længe man anvender en uspecifik social terminologi, får man ikke sagt meget af vægt om baggrunden for vækkelserne og om deres placering i samfundet. Man opnår heller ikke en særlig indtrængende analyse, hverken af vækkelserne som folkelig bevægelse eller af de vakte selv. Man narres af den sociale betragtningsmådes nyhed til at tro, at man har fået mere at vide, end man faktisk har.

Men det betyder ikke, at en social problemstilling er uden betydning ved arbejdet med de tidlige vækkelser i 1800-tallet. Anvendelsen af den kræver imidlertid en vis overvejelse af det metodiske indhold i den sociale betragtning samt af, hvad vi i

---

[47] Sml. Jy. Sml., ny rk. V, 221.

det hele taget ved om den sociale udvikling og den religiøse bevægelse. Et fingerpeg om overvejelsernes retning får man ved at læse dr. theol. A. Pontoppidan Thyssens indledningskapitel til første bind af værket om Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af 19. Århundrede[48].

Med dette værk er, kan man sige, indtrådt en tredje fase i den moderne udforskning af vækkelserne mellem ca. 1800 og 1850. P. G. Lindhardt og Hal Koch begyndte med at formulere den samfundsmæssige holdning i forskningen. Dernæst fulgte undersøgelser, som udnyttede denne synsmåde. Det gav ståstedet og den første afgrænsning af, hvor langt man kunne række derfra. Tredie fases indsats består i at fremlægge og bearbejde hele kildestoffet, så vi får materialet til en bedømmelse og placering af vækkelserne i samfundshelheden. Når på denne måde de hidtidige mere tentative forklaringsforsøg skal omsættes til en dybtgående forskningsindsats, melder sig naturligt ønsket om en besindelse på de praktiske og metodiske problemer i denne forbindelse.

Pontoppidan Thyssen understreger, at man står over for et meget stort forskningsprogram, der vil række langt ud over det kirkehistoriske plan, hvis man skal have udbytte af de sociale teser om vækkelserne. Spørger man, hvorfor vækkelserne fik særlig tilslutning i folkets brede lag, hvordan de opstod, og hvilke forudsætninger de havde, vil man opdage, at en lang række faktorer, som ikke bare er økonomisk-sociale, har gjort sig gældende. Pontoppidan Thyssen peger bl. a. på, at 1700-tallets pietisme har haft en indirekte indflydelse, og at rationalismens ændring af forholdet mellem kirke og folk samt denne åndsretnings betydning for folkeoplysningen må tælles med blandt vækkelsens forudsætninger[49].

Det er ikke nok at bringe det hele på en ukompliceret, social formel. Vi har – i hvert fald endnu – ingen virkelig mulighed for at afveje de enkelte elementer i baggrunden for vækkelsesbevægelsen mod hinanden. Hertil kommer, at vi stadig ikke har løst problemet med at give ordet »social« et indhold, som gør det til et effektivt instrument ved beskrivelsen af vækkelserne.

Også Pontoppidan Thyssen anfører landboreformerne som en af de vigtigste forudsætninger for vækkelsesbevægelsen[50]. Ud-

[48] Se note 2.

[49] Op. cit., XX ff.

[50] Ibid., XXIV.

skiftningen, overgangen til selveje, den økonomiske fremgang o. s. v. fik vidtrækkende følger for bondestandens økonomiske og sociale stilling, og det har rimeligvis også influeret på bøndernes holdning til religiøse spørgsmål.

Men samtidig fremhæver Pontoppidan Thyssen, at vækkelserne i 19. århundredes første halvdel kun for en ringe del omfattede de bønder, der havde gavn af landboreformerne [51], og som altså med Lindhardts ord var på vej frem mod en plads i solen. Vækkelserne kan kun med store forbehold kaldes en bondebevægelse. Af det til nu fremlagte materiale fremgår, at tjenestefolk og andet tyende, husmænd og inderster, fiskere og fattige landhåndværkere udgjorde den faste stok blandt de vakte. Ofte ser man, at et stort antal af de vakte boede på overdrev, hvor de som husmænd og udflyttere antagelig har hørt til den dårligst stillede del af landbobefolkningen.

Desuden fandt vækkelserne også tilslutning i byerne, hvor de økonomiske og sociale strukturændringer ikke uden videre kan parallelliseres med udviklingen på landet. Imidlertid ser det ud til, at også i en by som København hørte de vakte til i de økonomisk dårligst stillede klasser. Dr. Baagø har vist, at den københavnske vækkelse havde sit tyngdepunkt i handels- og håndværkerstanden med et meget betydeligt islæt af svende og karle [52]. Det vil sige, at der også her er tale om samfundsklasser uden større udsigt til social opstigning.

Man tør derfor antage, at de tidlige vækkelser især er karakteriseret ved at være båret af de fattigste i samfundet [53]. »Den udvikling, der begyndte med Landboreformerne, kan derfor ikke forklare Vækkelsernes Opstaaen«, skriver Pontoppidan Thyssen [54]. Nedenfor skal nærmere drøftes, om der dog trods alt ikke er plads til en hypotese, som forklarer noget af sammenhængningen mellem vækkelserne og samfundsudviklingen efter landboreformerne. Men det er i hvert fald klart, at man ikke som det har været tilfældet, kan regne med den forholdsvis direkte sammenhæng mellem bondefrigørelse og vækkelse. »Det nøje Samspil mellem Bondens politisk-økonomiske-sociale Fremrykning og den grundtvigske Vækkelse

[51] Ibid. XXVI.

[52] Vækkelsernes Frembrud I. Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn af Kaj Baagø (1960), 116 f.

[53] Jvf. Johan Jørgensens anm. af Døgnkristne i Fortid og Nutid XX (1957-59), 232.

[54] Som note 51.

hører en senere Tid til«, hedder det hos Pontoppidan Thyssen[55], og dermed tænker han på tiden efter 1850.

Skal man undersøge sammenhængen mellem den økonomisk-socialle og den religiøse udvikling for de tidlige vækkelsers vedkommende, er man vanskeligt stillet. Vi kender ikke takten i de økonomisk-socialle ændringer efter landboreformerne med de lokale forskelle, der kan have gjort sig gældende. Vi ved for lidt om de sociale skel inden for almuen, og vi kender kun grove omrids af reformernes indflydelse på mentalitet og tankegang. Vi har et almindeligt overblik, og vi har en idé om udviklingens foreløbige politiske kulmination i 1849, men vi har ikke det detaillkendskab, som må være forudsætningen for med udbytte at sætte den religiøse og den sociale udvikling i relation til hinanden.

Hertil kommer den vanskelighed, at man kun sjældent træffer en social argumentation hos de vakte. Politisk-socialle bimotiver hører til undtagelserne i deres udtalelser[56]. Man finder i kilde-materialet kun få og næppe repræsentative udtryk for, at en social bevidsthed, en klassefønemmelse lå bag den religiøse udfoldelse. De vakte vendte sig nok skarpt og respektløst mod præsterne, men fra vækkelsens synspunkt fandt opgøret så godt som altid sted på et religiøst grundlag. Det religiøse engagement var det primære for forsamlingsfolkene. Kunne de ikke få forkyndt, hvad der for dem var den sande kristendom, måtte de for deres saligheds skyld vende sig mod statskirken.

Vi kan da i grove træk skitsere den situation, vi står i, når vi skal komme til rette med forsamlingsbevægelsen. Vi har at gøre med en almuebevægelse, tilsyneladende overvejende med tilhold i de fattigste samfundsgrupper, som religiøst sætter sig op mod præsterne og statsmagten. Modsætningerne fandt udtryk i en religiøs, ikke i en politisk-social argumentation.

De forsøg, vi har set på at forklare dette fænomen ved hjælp af sociale kategorier, har ikke taget tilstrækkeligt hensyn til de faktiske muligheder for at sætte social og religiøs udvikling i forbindelse med hinanden og har for upræcist peget på landboreformernes betydning. Desuden har de i et vist omfang stillet sig i vejen for en mere indtrængende analyse af vækkelserne selv og deres placering i samfundsudviklingen.

Helt tydeligt er det, at den sociale betragtning i flere henseender

---

[55] Ibid.

[56] Ibid.

har sit udspring i interessen for den sidste halvdel af det 19. århundrede. Som det bl. a. er tydeligt hos Hal Koch, har man villet anskue det 19. århundrede som de folkelige bevægelseres århundrede, og da man kendte resultatet af denne udvikling i århundredets senere del, har man projiceret erfaringerne herfra tilbage. Hovedinteressen har ligget i at vise forudsætningerne for den senere udvikling og udpege træk, der viser hen imod den. Derved har man i nogen grad forvekslet udviklingens resultat med dens årsager, og man har gjort det vanskeligt at beskrive de tidlige vækkelser ud fra deres egne forudsætninger.

Det hænger sammen med en almindelig tendens til at se det 19. århundredes danske historie som et forløb, der via den frie forfatning i 1849 over provisorietiden ender med systemskiftet i 1901. Det 19. århundrede ses som historien om folkestyrets vækst, og alt indrangeres på denne linie. Det kan blive en fare, når man vil have det fulde indtryk af tiden før 1848, som i mangt og meget er interessant, når man ikke vil se den som en periode, der har sin væsentligste betydning ved at være optakt til den efterfølgende halvdel af århundredet.

Det er også helt klart, at hypotesen om en forholdsvis enkel sammenhæng mellem økonomisk-sociale fænomener på den ene side og religiøs vækkelse på den anden er særdeles anvendelig og frugtbar i analysen af det kirkehistoriske forløb fra århundredets midte og fremefter. Her er den brugbar, og det er forståeligt, at man ved udforskningen af de tidlige vækkelser har været tilbøjelig til at bruge ordet »social« med bitoner af erfaringer fra anden halvdel af 1800-tallet.

I det hele taget ligger der et metodisk problem gemt i, at den socialhistoriske betragtningsmåde netop har tiltrukket sig opmærksomhed og vundet sin første tillid, fordi den er så udmærket et instrument til at beskrive tiden efter den industrielle revolution i Vesteuropa og USA. Man kunne da iagttage en omformning af samfundet og de menneskelige livsvilkår, som meget tydeligt hang sammen med den økonomisk-tekniske udvikling.

Det var let at se, hvordan industrialiseringen og den økonomiske ekspansion fik meget store samfundsmæssige konsekvenser og også virkede ind på ånds- og kulturlivet. Det gav basis for en bredt samfundsorienteret historisk interesse. I første omgang havde den et kulturhistorisk sigte, men kom senere til at give plads for en mere udpræget samfunds- eller socialhistorie[57].

[57] Sml. den korte oversigt i min *Hvad er historie?* (1963), 38 ff.

Dermed rejser sig det spørgsmål, som den tyske historiker, Theodor Schieder, har formuleret: Har man nu blot med socialhistoriens betragtningsmåde opdaget et heuristisk princip til at beskrive industrialismens verden med adækvate midler, eller har man virkelig fået nye principper til tyding af enhver historisk epoke overhovedet? [58] Med andre ord: Kan de kategorier og den metode, hvormed man beskriver samfundet efter den industrielle revolution uden videre overføres til andre perioder, eller skal kategorier og begreber i hvert enkelt tilfælde drøftes i forbindelse med det konkrete udsnit af den historiske virkelighed, man vil analysere?

Problemet skal ikke løses her. Blot skal det bemærkes, at hvad der i det foregående er sagt og i det følgende siges om arbejdet med vækkelserne, bygger på den opfattelse, at en del af den sociale betragtnings utilstrækkelighed netop skyldes, at man for mekanisk har overført begrebsapparatet fra sidste til første del af århundredet uden at omjustere det. For en opfattelse af historien, der går ud fra, at historikerens opgave er, så vidt det er muligt, at beskrive den historiske virkelighed med dens særpræg og i dens fulde udfoldelse, må det være en selvfølge, at forklaringsprincipper ikke uden overvejelse og eventuelt modifikation lader sig flytte fra periode til periode eller fra forskningssituation til forskningssituation.

Men de metodiske overvejelser fører os videre endnu – også med vort specielle problem, de tidlige religiøse vækkelser. Styrken i den moderne, socialt orienterede historieforskning, som den bl. a. har udfoldet sig i Frankrig, har været dens arbejde med strukturer, systemer eller langtidspocesser, der opviser permanente eller i hvert fald stabile træk over en længere periode [59]. Varigheden, »le mystère de la durée« [60], er et vigtigt element i fransk socialhistorie.

Nu er strukturbegrebet ikke særlig klart defineret i den sociale historie, men det er givet, at med skellet mellem en strukturhistorie og den mere traditionelle begivenhedshistorie rykkes

[58] Th. Schieder: *Strukturen und Persönlichkeiten*. Hist. Zeitschrift, bd. 195 (1962), 266.

[59] Jvf. Ottar Dahl: *Om årsaksproblemer i historisk forskning*. Forsøg på en videnskabsteoretisk analyse (1956), 166 ff.

[60] Udtrykket brugt af Philippe Ariés, citeret af Schieder, op. cit., 266 med note 1.

problemet om enkeltindividets handlinger i deres samfundsmæssige sammenhæng ind i en særlig belysning. Derfor bliver overvejelserne over struktur-historiens muligheder af betydning for os i vor sammenhæng bl. a. i forbindelse med den manglende sociale argumentation hos de vakte.

Den franske historiker Fernand Braudel har talt om en »histoire structurale«, som han sætter lig med en »histoire lentement rythmée« og definerer som gruppernes og gruppedannelsernes historie[61]. I modsætning til den politiske historie, begivenhedshistorien, beskæftiger den sig med de dybereliggende sammenhænge og årsager, ikke med de mere tilfældige, overfladiske begivenheder. Man vil vise mennesket i relation til og i afhængighed af dets fysiske og psykiske omgivelser og se de menneskelige handlinger som bestemt af sociale og psykologiske faktorer. Man interesserer sig for det, der i dybden er bestemmende for en gruppes adfærd, for en åndelig bevægelse o. s. v.

Heri er for så vidt intet nyt for historieforskningen. Den har altid måttet beskæftige sig med problemet om forholdet mellem samfundsstruktur og enkeltindivid, omend dette problem i tidens løb har antaget forskellig skikkelse. Men historieforskningen har ikke kunnet fastlægge et bestemt skema for, hvordan forholdet skal opfattes[62]. Nordmanden Ottar Dahl har peget på, at graden af personlig handlingsfrihed og indflydelse udefra er forskellig for forskellige personer og i forskellige situationer. Vi har derfor ikke at gøre med »deterministiske« og »indeterministiske« alternativer, der udelukker hinanden, men med gradforskelle fra situation til situation[63].

Det medfører imidlertid, at man fra situation til situation må tage stilling til, hvordan balancen skal opfattes. I selve forskningsforløbet skal historikeren afdække, hvordan relationen i det givne tilfælde falder ud. Forholdet mellem individet og dets sociale omverden kan i historien aldrig betragtes som et fastslået princip, men må betragtes som et åbent problem, der skal løses i hver enkelt forskningssituation. Påstanden om sammenhæng mellem den sociale udvikling og den menneskelige adfærd skal prøves

---

[61] Fernand Braudel: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), XIII. – Citeret af Schieder, op. cit., 273 note 2.

[62] Schieder, op. cit., 272 f.

[63] Dahl, op. cit., 171.

i hvert enkelt tilfælde. Kun på den måde beskrives de historiske forløb og tilstande i deres særegenhed.

For vort eget konkrete problem betyder det, at vi ikke må lade os forlede til at se vækkelserne som udtryk for hypotetiske, sociale og psykologiske kræfter. Vor opgave må være at betragte de vaktens individuelle og fælles reaktion på en bestemt økonomisk eller politisk samfundsstruktur. Vi kan ikke nøjes med at pege på de sociale og psykologiske træk i en bestemt situation, vi må også sandsynliggøre, at de sociale påvirkninger faktisk omsættes til religiøs adfærd.

R. G. Collingwood har sagt det på den måde, at det ikke er de menneskelige omgivelser i sig selv, der betinger en bestemt kultur, men hvad mennesket kan få ud af sin fysiske og sociale omverden [64]. Det vil sige, at når man under et socialt aspekt arbejder med typebegreber (vækkelser f. eks.) eller forklaringsmodeller som Lindhardts påstand om sociale omlejringer som forudsætning for vækkelse, ligger betragtningens videnskabeligt-metodiske nytte for historien i den rigdom af konkrete træk i den historiske virkelighed, historikeren sættes i stand til at efterspore og påvise. Nyttens ligger ikke primært i selve opstillingen af typebegrebet eller modellen.

Det er givet, at den menneskelige adfærd kan være socialt betinget, endda så den enkelte mister sin individualitet og kun fremstår som en bestemt type i samfundet [65]. Man kan i den sociale historie se bort fra enkeltindividernes motiver og tale om gruppemotiver, klassebevidsthed o. s. v. Der kan være tale om, hvad man har kaldt »motivationskæder«, som tillader os at slutte også til motiver hos mennesker, hvis egne motiveringer ikke er overleveret i kilderne [66]. I realiteten er det, hvad man gør, når man tillægger det sociale eller andre kræfter betydning for vækkelserne.

Heri er intet illegitimt. Ingen moderne historiker kan undgå at interessere sig for de samfundsmæssige sammenhænge i det, han beskæftiger sig med. Han må arbejde med typer, strukturer, gruppemotiver, gruppebevidsthed etc. Afgørende er det imidlertid, at historiske begreber kun har mening, når man opfatter dem

[64] R. G. Collingwood: *The Idea of History* (1946), 79.

[65] Schieder, *op. cit.*, 283.

[66] Ernst Pitz: *Geschichtliche Strukturen. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft*. *Hist. Zeitschrift*, Bd. 198 (1964), 270.

som beskrivelse af faktisk forekommende menneskelige realiteter, bestemt ved tid og sted[67].

Strukturer, typer o. s. v. kan bruges til at bestemme, hvad Schieder kalder det »overpersonligt-almene« i historien[68]. Her ligger den moderne socialhistoriske forsknings store muligheder. Men man må holde fast ved, at de begreber, man da arbejder med, ikke har en egen eksistens, uafhængigt af den epoke, man behandler, og de mennesker, der lever i den. Man har f. eks. ikke at gøre med sociale normer eller sociale kræfter af en højere objektivitet, som tvingende bestemmer den menneskelige adfærd. Lindhardts sociale og psykologiske realiteter[69] er hverken mere eller mindre reelle end hvilke som helst andre historiske begreber, som viser sig egnede til at beskrive et konkret udsnit af den historiske virkelighed.

Samfundsmæssige strukturer eller normer eksisterer kun i og med de mennesker, som bærer dem eller bøjer sig under dem. Klassebevidsthed må f. eks. forstås ud fra mangfoldigheden af faktisk givne individuelle og gruppemæssige reaktioner på en bestemt klasse- eller samfundstilstand[70]. At de kan bestemme menneskelig adfærd skyldes alene, at enkeltindividerne er villige til at følge påbuddet. Den sociale determinering af de menneskelige handlinger må opfattes som en appel til individuel opfyldelse[71].

For historieforskningen vil det frugtbare ligge i den mangfoldighed, der kendetegner menneskets møde med de normer og strukturer, det selv har skabt, og som præger det[72]. Denne relation kan ikke fikses i en enkelt formel, som kan dække alle eventualiteter. I hver enkelt situation må en analyse, en beregning af situationens elementer til, og netop derved føres historikeren videre fra opstillingen af påstande om sammenhængen mellem strukturerne og de sociale påvirkninger på den ene side og den menneskelige adfærd på den anden. Han tvinges til en beskrivelse af selve den konkrete adfærd på den givne sociale baggrund.

Det betyder i vort tilfælde, at det ikke har større interesse i almindelighed at tale om sociale konflikter i forbindelse med vækkelserne. Opgaven må være at betragte de vantes individuelle

---

[67] Ibid., 272.

[68] Schieder, op. cit., 277.

[69] Ovf. s. 142.

[70] Schieder, op. cit., 278.

[71] Ibid., 281.

[72] Ibid., 284.

og fælles reaktion på en bestemt social tilstand. Det afgørende er at vise, hvordan de vakte i praksis fulgte en impuls under påvirkning af en bestemt påvirkning udefra.

Hvis vi vil anlægge en social betragtningssmåde, må vi altså gøre os klart, at den skal bruges til helt konkret at vise de vantes reaktion på den sociale udfordring eller på anden måde lægge et indhold i ordet social, så det virkelig dækker det stykke virkelighed, vækkelserne repræsenterer.

Henter vi et økonomisk-socialt betydningsindhold fra århundredets sidste halvdel, vil man opdage, at vækkelserne ofte er mest interessante ved deres *afvigelse* fra forklaringskemaet. I egne med tilsyneladende samme økonomisk-sociale struktur optræder f. eks. vækkelse i det ene sogn, men ikke i det andet. Nogle steder er udflytterne det bærende element i bevægelsen, andre steder deltager de ikke; til gengæld træffer man så undertiden gårdmænd i forsamlingerne, hvor ellers den fattigste landalmue skulle ventes. I jyske egne med mange selvejerbønder og enegårde finder man ikke vækkelse, skønt det som nævnt ofte forudsættes, at udflytning og opløsning af landsbyfællesskabet andre steder fremmede vækkelserne.

En beskrivelse af detaljerne i en historisk situation, opnået ved at betragte de faktiske afvigelser fra den opfattelse af sammenhænge, man startede med, kan være særdeles udbytterig og metodisk anbefalelsesværdig. Men der bliver dog problemer tilbage, som ikke kan løses ad den vej. Derfor må man også prøve at anlægge en beskrivelse, som i et vist omfang dækker de fænomener, der skal beskrives. I det foreliggende tilfælde vil det sige at give begrebet social et betydningsindhold, som gør det til et bedre analyseinstrument.

De hidtidige forsøg på at anlægge en social betragtning på vækkelserne er overvejende blevet i det abstrakte plan, og man har ikke i tilstrækkelig grad stillet de begreber, man arbejdede med, over for den historiske virkelighed, som den kan nås gennem kildematerialet. Det kan gå ved oversigter efter de store linier som hos Hal Koch, eller når en ny forklaringsmåde skal præsenteres som hos P. G. Lindhardt. Men ved detailundersøgelser slår det ikke til. Da må man prøve at give begrebet »social« et betydningsindhold, som gør det til et effektivt analyseinstrument i den givne periode over for de givne fænomener.

Vil man opretholde den økonomisk-sociale betragtning af

vækkelserne, skal man nok i højere grad end hidtil interessere sig for de økonomisk-sociale skel inden for landalmuen selv [73], og ikke først og fremmest beskæftige sig med modsætningerne mellem præster og vækkelsesfolk. Denne side af stridighederne beskrives først tilfredsstillende, når man lægger et politisk aspekt ind i den socialt orienterede analyse. Derved kan modsætningsforholdet forklares under hensyntagen til den manglende eller svage sociale argumentation fra de vaktets side.

Det bliver også i dette tilfælde væsentligt at tage sit udgangspunkt i de forandringer, der fandt sted i samfundet før og under vækkelsernes frembrud. Følgerne af landboreformerne er naturligvis her helt centrale, især udflytningerne og den begyndende overgang til pengeøkonomi. Hertil må lægges kommunikationsudviklingen, de forbedrede samfærdselsmuligheder, den hurtigere postgang o. s. v. Og man må pege på den øgede læseevne og i fortsættelse heraf på den øgede produktion af religiøs og anden pjece litteratur – senere også en øget avisproduktion og avislæsning. Større og større dele af befolkningen sattes både gennem læsning og gennem personlige kontakter i stand til at orientere sig om, hvad der skete i andre af landets egne. De lokale grænser sprængtes i mere end én forstand [74].

Dette er altså sammen i videste forstand samfundsmæssige faktorer af betydning for vækkelserne. Ikke fordi de kan have været ophav til en mere eller mindre vagt defineret udvikling af bøndernes selvstændighedsfølelse og frihedstrang, men fordi de helt konkret omformede livsvilkårene, samtidig med at der skabtes nye skel i almuen. Det gav baggrund for vækkelse, og det var forudsætningen for, at bevægelsen kunne brede sig ud over de gamle sogneskel.

Landboreformerne resulterede bl. a. i en ganske følelig økonomisk betinget modsætning mellem gårdmandsstanden og de lavere samfundsgrupper på landet, og kløften uddybedes under landbrugs-krisen i 1820'erne. De fattigste lag af landalmuen kom til at stå alene uden den tryghed, som fællesskabet dog havde givet dem. Drevet af den religiøse impuls fandt da netop disse småkårsfolk sammen i vækkelsesbevægelserne, som bandt dem ind i en ny medmenneskelig solidaritetsforbindelse til afløsning af den gamle, der var sprængt. Tilmed rakte det ny fællesskab helt ind i det hinsidige og gav vel derfor de vakte fornemmelsen af en erstatning

[73] Johan Jørgensen i *Fortid og Nutid XX* (1957–59), 325.

[74] Pontoppidan Thyssen, op. cit., V og VII.

for den delvise materielle tryghed, landsbysamfundet hidtil havde givet.

Der kan let i ældre historie findes tilsvarende eksempler på, at opløsning af ét fællesskab fører de bortsprængte samfundsgrupper ind i et andet, ofte med religiøst vækkelsespræg. Synspunktet er her naturligvis kun formuleret som en antydning, der kræver nøjere overvejelse og konfrontation med kildematerialet, før det fikseres. Men anlægger man dette synspunkt, vil man ud fra det også kunne beskrive baggrunden for vækkelse i byerne, og man kan forklare, at så mange udflyttere fra overdrevene var med i vækkelsen i Københavns omegn.

Desuden vil man have udgangspunktet for en hypotese til forklaring af den snæverhed og intolerance, der prægede mange af de vakte. Den kan, som vi har set, henføres til et religiøst motiv, eftersom deres egen måde for de vakte var den eneste måde, man kunne opnå den evige salighed på. Men snæverheden kan også hænge sammen med, at man følte trang til skarpt at markere sammenholdet i de nye grupperinger, man var fundet sammen i. Samfundsudviklingen opfordrede måske nok til individualisme og selvstændighed, men de vakte tog ikke konsekvenserne af denne udfordring. Tværtimod søgte de støtte hos hinanden i et i en vis forstand lukket fællesskab, som samfundsmæssigt ikke var symptom på individualisme.

Set på den måde bliver det stadig vigtigt, at vækkelsesbevægelsen i sit udspring og sin rekruttering var en almuebevægelse, og at den var den første gruppedannelse, som ikke var knyttet til landsbyfællesskabet, men byggede på fælles åndelige interesser [75]. Det helt afgørende er imidlertid, at kategorien »social« og kategorien »individualisme« må specificeres på en anden måde end senere i århundredet, hvis disse kategorier skal rumme de tidlige vækkelser.

Dermed er ikke taget stilling til, om den samfundsmæssige udvikling da er ophav til den religiøse vækkelse. Der er blot peget på de samfundsmæssige forudsætninger for, at en religiøs impuls med de forudsætninger af vidt forskellig art bag ud i tiden, som Pontoppidan Thyssen har opregnet, kunne udvikle sig til vækkelsesbevægelser netop i de første årtier af 1800-tallet.

Men hertil kommer en anden samfundsmæssig konflikt, som måtte opstå, når enkeltpersoner selv eller i fællesskab med andre som følge af et religiøst engagement tog de religiøse spørgsmål op

[75] Ibid., XIX ff.

på egen hånd. De stødte da mod det enevældige samfunds statslige ramme.

Det var i strid både med det enevældige systems ånd og med dets skrevne bestemmelser, at der eksisterede gudelige forsamlinger, hvor en fri debat af allehånde kirkelige spørgsmål kunne finde sted. Øvrigheden måtte principielt vende sig imod en sådan ukontrolleret offentlig debat, i hvilke samfundsklasser den så end førtes. Men i særlig grad måtte man naturligvis frygte et brud på samfundsordenen, når grupper, der hidtil havde holdt sig i ro, begyndte at røre på sig.

Mange præster følte som statens embedsmænd en naturlig forpligtelse til at forsvare det bestående. Derfor måtte de reagere mod de vakte. Hos tilhængerne af den bestående samfundsorden spores netop af politiske grunde et ubehag ved tendenserne til en separatisme, der kunne sprænge statskirken. Man måtte modarbejde eller i hvert fald overvåge de vaktens gøren og laden for at begrænse virkningen af dette brud på den århundredgamle samfundstilstand.

Derfor kan det ikke undre, at den politiske argumentation netop hyppigst træffes hos vækkelsesbevægelsens *modstandere*. Det kan ikke bare skyldes, at de vel er ophavsmænd til den største samlede del af kildematerialet om forsamlingerne, og specielt den del, hvor de politiske og samfundsmæssige konsekvenser af vækkelsen berøres. Det må også hænge sammen med, at den politisk-social problemstilling opstod ved sammenstødet mellem de religiøst engagerede og dem, der forstod de politiske konsekvenser af de religiøse krav. I hvert fald skal man være varsom med uden dækning i kilderne at se modstanden mod vækkelserne som et bevis på, at kritikerne og modstanderne betragtede bevægelsen som mindre værdig, alene fordi den var opstået i almuen.

Givetvis kan der findes eksempler på, at nogle bekæmpede vækkelserne ud fra et standssynspunkt for at holde stænder-samfundet intakt. Mange tilhængere af landboreformerne og almueskoleloven var vel ikke alle lige villige til at acceptere konsekvenserne, når det så ud til, at reformerne kunne bane vejen for, at almuen blev andet end almue. Men en sådan motivering kan ikke med grund søges bag al modstand mod vækkelserne.

Selv hvor det er tilfældet, vil der være en væsensforskel på, om man ser en social selvhævdelsestrang i den religiøse almuebevægelse, eller om man – som det er sket her – går ud fra, at det politisk-social

aspekt dukker op ved bekæmpelsen af vækkelserne. Det er først og fremmest bag *modstanden*, den politisk-social holdning kan påvises.

I dette perspektiv kan det ikke mere virke påfaldende, at en politisk-social argumentation er sjælden hos de vakte. Indholdet i de vaktens forkyndelse skulle heller ikke gøre dem særlig åbne for interesser, rettet mod dennesidige problemer. De kæmpede for deres religiøse synspunkt, og de kunne da, når de stødte på modstand, blive nødt til at argumentere mod staten. Det var statens indflydelse på det religiøse liv, de vendte sig imod.

Selv for en mand som Rasmus Sørensen gælder det, at hans polemik er rettet mod statsmagtens indgriben i troslivet. I sin afhandling, »Om det sande Lærerkald i den christne Menighed« [76], som af Banning med rette kaldes væsentlig for forståelsen af ham, taler han om modsætningsforholdet mellem stat og kirke [77]. Han underbygger kravet om adskillelse af de to med teologiske og historiske påstande om statens vold mod den levende kristendom, som den manifesterede sig i »menigheden«. Men det er højst uklart, hvad Rasmus Sørensen her og andre steder forstår ved »menigheden«, og man har ikke lov til at tolke ham ud fra en forenklet social terminologi, der sætter menighed lig almue og lader staten stå for de besiddende klasser [78].

Afgørende er, at man skal søge den samfundsmæssige spænding i modsætningen mellem vækkelse og statsmagt. Her lå udfordringen, og den måtte tages op, enten der var tale om standsbevidsthed, der fandt udløsning gennem vækkelsen, eller ej. Sammenstødene mellem de vakte og det enevældige systems præster kan udmærket tolkes socialt, uden at der indiceres det mindste om en klassebestemt bevidsthed, som omsattes til religiøs aktivitet.

Med en sådan mere nuanceret brug af begrebet »social« får det en frugtbar operationel funktion i vækkelsesforskningen. Vi kan bruge det uden automatisk at implicere en antagelse om, at det sociale er nærmeste eller vigtigste forudsætning for religiøs vækkelse overhovedet. På samme måde kan man antagelig løse forbindelsen mellem den religiøse og den politiske udvikling i første halvdel af 19. århundrede for også på dette område at undgå en forpligtelse til på forhånd at se sammenhænge dér, hvor det er vor opgave at påvise dem.

[76] Theologisk Maanedsskrift, 13. bd. (1828), 97–111.

[77] Degnekristne, 44.

[78] Jvf. Jy. Sml., ny rk. V, 94.

Det er allerede nævnt, at et politisk engagement ikke lå i naturlig forlængelse af vækkelsesforkyndelsen. Den politiske bondebevægelse begyndte da også i Holbæk amt i egne, hvor forsamlingsbevægelsen ikke havde haft indflydelse. Af det foregående vil det desuden være fremgået, at man ikke med føje kan ligestille de vaktres stridigheder med den enevældige stat med de senere politiske angreb på systemet. Resultatet var vel i meget det samme, men udgangspunktet for modsætningerne var forskellige, og en direkte forbindelse mellem religiøs og politisk folkebevægelse kan derfor ikke knyttes, blot fordi begge havde fælles modstandere.

I denne forbindelse betyder det antagelig mindre, at flere navne fra vækkelserne går igen i det politiske røre[79]. Atter her træder naturligvis Rasmus Sørensen frem som det vigtigste eksempel. Dr. Banning har utvivlsomt ret i, at han stræbte videre end mod sognebåndsløsningen. Han ville en sprængning af statskirken, og det ikke blot af religiøse grunde[80]. Der lå et politisk moment i hans agitation.

Med sit politiske instinkt, som ingen kan afdisputere ham, sporede Rasmus Sørensen på linie med de mænd, der bekæmpede vækkelserne, de politiske konsekvenser af den religiøse udvikling. Han forudså som de resultatet af de indre spændinger, der opstod i den enevældige stat. Enten Rasmus Sørensen ville have brudt sig om det eller ej, må vi derfor i denne henseende placere ham ved siden af de gejstlige modstandere, han foragtede så dybt.

I sin bedømmelse af det politiske moment i vækkelsesbevægelsen viste han nøjagtig samme indsigt og forståelse som sine modstandere. Han drog blot en anden konsekvens. Derfor kunne han allerede som vækkelsesmand lægge et politisk aspekt ind i sin agitation, og han kunne uden besvær glide over i den politiske bevægelse.

Men da det skete, var hans indflydelse i vækkelsesbevægelsen jo også svundet ind, antagelig fordi han netop med sit politiske perspektiv skilte sig ud fra vækkelsesfolkene i al almindelighed. At han kunne flytte fra den ene lejr til den anden siger derfor mere om ham og hans synspunkter end om de to bevægelser og deres mulige sammenhæng.

Det frugtbareste vil nok være i det 19. århundredes første

---

[79] Pontop. Thyssen, op. cit., XXV og Banning i Et kirkeskifte, 83.

[80] Degnekristne, 254 og 282.

halvdel at se det politiske og det religiøse røre som udtryk for, at vi må regne med det, den tyske historiker Ernst Pitz, har kaldt en »motivhorisont«[81]. Dermed mener han, at en periode ofte er karakteriseret ved, at man på en række områder kan pege på overensstemmende motivationskæder[82], uden at der kan eftervises en kausal sammenhæng mellem dem.

I enevældens sidste periode op til 1849 er det tydeligt, at der skete en omformning og gradvis opløsning indefra af det enevældige system. Over for vækkelserne viste det sig ved, at der i praksis herskede langt større frihed i de kirkelige spørgsmål, end man kunne have ventet ud fra systemets formelle struktur.

Her har vi et af symptomerne på, at statsmagtens greb om både de åndelige og de verdslige livsytringer svækkedes. Der opstod derved en situation, som mere end noget andet er karakteristisk for den sene danske enevælde. Vi må i årtierne op til 1849 regne med en indre spænding i staten som følge af den øgede ret, borgerne i praksis fik til fri udfoldelse, samtidig med at systemets rammer opretholdtes.

Denne situation fik økonomiske, politiske, nationale, religiøse og flere andre konsekvenser, men interrelationen mellem disse forskellige områder af udviklingen beskrives formentlig bedst ved postuleringen af en fælles motivhorisont, som ikke hæmmer den videre forskning ved at indicere en håndgribelig sammenhæng. Det religiøse og det politiske røre bindes da kun sammen af, at de to fænomener kan ses som parallelle træk i den sene enevældes samfundsstruktur. Det er stort set den samme opfattelse, som Hal Koch med en anden begrundelse standsede ved.

Som et enkelt eksempel kan anføres, at det nationale udmærket lader sig indrangere på denne linie. I de modsætninger, man f. eks. i århundredets første par ti-år kan spore mellem tilhængerne af støtte til det danske sprog i Slesvig og modstanderne af denne tanke, træffer man hos modstanderne en argumentation, der alene tager hensyn til at bevare det bestående for ikke at så splid mellem borgerne i samme stat. Den statslige ramme ville sprænges, hvis de nye tanker vandt frem. Derfor – og ikke af andre grunde – måtte man bekæmpe dem [83].

De sidste 15 års forskning navnlig med henblik på vækkelserne

[81] Pitz, op. cit., 276 f.

[82] Ovf. s. 158.

[83] H. P. Clausen: Dansk og tysk på Als 1812–48. I. Sønderj. Årb. 1965. 17 ff.

har gjort skellet mellem kirkehistorien og profanhistorien flydende. Derfor vil en omfattende behandling af den religiøse udvikling op til 1850 under et samfundsmæssigt aspekt få indflydelse på vor opfattelse af hele den danske samfundsudvikling. En tilfredsstillende behandling af denne periode vil stille krav til både kirkehistorikere og profanhistorikere om at finde frem til betragtningmåder, som for alvor kan kaste lys over det danske samfund i en periode, der nok kan trænge til en socialhistorisk forskningsindsats.

Hvad til dels skitse-mæssigt er fremlagt i det foregående, er tænkt som en antydning af en betragtningmåde, som dels giver den sociale terminologi et indhold, så den kan bruges meningsfuldt i en beskrivelse af vækkelserne før 1850, dels fører bort fra en a priori-antagelse om en forholdsvis enkel sammenhæng mellem social og religiøs udvikling samt om en kronologisk-årsagsmæssig sammenhæng mellem vækkelse og politik. Det er klart, at megen detailforskning står tilbage, før disse problemer kan løses tilfredsstillende. Men det er også klart, at denne forsknings resultater vil afhænge af de overvejelser, man gør sig om dens retning og indhold. Betragtningerne i denne afhandling skulle være et bidrag til disse overvejelser.

Et fragment

Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920-60

Udgivet af P. G. Lindhardt

Ved sin død i august 1963 var Hal Koch begyndt at renskrive det afsnit af Den danske Kirkes Historie VIII, hvori han skulde behandle tiden 1920–60. Mellem hans papirer findes der ret udførlige forelæsningsmanuskripter til perioden 1920–40, men de er hverken formelt eller sagligt så gennemarbejdede at de kan trykkes. Til tiden efter 1940 foreligger kun spredte og ret tilfældige notater. Forelæsningsmanuskripterne vil der i videst mulige omfang blive taget hensyn til i det bind af ovennævnte værk som det efter Kochs død blev overdraget mig at gøre færdigt, men trods den fragmentariske karakter har det forekommet rimeligt at udgive den renskrift han selv nåede at udarbejde. Den er på alle måder karakteristisk for ham, og er formentlig det eneste af hans efterladte papirer som egner sig til udgivelse. Fragmentet gengives her som det foreligger – dog med enkelte rettelser af oplagte skrive- og huskefejl, udfyldelse af nogle lakuner og med tilføjelse af et par noter.

FORORD

Nemo nisi per amicitiam cognoscitur.

Augustin.

Da Bjørn Kornerup og jeg for mange år siden drøftede planerne til det værk, som nu afsluttes, »Den Danske Kirkes Historie«, var den periode, der voldte os de største vanskeligheder, tiden efter 1920. I første omgang udskød vi afgørelsen af, hvem der skulle skrive dette afsnit, men i løbet af sommeren 1951 blev vi enige om at bede sognepræst Carl Weltzer påtage sig den vanskelige og krævende opgave. Efter nogen betænkningstid sagde Weltzer ja, selv om han på grund af andet arbejde ikke kunne gå i gang med det samme. Allerede på det tidspunkt stod det imidlertid klart, at »Den Danske Kirkes Historie« ikke ville kunne afsluttes inden

for den tid, vi oprindeligt havde planlagt, og vi kunne derfor give Carl Weltzer god tid at løbe på. Lidet anede vi, at denne forlængelse af tidsfristen skulle føre til, at han aldrig fik arbejdet gjort. I foråret 1961, midt under forarbejderne, døde han. For dansk kirkehistorisk forskning i almindelighed, men ganske særligt for dette værk betød hans død et smerteligt tab. Weltzer var inden for nyere dansk kirkehistorie kyndigere – tror jeg – end nogen anden – dertil jernflittig. Jeg er da heller ikke i tvivl om, at hans fremstilling af perioden 1920–60 ville have været af højere kvalitet end den, som nu bydes værkets læsere.

Efter Carl Weltzers død stod jeg, der ved Bjørn Kornerups død kort i forvejen var blevet værkets eneredaktør, i en meget vanskelig situation, som yderligere kompliceredes derved, at en anden af værkets medarbejdere, professor J. Oskar Andersen døde uden at efterlade sig et brugbart manuskript til tredje bind (reformationshistorien). Dette bind påtog mine to kolleger, professorerne P. G. Lindhardt og N. K. Andersen sig at skrive – hvilket jeg i forordet til bd. III har haft lejlighed til at sige dem tak for [1]. Med hensyn til bd. VIII har jeg ikke kunnet finde nogen anden løsning end selv at skrive det, vel vidende, at jeg ikke har de samme forudsætninger som Carl Weltzer for at give en grundig og vel underbygget fremstilling.

I en vis forstand gør det naturligvis opgaven lettere, at det drejer sig om min egen tid – jeg blev student i 1921 – som jeg bevidst har levet med i. De fleste af de personer, der skildres, har jeg kendt personligt, og meget ofte har jeg personlig været begivenhederne på temmelig nært hold. Men disse »fordele« opvejes unægteligt af betydelige vanskeligheder. Perspektivet er for kort til, at der kan foretages en blot nogenlunde sikker historisk vurdering. Det er næppe muligt – når det drejer sig om samtidshistorie – at afgøre hvilke begivenheder og personer der vil få en langt-rækkende indflydelse, og hvilke der vil forsvinde som ringene i vandet. Og lige så usikkert står man over for tanker og bevægelser – er de døgnfluer eller vil de sætte sig dybe spor ind i fremtiden? Hvor usikker dommen om ens egen tid er, har jeg selv måttet erkende – og givet udtryk for – i min lille bog »Danmarks Kirke gennem Tiderne«, der er kommet i en række oplag, fordelt over en længere årrække. Bogen som sådan har kun undergået mindre og uvæsentlige ændringer, men slutningskapitlet er gentagne gange

[1] Koch nåede ikke at se dette bind færdigt og hans forord blev aldrig skrevet.

blevet skrevet helt om. Behandlingen af samtidens historie kan ikke blive virkelig kritisk historieskrivning. Dertil er som nævnt perspektivet for kort, men samtidig er forfatteren – det gælder i hvert fald her – for meget engageret i begivenheder og anskuelser, ofte tillige i personer til at give en uafhængig og afklaret bedømmelse. Det kan lige så godt siges rent ud, at det, de følgende sider bringer, er – og med nødvendighed må være – en blanding af historieskrivning, journalistik og memoirer. Alene stoffets mængde og art bevirker dette. Kilderne er utallige og uoverskuelige og hidtil så godt som ubearbejdede. Det samme gælder persongalleriet. Særlige vanskeligheder volder skildringen af mennesker – for en stor del mennesker, der endnu lever – her kræves både forståelse og megen varsomhed. I det store og hele har jeg søgt at undgå vurderende skildringer af endnu levende, men selvfølgelig kan man ikke undgå at vurdere, og det vil da sige at udtale domme om de pågældendes værk – undertiden endda om deres menneskelige værdi og karakter.

Et særligt problem har det været, at jeg et par gange selv perifert har været med i begivenhederne på en sådan måde, at det ikke kan lades uomtalt, og at min kone gennem de sidste ti år har været landets kirkeminister og at hendes arbejde afgjort må behandles med en vis udførlighed. Vanskeligheder og betænkeligheder er der således nok af ved arbejdet, men bindet skal jo skrives, og det er ikke mange, man med kort varsel kan få til at påtage sig en så utaknemlig opgave. Derfor har jeg da valgt at gøre arbejdet selv, vel vidende, at resultatet er højst angribeligt. Det er mit håb, at læserne vil betragte det med velvillig overbærenhed.

Erkendelsen af bd. VIII.s særlige karakter som samtidshistorie har i værkets redaktion givet sig til kende i det sideantal, dette bind er begrænset til. Tiden fra 1800 til 1920 har pr. tiår fået c. 70 sider, medens der efter 1920 ikke er regnet med stort mere end 40 sider pr. tiår. Heri ligger på forhånd en erkendelse af, at tiden ikke er inde til en endegyldig løsning af opgaven. Der kan kun være tale om at prøve på at indordne begivenheder og strømninger under visse ledende og orienterende synspunkter og derved give de enkelte personer og begivenheder den rette vægt. Det vil blive fremtidens forskning, der kan afgøre i hvor høj grad det forsøg, der her er gjort, kan godkendes eller må forkastes. Af vejledende forarbejder findes kun ganske få. Den eneste sammenfattende fremstilling af perioden er givet af P. G. Lindhardt i »Kirken igår og idag«, 1955. Dette værk har været mig til uvurderlig

hjælp. På en række punkter har jeg ikke kunnet følge Lindhardts vurderinger og synspunkter, men des mere er det mig magtpåliggende at understrege, hvor meget jeg har lært ved læsning af denne bog og adskillige andre af Lindhardts afhandlinger. Han vil altid – trods manges kritik – blive stående som grundlæggeren af et virkeligt studium af dansk kirkehistorie i slutningen af 19. århundrede og 20. århundrede. Stor nytte har jeg haft af pastor Paul Nedergaards forskellige arbejder, ikke mindst bogen om den danske præsteforening (1946). Også biskop C. I. Scharlings småskrifter om kirkelige og teologiske forhold i tyverne og trediverne skal her omtales med tak. En værdifuld vejledning har tillige været at finde i de talrige årsberetninger og jubilæumsskrifter, som de kirkelige organisationer har udsendt. De omtales ofte med et skuldertræk. For historikeren er de uvurderlige.

Med dette bind er den Danske Kirkes Historie ført til ende. Det er ikke gået så hurtigt, som redaktionen oprindeligt havde planlagt, men det er dog på den anden side heller ikke trukket ud i det uendelige. 8 bind på 14. år er trods alt en ganske antagelig præstation, og jeg vil derfor slutte med at bringe medarbejderne en varm tak for deres indsats. Den gælder også pastor Knud Ostermann, der har udarbejdet person- og sagregistret. Frem for alt går min tak ved afslutningen af værket dog i tankerne til min afdøde medarbejder, Bjørn Kornerup. Hans personlige elskværdighed, hans enestående viden og hans sikre historiske forståelse var af den største betydning for værket, og jeg har i de sidste bind som redaktør i højeste grad savnet hans råd og bistand.

Endelig skal der til sidst lyde en varm tak til Gyldendals forlag, som – takket være Ingeborg Andersens vidsyn – vovede at gå i gang med denne i økonomisk henseende lidet lokkende opgave, og som har givet værket dets smukke form. Denne tak omfatter tillige Statens almindelige videnskabsfond samt undervisningsministeriet, som i fællesskab har givet en væsentlig støtte til de sidste fem bind.

At udgive en kirkehistorie som den, der hermed er afsluttet, medfører et ikke ringe ansvar. Efter al sandsynlighed vil den – som i sin tid Helwegs – komme til at stå i flere slægtled som den næsten officielle og alment benyttede fremstilling af den danske kirkes historie. Nu da værket er færdigt, er det ikke vanskeligt at se, at mangt og meget kunne have været gjort bedre. Velvillige og mindre velvillige anmeldere og læsere har gjort opmærksom

på fejl og svagheder. Men i det store og hele forekommer det mig dog, at det er lykkedes at give en brugbar samlet fremstilling, der har forstået at drage nytte af det sidste århundredes forskning. Mit håb er, at denne fremstilling i fremtiden vil virke tilbage på det egentlige forskningsarbejde, virke igangsættende og inspirerende for yngre kræfter.

1963

Hal Koch

I. INDLEDNING

1. *Periodens politiske og sociale hovedtræk.*

For den, der beskæftiger sig med ældre tiders kirkehistorie, er det klart, at kirke og stat, religion og politik hører sammen og at man ikke kan skildre kirkens historie uden tillige at omtale hele samfundets liv, så lidt som en politisk historiefremstilling kan undgå at tage kirken med. Noget anderledes ligger det, når talen er om den nyeste tids historie. Stat og kirke bliver mere og mere skilt fra hinanden, religionen bliver en »privatsag« og det politiske liv »sækulariseres«. Det er vel forklaringen på, at man i de fleste fremstillinger af moderne historie vil kunne konstatere, at kirken får en yderst beskedne, om overhovedet nogen omtale – således i de sidste bind af Politikens Danmarkshistorie. Til gengæld holder de kirkehistoriske fremstillinger sig som oftest til det »religiøse« og lader kun i ringe grad kirken fremtræde som et integrerende led af en politisk-social enhed. Denne måde at fremstille historien på er en art »optisk« bedrag. Sækulariseringen med dens nogenlunde klare adskillelse mellem kirkens og statens områder bidrager hertil, men for den, der ser nærmere til, er trods alt de tråde, der forbinder »det verdslige« og »det åndelige« både stærke og tydelige. Kirkens eksistens er trods al frigørelse ikke ligegyldig for forståelsen af det europæisk-amerikanske samfund – det skal den, der har beskæftiget sig med asiatisk-afrikansk historie nok erkende – og omvendt kan kirken både hvad angår dens indre og ydre liv, kun forstås i sammenhæng med det politisk-social-kulturelle milieu, den har sin rod i. I den periode, vi her skal beskæftige os med, har det uden tvivl været indflydelsen fra samfundet på kirken, der har haft størst betydning, medens bevægelsen den modsatte vej dels har været svagere, dels er vanskeligere at konstatere. Men netop derfor må en fremstilling af den danske kirkes

historie fra 1920 til 1960 begynde med at karakterisere det danske samfund i dets hovedtræk siden den første verdenskrig. I disse år bliver den moderne »velfærdsstat« til, og ingen kan være i tvivl om, at der herved skabes en ny situation, et nyt klima for kirken.

Ved klog balancering, ved en fornuftig politik og – navnlig – begunstiget af ydre forhold lykkedes det regeringen Zahle at holde Danmark uden for krigen 1914–18. Gennem social-liberale kriseforanstaltninger, kontrol med erhverslivet og med priser og lønninger, lykkedes det tillige at afbøde de værste økonomiske og sociale konsekvenser af krigssituationen, trods de vanskelige forhold for udenrigshandelen og de stadigt stigende priser. Her mødte det danske samfund for første gang en planøkonomisk kontrol- og indgrebspolitik, gennemført af mennesker, om hvis liberale grundindstilling man ikke kunne tvivle. Grunden til den nyere social-liberalisme blev lagt i disse år. Men samtidig voksede dansk politik, trods ydre vanskelige kår, i sit eget væsen. 1915 gennemførtes den nye grundlov. Den betød, at man for alvor vedkendte sig demokratiet, som udadtil havde sejret ved systemskiftet 1901. Den privilegerede valgret til Landstinget blev afskaffet, og kvinderne fik valgret. Først med den nye grundlov nåede dansk demokrati til »mands modenhed«, og fremtiden skulle vise, at det nu havde styrke til at hævde sin stilling, også i de storme, der i tyverne og trediverne brød ud mange steder i Europa. Et vigtigt skridt i demokratisk retning var også den retsreform, som Zahle gennemførte 1915.

Det var i første linie det radikale parti, der havde fortjenesten af, at landet kom så nogenlunde tåleligt gennem krigens vanskelige år, men den regering, det havde skabt, var også af en usædvanlig kvalitet. Her var virkelig tale om et samarbejde ministrene imellem. Ikke mindre betydningsfuldt var det imidlertid, at det »revolutionære« og »samfundsomstyrtende« arbejderparti gav den social-liberale politik sin tilslutning og dermed bekendte sig som social-reformatorisk, ikke revolutionært. Det var i dansk arbejderbevægelse ikke nogen ny linie, men den blev i disse år trukket klart op, og det blev fastslået, at det var dette synspunkt, ikke revolutionens, som beherskede partiet. Hovedpersonen var allerede nu – og næsten 30 år frem i tiden – Thorvald Stauning. Arbejderbevægelsen markerede hele krigen igennem sin holdning ved støtte den radikale regering. Til et direkte regeringssamarbejde var tiden derimod endnu ikke moden, men et vigtigt skridt i den

retning var det, at Stauning i 1916 sagde ja til – sammen med J. C. Christensen og den konservative godsejer Chr. Rottbøl – at indtræde i regeringen som »kontrolminister«. K. K. Steincke har i sine erindringer understreget, hvor meget dette tilsyneladende lille skridt betød inden for partiet, hvor man hidtil strengt havde stået på det standpunkt ikke at ville deltage i regeringssamarbejde med »borgerlige« partier.

I ikke mindre end syv år havde regeringen Zahle ledet landets politik. Ikke så sært, at der i denne lange tid opsamlede sig megen kritik og utilfredshed. Fra arbejderes og de lavere funktionærs side skyldtes vreden især, at lønningerne kun langsomt og utilfredsstillende havde fulgt prisstigningerne. Først efter krigen – i 1919 – lykkedes det at bringe arbejderlønningerne nogenlunde à jour, samtidig med at 8-timers arbejdsdagen blev gennemført. Utilfredsheden blandt arbejderne skyldtes imidlertid også en påvirkning fra begivenhederne i Rusland. Her voksede et nyt samfund op, hvor man virkelig havde afskaffet den forhadte private kapitalisme og dermed udbytningen af arbejderne. Det var vejen, mange så frem til, og derfor forbitredes de over den »social-demokratiske« samarbejdspolitik, det danske parti førte. Ikke mindre var vreden mod regeringen fra Venstre og de Konservative. Her rettede kritiken sig først og fremmest mod de kontrollerende indgreb i erhvervslivet; man indså vel deres nødvendighed, så længe krigen varede, men efter fredsslutningen ville man hurtigst muligt tilbage til »normale« forhold, hvilket for dem betød en nogenlunde gennemført liberalisme. Hertil kom nationale synspunkter. Tiden var nu inde, hvor det var muligt at få i hvert fald en del af Sønderjylland tilbage, men hele dette spørgsmål ønskede man ikke at overlade til de radikales afgørelse. Det var – som bekendt – også det nationale, som i 1920 fik gryden til at koge over. Her skal ikke fortælles om de bevægede påskedage og om kongens afskedigelse af regeringen Zahle, dannelsen af to på hinanden følgende forretningsministerier og om valget i efteråret 1920, som med klart flertal bragte partiet Venstre til magten. Kun så meget skal siges, at alle vel snart erkendte, at kongen i de bevægede dage tiltog sig en indflydelse, som var uforenelig med den parlamentariske statskik, der efter provisorietiden var ved at danne sig – utvivlsomt som den rimeligste fortolkning af Grundloven. Så meget mere overraskende var det, at heller ikke dette skridt fra kongemagtens side fik Stauning og den socialdemokratiske partiledelse til at vige fra den

demokratisk-parlamentariske linie. Bestemt og udenforbehold afviste man den syndikalistiske, senere kommunistiske revolutionære holdning, der vandt betydelig tilslutning, ikke mindst inden for partiets ungdomsbevægelse. Fremtiden skulle vise, at Staunings politik var alvorligt ment, og at man havde kraft til at føre den igennem.

I efteråret 1920 dannedes den nye regering med Neergaard som »konseilspræsident« (således kaldtes dengang statsministeren). Programmet var klart: tilbage til de frie forhold før krigen, afskaffelse af rationeringen og navnlig af kontrollen med erhvervslevet, d.v.s. de mange »ordninger«. Den stærke mand inden for regeringen var landbrugsskolemanden Madsen-Mygdal, en repræsentant for den klassiske liberalisme med en til tider forbløffende mangel på evne til at forstå nødvendigheden af at tilpasse principperne til de faktiske forhold. Kræfternes frie spil ville ikke rigtigt fungere. Handelen syd- og østpå kom kun langsomt igang. Følgen var at store handelsfirmaer og banker krakkede. Arbejdsløshed og arbejdskampe kom til at spille en fremtrædende rolle. Den i hvert fald i propagandaen skarpe liberalisme måtte under disse forhold vække forbitelse i arbejderkredse. Modsætningerne i dansk politik skærpedes, og man kunne nok være i tvivl om, hvor vidt den Stauningske linie kunne holdes. Mange af partiets yngre folk vendte begejstrede hjem fra besøg i Rusland, og det var ikke nemt at fastholde ungdommen. På mange måder kunne det se ud, som om man nu stod over for den endegyldige kamp mellem socialisme og liberalisme.

Ved valget i 1924 mistede Venstre sit flertal, og som det største og sejrende parti dannede Socialdemokratiet nu en rent socialdemokratisk mindretalsregering. Hele landet holdt vejret i spænding. For første gang sad socialistiske arbejdere i kongens råd. Ville dette føre til et fuldkomment systemskifte? Men snart beroligedes man – en beroligelse, der fik sit klassiske udtryk i den Nørrebrovise, hvori Frederik Jensen, tidens mest fejrede revyskuespiller, præsenterede den nye regering for kongen, der endte med at sige: »Ja, men de er jo gode gamle Akademikere alle sammen« – faktisk var der kun få egentlige arbejdere blandt ministrene. Slet så harmløs, som det lod til, var regeringen dog ikke. De fleste af ministrene følte sig virkelig som socialister i skarp modsætning til det »borgerlige« samfund. Men mulighederne for at udrette noget var ikke store, da man hverken rådede over et flertal i Folke- eller Landsting.

Efter valget i 1926 fik landet atter en Venstre-regering, under Madsen-Mygdals ledelse. Det var programmet nu for alvor at føre liberalistisk politik, og i modsætning til tidligere begunstigedes den nu ved gode forhold på verdensmarkedet. Omsider syntes krigens vanskeligheder at være overvundet. Arbejdsløsheden gik ned, landbruget fik gode kår, og den almindelige produktion var i fremgang. Over for den næsten krigerske liberalisme, som navnlig Madsen-Mygdal stadig proklamerede, skærpedes holdningen i Socialdemokratiet. Der kom i disse år en række nye folk ind, som virkelig havde noget Marxisme i sig. Det gjaldt både den klassiske filolog Hartvig Frisch og højskolemanden Julius Bomholt. Den sidste kæmpede i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne, bl. a. som redaktør af »Rød ungdom«, for at skabe en ny »arbejderkultur« (titlen på en meget omstridt bog fra 1932). Grundtanken var den – vel i og for sig rigtige – at den hidtidige kultur var skabt af og for de hidtidige magthavere i samfundet, godsejerstanden og borgerskabet. Nu bar det frem mod samfundets socialisering, og samtidig kaldtes arbejderne til at skabe en ny kultur – ikke blot overtage borgerskabets aflagte ideer og kulturvaner. Denne nye kultur skulle bygge på det kollektive samfund og mennesket, og ideen var den, at mennesket skulle være herre over kapital og produktion og stå i et tjenende fællesskab til sine medmennesker. Ideen om fællesskab er det centrale. Ud fra sådanne tanker opstillede Bomholdt et praktisk kulturprogram for at give den brede befolkning adgang til bogens verden, til kunsten og til tænkningen – gennem det i 1924 stiftede og meget virksomme Arbejdernes Oplysningsforbund, gennem studiekredse, biblioteker, kurser af mangfoldig art – så omtrent det program, som siden er blevet virkeliggjort og i dag betragtes som en selvfølge. Bogens mere filosofisk-marxistiske profetier om en helt ny, af arbejderne skabt kultur, som i samtiden vakte den store opsigt – og vrede, har derimod ikke haft den samme medgang. Indholdsmæssigt kan man vel vanskeligt sige at arbejderklassen som klasse har tilført dansk kulturliv et nyt præg.

Men tilbage til slutningen af tyverne: alt pegede i retning af en skærpelse af modsætningen mellem liberalismen og socialismen. I 1929 brast samarbejdet mellem Venstre og de Konservative (på forsvarsordningen), og resultatet blev efter valget en socialdemokratisk-radikal regering, der ganske vist havde et solidt flertal i folketinget, men stod over for et landsting, der takket

være den højere valgaldet, den langsommere udskiftning og de såkaldte kongevalgte medlemmer[1] bevarede borgerligt flertal helt til 1936. Foreløbigt betød det, at regeringen ikke kunne få sine lovforslag igennem uden samarbejde med i det mindste eet af de andre partier. Dette måtte i sig selv gøre en vis indbyrdes forståelse ønskelig. Men når det i trediverne ikke kom til en skærkelse af den ovenfor nævnte modsætning, men tværtimod til en stadig stigende tilnærmelse og et ofte nyttigt samarbejde, skyldtes det dog i første række to faktorer, der meldte sig ude fra og satte deres præg også på dansk politik. Den ene var rent politisk, den anden fortrinsvis af økonomisk art.

Overalt på det europæiske fastland rejste der sig i tyverne stærke kræfter mod det parlamentariske demokrati, som i de fleste lande først havde kunnet slå igennem efter den første verdenskrig. I første omgang kom modstanden mod demokratiet stærkest til orde inden for »højre«-orienterede kredse. Fascistiske grupper og organisationer dukkede op både her og der. Allerede i 1922 foretog Mussolini sin march mod Rom og overtog hurtigt regeringsmagten i Italien. Her udformedes nu mønstret for det fascistiske styre, som siden skulle blive så vel kendt i Europa, og som fik sin uhyggeligste, mest forbryderiske udformning i den tyske National-socialisme. Men også fra modsat hold var demokratiet truet. Mere eller mindre stærke kommunistiske partier dannedes i alle vesteuropæiske stater, og ingen kunne være i tvivl om, at kommunisterne, med samme hensynsløshed og mangel på respekt for spillets regler som fascisterne, ville benytte enhver given lejlighed til at »overtage magten«. I denne situation, mellem to yderpartier, der begge syntes at være voksende, blev de fleste steder de demokratiske partier tvunget sammen i en fælles front. Man måtte trods modsætningen mellem liberalisme og socialdemokrati erkende, at det, der bandt sammen, var stærkere end det, der skilte. I nogle lande lod arbejderbevægelsen sig friste af samarbejdet med kommunisterne; man dannede den såkaldte »folkefront«, rettet mod de borgerlige partier, men i de fleste tilfælde kom dette eksperiment til at koste socialdemokraterne dyrt. Denne udvej tænkte imidlertid ingen på her hjemme, mindst af alt Stauning. Den kommunistiske gruppe var hele tiden for talsvåg til at spille en virkelig politisk rolle, og med den Stauningske linie var Socialdemokratiet fast

[1] De kongevalgte landstingsmedlemmer bortfaldt ved grundloven af 1915; efter den tid valgtes 18 af de 72 landstingsmedlemmer af det afgående landsting.

forankret i det bestående samfund. Her i landet måtte den europæiske situation tvinge til samling imod midten, så meget mere som det efterhånden blev klart, at end ikke arbejderpartiet kunne regne med at opnå det absolute politiske flertal.

I samme retning virkede den anden faktor – af økonomisk art. Medens slutningen af tyverne som nævnt betød en økonomisk fremgang, skiftede den følgende periode brat karakter. Det begyndte med den voldsomme amerikanske børskrise i 1929. Den blev indledningen til en langvarig verdensomspændende depression. Vigende priser betød mindre produktion, og dette havde som sin naturlige følge stigende arbejdsløshed, der atter omsatte sig i faldende købekraft og derfor bevirkede mindre produktion og ny arbejdsløshed. Denne »onde cirkel« magtede forretningslivet ikke at gøre sig fri af. Krisens forløb og virkninger skal ikke nærmere skildres. I Danmark blev situationen lige alvorlig for landbruget, hvis udenlandske markeder svigtede, og for industrien. I lange perioder kunne man sætte spørgsmålstegn ved, om landbrugsproduktionen overhovedet betalte sig, og tvangsauktionerne hørte til dagens orden. I byerne steg arbejdsløsheden samtidig til hidtil ukendte højder (30–40%). I en sådan alvorlig krise var det i høj grad at frygte, at yderpartierne ville få vind i sejlene, som det jo klart skete i Central- og Sydeuropa, men netop derfor tvang den økonomiske krise – på samme måde som den politiske antiparlamentarisme – de demokratiske partier til samarbejde. Det blev så at sige prøven på demokratiets levedygtighed, at det kunne magte de foreliggende opgaver. Samarbejdet blev da også den fremherskende linie i tredivernes politik – ikke tyvernes tendens til at trække modsætninger skarpt op.

Det første udslag af denne samarbejdets ånd var kriseforliget, som regeringen 1931 sluttede med de Konservative. Året efter gennemførtes Valutaloven med Venstres tilslutning, men det afgørende var dog det såkaldte »Kanslergadeforlig«, som regeringen i vinteren 1932–33 sluttede med Venstre. Her sænkedes kronekursen til fordel for landbrugets rentabilitet, og samtidig forbød man ved lov den truende arbejdskamp – arbejdsgiverne, der mente at stå stærkt havde varslet lockout for mere end 100.000 mand. Endvidere gav Venstre tilsagn om gennemførelse af den store reform af sociallovgivningen, som skyldtes K. K. Steincke, og som vel betegner det største samlede skridt frem imod velfærdsstaten. Men også på andre punkter satte samarbejdet sig i disse

år spor. Man fik en ny seminarielov (1930) og 1937 den nye folkeskolelov, som afskaffede det gejstlige tilsyn med skolen[1] – under stor protest fra en del af gejstligheden. Da regeringen 1936 fik flertal også i Landstinget, var tiden inde til at tage større opgaver op, og man udarbejdede et forslag til en ny grundlov – denne gang i samarbejde med de Konservative. Forslaget strandede imidlertid – til Staunings store skuffelse – ved folkeafstemningen 1939.

Tredivernes samarbejde betød naturligvis ikke, at man her hjemme helt undgik de politiske yderpartier, som spillede en så stor rolle ude i Europa. Stærkest sporede de, som naturligt var, hos ungdommen. En ret stor gruppe inden for K.U. (Konservativ Ungdom) følte sig draget af og efterlignede til en vis grad Mussolinis og Hitlers ungdomsorganisationer. En tid lang var det almindeligt, at det ved politiske møder – ganske som i Tyskland – kom til slagsmål mellem K.U. og socialdemokratiske eller kommunistiske unge. Det uhyggelige var, at man fra Tyskland vidste, at netop sådanne fænomener havde været indledningen til magtovertagelsen i 1933. En for alvor truende karakter nåede modsætningerne dog ikke, og det skal ikke glemmes, at de tendenser i fascistisk retning, som utvivlsomt – og ganske naturligt – fandtes inden for K.U., længe før besættelsen blev kvalt af konservative politikere som Christmas Møller og Aksel Møller, der med stor klarhed ønskede at gøre partiet til et virkeligt »folkeparti« med udbrydelig fastholden ved parlamentarismen og forkastelse af enhver form for fascisme.

Ikke mindre håndfast afviste ledende socialdemokrater de kommunistiske tendenser, der gjorde sig gældende i arbejderungdommen. I slutningen af tyverne havde man måttet omorganisere hele ungdomsbevægelsen fra bunden af, og den antikommunistiske holdning var sikker nok hos de yngste ledere, som man spøgende kaldte »Staunings drenge«, og hvor Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen allerede stod i første række. I grunden var det overraskende, at arbejderklassen ikke under krise og arbejdsløshed radikaliseredes mere, end tilfældet var. Det skyldtes foruden Socialdemokratiets faste ledelse, at man trods alt magtede at bekæmpe krisen, og at arbejdernes kår gennem tyve år gradvis var forbedrede. Fra midten af trediverne var det værste overstået, arbejdsløsheden i

---

[1] Det skete ved tilsynsloven af 20/5 33.

langsom tilbagegang, samtidig med at den ny sociallovgivning betød et virkeligt fremskridt. Det er i det hele taget væsentligt at slå fast, at det ikke var krigen, som bragte en ende på landets økonomisk-sociale problemer. Man var i slutningen af trediverne atter inde i en fremgangsperiode, og arbejderne fik deres del i fremskridtet i form af højere lønninger og større social tryghed. De følte sig ikke længere som samfundsfjendtlige proletarerer, men som ligeberettigede parthavere i det samfund, som de gennem en halv snes år havde haft den politiske ledelse af – måske nok som parthavere, der ikke altid blev behandlet som ligestillede, og som derfor måtte kæmpe for deres rettigheder, men på den anden side slet ikke som besiddelsesløse, der kun kunne sætte deres håb til en revolution. Man har ofte harcelleret over denne arbejderes borgerliggørelse, over den røde farves falmen, efterhånden som arbejderne fik egne huse eller i hvert fald kolonihaver. En sådan ironi er ilde anbragt. Der er tværtimod grund til at glæde sig over, at den økonomiske og sociale udligning, som i 1800-tallet gjaldt bønderne, nu fortsattes over for arbejderne. Frugten heraf så man under besættelsen: inden for arbejderstanden var der ingen vaklen. Man følte sig solidarisk med det samfund, som trods alt havde givet gode livsvilkår.

Den voldsomste kritik mod det bestående politiske system kom ikke fra byerne, men fra landboernes side. Partiet Venstre havde yderst vanskeligt ved at holde sammen på sine tropper. Den økonomiske depression, tvangsauktionerne, lang arbejdstid og ringe udbytte tog modet fra mange og skabte forbitrelse mod den byprægede socialdemokratisk-radikale regering. »Landboernes Sammenslutning« (L.S.) og adskillige andre oppositionsgrupper var stærkt tilbøjelige til at lytte til tonerne syd fra og i hvert fald meget kritiske over for »systemet« og »politikkerne« med deres statsregereri og socialisme. Til denne kritik sluttede sig de ikke helt fåtallige kredse, som i trediverne stod uden for det politiske samarbejde, og som i mere eller mindre skarpe vendinger erklærede, at demokratiet havde spillet uigenkaldeligt fallit; man måtte tage ved lære af Italiens og Tysklands erfaringer; man måtte have en »stærk mand« til at overtage ledelsen, folk måtte lære at yde noget i stedet for altid at kræve – rettet imod den sociale forso. Ud af denne jordbund groede en hel række små partier, som ofte kaldtes »genrejser-partier«, fordi de for alvor mente, at Danmarks sunkne hus skulle rejses på en helt ny grundvold. Den demokratiske

parlamentarisme havde vist sig ude af stand til at klare de foreliggende opgaver.

Var trediverne en politisk, økonomisk og moralsk forfaldsperiode eller betegnedes den en på partidelingen grundet demokratisk fremskridtspolitik, der trods alle kriser havde evne til at bygge en bedre fremtid for hele folket med større frihed og tryghed? Således spurgte man allerede dengang, og denne modsætning i vurderingen, der ikke mindst var at spore i kirkelige kredse, skulle få en vidtrækkende betydning. Under og efter krigen var det inden for modstandsbevægelsen et gængs slagord: aldrig mere tilbage til tredivernes Danmark. Med dette slagord vendte man sig mod den begyndende social-liberale velfærdsstat, der var negativt indstillet over for forsvaret, uden national bevidsthed med en stærkere understregning af individets rettigheder end dets forpligtelser.

I modsætning til »tredivernes politik« henviste man efter krigen til »modstandsbevægelsens politiske program«, som krævedes gennemført til sidste punkt, og som skulle betyde en fornyelse af det politiske og offentlige liv, en ny begejstring og idealisme hos den næste generation. Her trådte det tydeligt frem, at modstandsbevægelsen havde sine stærkeste rødder i tredivernes antiparlamentariske partier, kommunismen og Dansk Samling, men det viste sig tillige, at de, der førte ordet, efter krigen som før, havde meget lidt kontakt med det faktiske politisk-sociale liv i landet og derfor også måtte anlægge en forkert vurdering af det moralske indhold i landets politik.

Allerede under krigen blev det fra modsat hold sagt ganske tydeligt og nøgternt: kunne vi endda blot efter ragnarok vende tilbage og knytte til ved tredivernes gode og sunde udvikling. Faktisk var det da også noget sådant, der skete i slutningen af fyrrerne. Rent politisk har krig og modstandsbevægelse næppe tilført dansk politik nogen fornyelse i ideer eller programmer. Man taler ofte om tyverne og trediverne som »mellemkrigstiden«. Mere sagligt ville det i grunden være at betegne begyndelsen af fyrrerne som »mellemfredstiden«. Da besættelsen afsluttedes 1945, blev trådene omgående knyttet til det, som var før. Det viste sig allertydeligst på det personlige område. Det var de »gamle« politikere, de samme mænd, som havde været ledende i tredivernes politik og hele besættelsestiden igennem, som nu efter krigen fik landets ledelse betroet. Man kan jo godt tale om »pampere«, der masede sig frem igen og klæbede ved taburetterne. Men selv

stærke ord kan ikke skjule den kendsgerning, at valgene efter 1945 med al tydelighed viste, at det var de gamle partier og de gamle politikere, der – efter mit skøn med god grund, men under alle omstændigheder rent faktisk – havde befolkningens tillid, ikke de nye strømninger, som dels havde deres rod i tredivernes politiske kritik, dels havde fået deres form i besættelsestiden. Det vakte hos modstandsfolk megen bitterhed. Her var man overbevist om, at partipolitikken havde været mere eller mindre korrump, og at den tilmed under besættelsen havde svigtet ved at føre den såkaldte »samarbejdspolitik«; derfor var en fornyelse absolut nødvendig, måtte have karakter af en udrensning og vel endda noget i retning af et »systemskifte«. Man forstod i disse kredse ikke, at man i virkeligheden ikke havde noget andet »system« at bygge på – bortset fra kommunisterne. Man talte nok om »modstandsbevægelsens politiske program«, der skulle gennemføres til punkt og prikke, men et sådant program eksisterede ganske simpelt ikke – bortset fra en helt tåbelig »udrensningspolitik« [1].

[1] I sine sidste år syslede Koch med planer til en bog: *Fra besættelsens år. Sådan kunne de også opleves*. Kun enkelte fragmentariske optegnelser er bevaret, men forordet – som han nåede at få skrevet – er ikke uden interesse: »Helt uventet blev jeg – der altid havde levet et udpræget privatliv, aldrig havde deltaget i offentlige anliggender, dårligt nok været på en offentlig talerstol, kort efter besættelsen 1940 hvirvlet ind i begivenhederne. Tidligt på efteråret 1940 blev jeg valgt til formand for Dansk Ungdomssamvirke, og denne stilling bevarede jeg hele krigen igennem. Den gjorde dels at jeg lærte en stor mængde mennesker fra det politiske og kulturelle liv at kende, dels at jeg gang på gang blev tvunget til i de vanskelige situationer at formulere et klart standpunkt, som kunne udtrykke samvirkets holdning. Kort sagt: jeg kom til at leve med i landets og folkets historie i de år, oplevede begivenhederne på nært hold, og derfor har jeg – omend med megen tøven – besluttet mig til at give en kort redegørelse for, hvorledes jeg kom til at opleve disse begivenheder, som mange andre gennem deres oplevelser har opfattet og vurderet på anden vis. Når denne lille bog nu ser dagens lys – næsten 20 år efter krigens afslutning – skyldes det ikke ønsket om at polemisere mod andre, der har skildret begivenheder og mennesker ud fra andre synspunkter. At føre en sådan polemik igennem vilde kræve et grundigt forskningsarbejde og en omfattende dokumentation. Jeg vil ikke sige, at noget sådant ikke kunne friste mig, ikke mindst fordi det meste af, hvad jeg har læst af den omfattende litteratur om besættelsestiden – men jeg skylder dog at sige, at jeg ikke har læst så forfærdelig meget – mere kan kaldes mytologi end historieskrivning. Eller lad mig udtrykke det på en anden måde: mødet med denne næsten samtidige skildring af begivenhederne 1940–45 har gjort det lettere at forstå, hvor nødvendigt det er at stå med kritik og mistænksomhed over for fortidens beretninger. Når man som jeg gennem mange år har beskæftiget sig med Saxo-kritik, har der nu været mulighed for at lære og forstå i en helt uventet form.

Enten man nu synes om det eller ej, må man rent faktisk erkende, at den social-liberale politik, som i tyverne og trediverne var under fremmarch, formet af det radikale parti og socialdemokratiet, blev ført til sejr efter 1945 og har nået sin rigeste udfoldelse i efterkrigstidens velfærdssamfund. Derfor er det også helt naturligt, at denne udvikling angribes hårdt dels fra kommunistisk orienterede kredse, dels fra folk, der tænker på linie med tredivernes halv-fascisme. Derfor skiller dette synspunkt også nu som dengang langt ind i de kirkelige kredse, hvor kritikken af velfærdsstaten har fundet god jordbund. »Velfærdspolitikken« er vor tids afgørende politiske begivenhed, og man kan ikke skildre tiden uden at tage stilling til det centrale problem, denne politik betegner. Linien selv er klar og sammenhængende – her er ikke tale om en ny politisk periode, om »en ny middelalder«, om det modernes nederlag – og hvad det nu alt sammen er blevet kaldt både i trediverne og efter besættelsen. Det betyder naturligvis ikke, at man har skabt det fuldkomne samfund – måske ikke engang at mennesker er blevet lykkeligere. Det kan nu engang ikke være staten eller politiske foranstaltninger, der skal gøre mennesker »lykkelige«, hvad så ellers ordet dækker over. Men der er faktisk sket det, at det moderne velfærdssamfund giver langt den overvejende del af befolkningen gode ydre levekår. For første gang i menneskehedens historie kan man – i en række af disse »velfærdsstater« – tale om, at den egentlige fattigdom næsten er overvundet.

At et sådant samfund har kunnet skabes, har naturligvis sine forudsætninger i mange forhold. I vid udstrækning skyldes det naturvidenskaben og teknikken, som der er grund til at betragte med dybeste taknemlighed, ikke med den mærkelige blanding af mistænksomhed og tværhed, der kendetegner mange, ikke mindst kirkelige kredse. Politisk har de fire traditionelle partier i dansk

---

Dette omfattende kritiske opgør har jeg imidlertid ikke ønsket at foretage. Dels vilde det kræve meget omfattende studier, dels føler jeg mig ganske inkompetent over for en sådan opgave: notater har jeg så at sige ikke bevaret fra de år, ud over enkelte breve, og min hukommelse er den slettest tænkelige. Det mål, jeg har sat mig, er da betydeligt mere beskedent. Det forekommer mig rimeligt, at den næste slægt, de, der er unge idag og intet har oplevet af disse vigtige begivenheder, får et indtryk af, at man har kunnet opleve dem på en helt anden måde end den, der afspejler sig i den mere officielle historieskrivning, og at man uden at være landsforræder eller noget i den retning kan vurdere både mennesker og begivenheder på en måde, der ikke stemmer med den »modstandsbevægelsesfilosofi«, der foreløbig har slået igennem i det meste af, hvad der er skrevet.»

politik været enige om at fremme denne udvikling – uenigheden har fortrinsvis stået om de former, man skulle vælge, og med hvor stor fart man skulle gå frem. Men ledende i udviklingen har dog det radikale parti og det reformistiske, ikke-revolutionære socialdemokrati været. Hvad man har nået, er ikke et socialistisk, ikke-kapitalistisk samfund, men kan vel bedst karakteriseres som en social-liberal ordning på den private kapitalismes grundlag med vidtgående statslig indflydelse på det økonomiske liv. Ordningens indhold har været, at der i vid udstrækning er givet mennesker tryghed over for fattigdom, arbejdsløshed og sygdommens socialt katastrofale følger. Samtidig er den almindelige levestandard steget helt overraskende, og adgangen til uddannelse og til kulturelle goder er blevet åbnet for næsten alle, der ønsker den. Hermed skal, som lige nævnt, ikke siges noget om, hvor vidt mennesker er blevet lykkeligere, selv om jeg – trods efterkrigstidens venstre-orienterede kulturpessimister – personligt mener, at spørgsmålet kan besvares med et ja. Det afgørende er, at summen af goder – materielle og åndelige – som stilles til menneskers rådighed, er vokset stærkt, og at antallet af dem, der har mulighed for at udnytte disse goder, ikke er steget mindre.

2. *Periodens kulturelle præg.*

Under og efter den første verdenskrig opstod der, ude i verden og her hjemme, en stærk bølge af religiøsitet. Den var måske også kommet uden krigen – den var i hvert fald på vej før 1914. På mange måder var den en reaktion imod den positivisme og udviklingslære, som havde gjort sig stærkt gældende i slutningen af 1800-tallet, og som her i Danmark fik sit midtpunkt i den af Brandes prægede kreds i hovedstaden. Allerede før århundredskiftet var Johannes Jørgensen brudt ud og gået over til den katolske kirke, og der kunne nævnes adskillige andre, som pegede hen imod et skifte i den kulturelle »atmosfære«. Men alle sådanne tendenser blev utvivlsomt forstærket gennem krigstidens voldsomme rystelser, der bidrog til at rukke den vidt udbredte optimisme og fremskridtstro.

Allerede 1917 havde Helge Rode skrevet en lille bog med titlen »Krig og Ånd«, som viste, at han følte sig stående i et opgør med sin samtid. Til fuld udfoldelse kom dette opgør i »Pladsen med de grønne træer« (1924) og i mere programmatisk form i »Regenera-

tionen i vort Aandsliv«. Det grundsyn, som Rode fremfører, har C. I. Scharling rammende karakteriseret således: »Det er kirkens sag som den førende åndsmagt at stå midt i åndslivet; religionen bør være hjertet, hvorfra livet udgår til alle samfundslegemets dele. Kirken skulde være os som et drømmeslot midt i de hårde kendsgerningers verden; den bør give hele samfundet livsvisdom og moralsk indvielse, omstrålet af skønhed. Her skulde de unge indvies i livets mørke og strålende mysterium, her skulde de gamle hæves over tilværelsens elendighed, og et højere liv fremelskes. Hvad vilde ikke en samlet og fornyet kirke kunne betyde for det sønderrevne Europa – her vilde politikerne få det rygstød, de behøver i deres arbejde for verdensfreden, og her vilde vi få den internationale institution, vi drømmer om, og det på historisk grund med en 1000 år gammel traditions værdighed.«

Man møder her en smuk poetisk religiøsitet, som hævder, at det alene er religionen, ikke naturvidenskaben, som formår at besvare menneskesjælens evige spørgsmål og tilfredsstille dens dybeste længsler, og som søger til kirken, der i sin kultus giver plads for skønhed, for følelse, for mystik. Ikke så sært, at Rode ud fra disse synspunkter havde mere sympati for den romerske kirke på grund af skønheden og rigdommen i dens gudstjeneste og på grund af klosterlivets indadvendte fromhed. Den protestantiske kirke er og bliver jo trods alt en »prædikekirke«, og trods alle påstande om dens rummelighed og dens dogmatiske løshed – som Rode i rigt mål bebrejdede den – står den i langt højere grad end Romerkirken for noget ganske bestemt, er mindre varieret og facetteret, medens den romerske kirke med rette er blevet kaldt for huset med de mange boliger. Trods dette fandt Helge Rode dog ikke en bolig der. Han vedblev til sin død at være en af kirken uafhængig fri religiøs person.

En religiøsitet af lignende art møder man gang på gang i tyvernes livlige debat om religiøse spørgsmål. Et religiøst budskab om åbenhed over for livets rigdom og om mystisk fordybelse i sig selv var således hovedtemaet for den store roman, »De Viser Sten«, hvormed Anker Larsen 1923 vandt Gyldendals store Romankonkurrence. I den sammenhæng bør også Chr. Reventlows »Breve fra Skærsilden« nævnes – mere fordi de i deres blanding af mystik, fantastisk spekulation og rationalisme er typiske for tiden, end fordi de har krav på nogen større opmærksomhed.

Som reaktion mod denne bølge af religiøsitet må man vel opfatte

de tre småskrifter, som Brandes i disse år udsendte om kristendommens oprindelse, »Sagnet om Jesus« (1925), »Petrus« (1926) og »Urkristendom« (1927). Nogen egentlig værdi har disse småskrifter ikke. De står som et monument over den gamle mesters bitterhed mod den yngste generation, der brød med hans paroler, mod den religiøsitet, hvis død han havde profeteret, og som nu atter rejste hovedet.

En plads for sig i tyvernes religiøse røre indtager Vilhelm Grønbech, som i modsætning til de før nævnte skulle få en fremtrædende betydning for store kredse i det følgende slægtled. Han var ganske simpelt en begavelse af usædvanligt format. Han var begyndt som filolog (elev af Vilh. Thomsen), men blev 1915 professor ved universitetet i religionshistorie. Ved det store værk »Vor Folkeæt i Oldtiden« (I-IV, 1909-12), der indeholder en ny og original tolkning af Nordboernes religion og samfundsliv, havde han slået sit navn fast som en banebryder inden for sit fag. Han stod 1800-tallets oplysnings- og fremskridtstro ganske fjernt. For ham var den primitive i sin religiøse oplevelse virkeligheden lige så nær, måske endda nærmere end den moderne videnskabsmand. I tyverne fordybede Grønbech sig i Indiens og Europas mystik, og hans bøger herom var kun skrevet for den snævre kreds. I den offentlige debat, endsige polemik, deltog Grønbech aldrig. Kun tilsyneladende hørte han hjemme i tyvernes modereligiøsitet. Det skulle senere vise sig, at han havde en helt anderledes central placering i mellemkrigs- og efterkrigstidens åndelige liv.

Den religiøsitet, der gjorde sig gældende i årene efter første verdenskrig, var imidlertid ikke begrænset til de snævre litterære kredse. Den havde – i hvert fald en tid – en vis folkelig bredde, som gav sig udtryk i stigende tilslutning til mærkelige religiøse sekter og småkredse, frem for alt til spiritismen, som i disse år fik en betydelig udbredelse. Man holdt »ånde-seancer«, hvor svindel og overtro indgik en mærkelig blanding, og man lyttede til bordbenenes dans. Det var herom Ludvig Holstein skrev de unægtelig rammende ord: »Jeg tror ikke spor på en ånd, der er avlet i hor med et bord«, men dansen gik uanfægtet sin gang.

Hele denne bølge af religiøsitet blev, som man kunne vente, hilst med glæde og forventning i kirkelige kredse. Slægtledet efter 1870 havde været vant til at stå i en hård kamp for at forsvare kristendommen mod angreb fra videnskabeligt, særlig naturvidenskabeligt hold. Ikke så sært, at man vejrede værklima, da pludselig

en række af åndslivets fremtrædende mænd stillede sig på religionens side. Mere eller mindre triumferende tilbød man sig som vejledere for de nye troende, for at de kunne finde vej til kirkens faste grundvold i stedet for deres egen mere tågede og ubestemte religiøsitet. Ikke mindst var den mere intellektuelle del af den kristne ungdomsbevægelse stærkt optaget af det nye, som skete, og man lovede sig en virkelig kristelig fornyelse. Alt dette skulle imidlertid snart vise sig at blive een stor skuffelse. For det første viste de nye fromme sig ikke særlig taknemlige for eller påvirkelige af den velmenende kirkelige vejledning. I hvert fald var der ingen af de mere kendte navne, som virkelig accepterede kirken – måske med undtagelse af kritikeren Henning Kehler, der oplevede en omvendelse, som førte ham fra »Politiken« til »Kristeligt Dagblad« og for en tid holdt ham fast i det kirkelige milieu, hvor han da også blev tilbørligt fejret. Men hertil kom som det andet – og væsentligere: hele denne nye religiøsitet havde ingen virkelig åndelig kraft i sig. Det var ikke – som man højlydt profeterede – den, der pegede imod fremtiden. Her groede ikke stærke nye livs-impulser, her skabtes ingen ny kunst. Og det hjalp ikke, at man fra kirkeligt hold med iver citerede, at »en af vort kulturlivs ledende mænd har sagt« o.s.v. De var ganske simpelt hen ikke ledende i nogen henseende. Inden mange år var både deres værker og deres navne glemt. Læser man dem idag, virker de mærkeligt blodfattige. Omtrent på samme måde gik det med den mere folkelige religiøsitet. Den spiritistiske bølge tabte sig, og ingen af de nye religiøse smågrupper fik varig betydning.

Tyngdepunktet i dansk kulturliv i disse år lå faktisk et helt andet sted, nemlig hos en gruppe af forfattere, bildende kunstnere og moralister, som var udpræget venstre-orienterede, for manges vedkommende med en tydelig hældning mod kommunismen. Historisk følte de sig som arvtagere efter 1700-tallets klassiske oplysningsfilosofi og efter Georg Brandes. Det var ikke nogen afgrænset gruppe; til den hørte forfattere som Tom Kristensen, Otto Gelsted og Hans Kirk, blandt billedhuggerne kan nævnes Kaj Nielsen og Gaugin, blandt malerne mænd som Giersing, Weie, Salto og Lundstrøm. Det afgørende var ikke disse kunstneres individuelle indsats – kun få om overhovedet nogen af dem var vel kunstnere i det store geniale format – men at i denne kreds blev tidens virkelige spørgsmål drøftet og gennemarbejdet i oprør mod fortidens konventioner og med mod til at gå nye veje. Eet navn

må dog særskilt fremdrages, arkitekten Poul Henningsens. Ikke fordi han var betydeligere eller mere skabende end de andre, men fordi alle tidens ideer og impulser så at sige samlede sig hos ham, og han havde mere end nogen anden evne til at forme dem og give dem udtryk på en sådan måde, at mennesker lyttede snart med begejstring snart med forargelse. Han blev – i ordets franske betydning – tidens store »moralist«. Til orde kom kredsen først og fremmest i dagbladet »Politiken«, men tillige i en række tidskrifter, af hvilke det betydeligste uden tvivl var det af Henningsen grundlagte, men desværre kun kortlivede arkitekttidsskrift »Kritisk Revy«, der for de mere vågne iblandt ungdommen klang som en fanfare, der var værd at følge.

Spørger man om indholdet i denne bevægelse, er der i første række to ting, som falder i øjnene. Få mennesker var så tidligt og så tydeligt klar over den fare, der truede fra de autoritære stater. På en tid, hvor store kredse endnu i træthed over for det politiske kævl med begejstring så hen til den stærke mand og en handlekraftig politik, forstod Poul Henningsen-kredsen at råbe vagt i gevær, så det gav genlyd. Det var i tyvernes og tredivernes åndsliv ikke nogen ringe fortjeneste. Det andet, som straks falder i øjnene, er kredsens tilknytning til arkitekturen netop i de år, hvor den moderne arkitektur blev til. Vigtigt var det her, at arkitektur ikke blev opfattet som æstetik, men som et socialt fænomen: at huse skulle bruges først og fremmest til boliger for mennesker, og at derfor arkitekturen måtte vokse i sammenhæng med en forståelse af familielivet og af de krav, mennesker med rette kan stille til livsudfoldelse.

Hermed føres vi imidlertid over til det afgørende i hele den moderne debat: det var selve det menneskelige liv, dets daglige form og dets mest fundamentale udtryk, man tog op til debat, ofte i nær tilknytning til den nyere psykologi, hvor for øvrigt indflydelse fra Freud her i Danmark ikke synes at have været særlig stærk. Man drøftede ikke blot bolig og møbler, kunst og kunsthåndværk, men tillige klædedragt og frisure, de daglige omgangsformer i familie og samfund. Opdragelsen blev et hovedpunkt, og man gjorde front mod det ældre slægtleds mere autoritære synspunkter. Naturligvis måtte tillige forholdet mellem de to køn, hele det seksuelle spørgsmål træde i forgrunden. Den frihed, man ønskede i forholdet mellem forældre og børn og i skolens liv, skulle naturligvis fortsættes for den opvoksende ung-

dom, der ikke måtte lade sig binde af religiøse og borgerligt ned-
arvede hæmninger. Ofte kunne man få det indtryk, at Henningsen
og andre mente, at hvis man blot kunne lære ungdommen at leve
uden moralske hæmninger eller skyldfølelse, ville lyksaligheden
være nået. Det var naturligvis ikke meningen, men man kan ikke
nægte, at spørgsmålet om seksuel frigjorthed spillede en frem-
trædende rolle – og derfor naturligvis bidrog til at skubbe mange
gammeldags tænkende væk. Men hvad man nu end kan mene om
denne seksuelle »radikalisme«, kan det ikke nægtes, at kredsen
i langt videre forstand rejste det moderne familielivs afgørende
problemer: boligen, opdragelsen, børnebegrænsning, kvindens fri-
gørelse og selverhverv. Alt dette var i ordets egentligste

*

Her slutter fragmentet.

For at opnå en slags afrunding hidsættes følgende fra Kochs
kladde:

»Som alt nyt der virkelig vil kritisk efterprøve det selvfølgelige
og konventionelle i samfundet, måtte også disse folk virke revolu-
tionære, ofte rent ud umoralske. Til stadighed beskyldtes de for
at være »salonkommunister« – og ikke helt med urette. Det var
derfor også naturligt, at kirkens mænd, ikke bare præsterne, men
måske i endnu højere grad kirkeligt vågne lægmænd, betragtede
alt dette som en farlig fjende, der måtte bekæmpes. Man havde
ingen anelse om, at det trods alt var her og ikke hos Helge Rode
og Anker Larsen, at fremtiden groede. Og i deres afvisning af alt
dette nye, i deres kamp mod denne form for moral – og her var jo
virkelig tale om en moralsk anskuelse – kom man meget ofte til
at søge sine forbundsfæller, hvor de var at finde, hvilket betød
i reaktionære og politisk temmelig farlige anskuelser. I trediverne
var det ikke ualmindeligt at høre folk sige, at de måtte beundre
den moral, som gav sig tilkende både i den italienske fascisme og
i Tysklands Hitler-jugend. Det var ikke bare de berømte tog, der
gik til tiden, men det var en moral, der stillede krav og hævdede
autoriteten, man sympatiserede med. Det er ikke vanskeligt
bagefter at se begrænsningen i den moralisme, der hørte hjemme
i det, vi med et kort ord kan kalde den Poul Henningsenske kreds,
men det forhindrer ikke, at den for det første tvang til eftertanke,
at den satte spørgsmålstegn og rokkede ved meget af det over-

leverede, som i høj grad trængte til fornyelse, og at den var med til at bygge den moderne velfærdsstat op«.

I det følgende vilde Koch have skildret den tilknytning de kirkelige kredses reaktion på kulturradikalismen fandt i Arne Sørensens bog *Det moderne Menneske* (1936) og i partiet Dansk Samling.

Smaastykker.

I.

TO BREVE FRA MELANCHTHON

og lidt om deres baggrund

Ved Jens Glebe Møller

Som et lille bidrag til dansk og sønderjydsk kirkehistorie og som et beskedent supplement til vor viden om Melanchthon aftrykkes her to breve fra ham. De findes begge på Det kgl. Bibliotek[1] og er begge skrevet i Melanchthons karakteristiske hånd[2]. Men først vil det være rimeligt at give nogle oplysninger om baggrunden for brevene.

Det ældste af dem er skrevet til kongens kansler Johan Friis (1494–1570), med hvem Melanchthon tidligere havde brevvekslet[3]. Dog er det ikke Friis, som er brevetts hovedperson, men Hans (Johannes) Frandsen. Hans Frandsen fødtes i 1532 i Ribe, hvorfra han efter endt skolegang begav sig til Wittenberg. Her blev han indskrevet ved universitetet 15/5 1551[4], og her udgav han to år senere sin første latinske digtsamling. Efter tidens målestok var Frandsen en poetisk begavelse, som det også fremgår af Melanchthons brev. 19/9 1554 tilstod Chr. III ham 30 daler til fortsatte studeringer i Wittenberg[5]. Disse penge skulle overbringes ham af en vis Rasmus Sørensen, som ved samme lejlighed selv modtog en understøttelse[6]. Rasmus Sørensen er antagelig identisk med Frandsens bysbarn, den ellers ukendte Erasmus Severini, som

---

[1] Bøll. Brevs. U, fol. (indlagt mellem 215 og 216) og Bøll. Brevs. U, fol. 216. Afskrift af sidstnævnte i Bøll. Brevs. D, 4to, 1279 – se her note 11.

[2] I begge originalbrevene findes enkelte senere, delvis uvedkommende tilføjelser. – Iøvrigt gengives brevene med den oprindelige retskrivning, idet dog diverse forkortelser opløses.

[3] Se Corpus Reformatorum IV, 1048 f.

[4] Ny Kirkehist. Samlinger I, 470.

[5] H. F. Rørdam, Københavns Universitets Historie II, 543. På denne og de følgende sider biograferes Hans Frandsen.

[6] Rørdam, anf. skr. I, 701.

17/5 1552 blev indskrevet ved universitetet i Wittenberg[7]. Begge ripensere kan sikkert takke Melanchthon for deres understøttelser, for ligesom Melanchthon her anbefaler Frandsen, havde han 15/8 1554 til kongen anbefalet Sørensen[8].

Om Hans Frandsen skal iøvrigt bemærkes, at han lagde sig efter medicinen og efter et omflakkende rejseliv overtog det medicinske professorat i København i 1561 og derefter bestred dette og andre akademiske hverv med stor dygtighed, til han døde i 1584. – Selve brevet fortæller os desværre lidet om Hans Frandsens person og endnu mindre om den travle Melanchthon, som samme dag fik både breve og lange forord fra hånden[9]. Dog lægger man mærke til, at Frandsen prises for sin »moderatio« – en af de gamle græske dyder, som Melanchthon åbenbart har lagt særlig vægt på (jfr. brevet til Stanhufius).

Det næste brev er skrevet til Michael Stanhufius, og det er ham, som her samler opmærksomheden om sig. Stanhufius stammer fra Heidingsfeld i Bayern[10]. Han studerede i Wittenberg og trådte øjensynligt i nær forbindelse med Melanchthon[11]. I begyndelsen af året 1556 tilegnede han en »Oratio« til hertug Frederik[12], som siden 1549 havde været verdslig biskop over Slesvig Stift. Resultatet udeblev ikke. Fyrstebiskop Frederik kaldte Stanhufius til rektor for domskolen i Slesvig[13], og forsynet med et meget smukt testimonium fra Melanchthon[14] kunne han – vel i sommeren 1556 – rejse til Slesvig. Stanhufius er nok blevet slemt skuffet, da han tog sit rektorat i besiddelse. Domskolen var efter

[7] Ny Kirkehist. Samlinger I, 471.

[8] Corpus Reformatorum VIII, 326 f.

[9] Se Corpus Reformatorum VIII, 337 ff.

[10] D. C. Rolfs, Zur Geschichte der Lehrstreitigkeiten in Schleswig-Holstein, Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 2. Reihe, 7. Band, 299, jfr. 304.

[11] Th. Wotschke, Die Beziehungen des Schleswig Rektors Stanhufius zu den Wittenbergern, Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengesch. 2. R., 7. Bd. 396 ff. Bemærk, at Melanchthon kalder Stanhufius »frater«, hvilket har medført, at den i note 1 nævnte afskrift er blevet registreret som et brev fra Philippus Stanhufius.

[12] Wotschke, anf. skr. 398.

[13] Mich. Stanhuffius, De instauratione scholæ slesvicensis liber, Wittenberg 1557, fortalen A V verso. På denne post har han efterfulgt mag. Hieronymus Koppersmit (Cypræus), se Aug. Sack, Die schola trivialis . . . und das pædagogicum publicum in Schleswig, Slesvig 1873, 2 f.

[14] Wotschke, anf. skr. 399, Corpus Reformatorum VIII, 757 f.

den slesvig-holstenske kirkeordning af 1542 tænkt som en højere skole, fælles for begge hertugdømmerne, men den var ikke blevet til andet end en simpel latinskole. Og ovenikøbet befandt den sig ifølge Stanhufius selv i en sørgelig forfatning[15].

Og nu døde så hans herre og velynder, fyrstebiskop Frederik, 27/10 1556, kun 27 år gammel. Der var al mulig grund for Stanhufius til at sørge og for Melanchthon til at trøste ham, som det sker i brevet her.

M. h. t. Stanhufius' videre skæbne skal nævnes, at efterhånden tog Frederiks broder og efterfølger, hertug Adolf, planerne om en højere skole op påny[16]. I 1566 udstedtes et forelæsningskatalog for en sådan skole, ifølge hvilket Stanhufius – meget passende – bl. a. skulle forelæse over Melanchthons *Loci communes*[17]. Skolen, »Pædagogiet«, kom igang i 1567 og eksisterede til et sted mellem 1580 og 86[18], og Stanhufius, som var blevet medlem af domkapitlet, var dens sidste rektor. Derefter vides om Stanhufius kun, at han døde i Slesvig som »senior capituli« 7/3 1608. Tilbage til Wittenberg (jfr. Melanchthons slutbemærkninger) kom han altså aldrig. – Brevet til ham er skrevet, mens Melanchthon var fuldt optaget af striden med flacianerne, og det vidner ligesom det foregående om hans interesse og omsorg for sine studenter[19]. Karakteristisk er Melanchthons motivering for at ønske sig himmelen. Vægten ligger så åbenbart på, at han dér vil få lærdommens forunderlige kilder at se. Ikke for ingenting var Melanchthons livsindsats foreningen af humanisme og kristendom, lærdom og evangelium.

Melanchthon til Johan Friis 1/9 1554.

S(alutem). D(icit). Amplissime D(omine). Cancellarie. Scio vos pro excellenti sapientia vestra, et grauissime iudicare de ingeniis, et libenter opem ferre iis quorum Naturae sunt modestae et

[15] Nævnte fortale A (VI) recto.

[16] Se særligt Ny Kirkehist. Samlinger IV, 660 ff.

[17] Stanhufius har ikke efterladt sig noget egentlig teologisk forfatterskab, men målsætningen i det i note 13 anf. skrift er klart teologisk.

[18] Sack, anf. skr. 18.

[19] Hvem den omtalte Lukas er vides ikke – med mindre han skulle være en anden trofast Melanchthon-discipel, pædagogen Lucas Lossius i Lüneburg.

placidae, ac simul doctrinarum capaces. Etsi autem Johannis Francisci Ripensis Naturam elegantia versuum ostendit, tamen quia a me testimonium ad vos scribi petiuit, nolui deesse adolescenti cuius et studia et mores probo. video naturam esse placidam et amantem moderationis in omni actione. Et quanquam carmina eius Specimen ostendunt praecipue, eruditionis tamen et mores inde iudicari possunt, Laudat virtutes, et recitat historias et praecipua membra doctrinae christi. Et ipsa perspicuitas orationis, animi candorem et iudicii rectitudinem significat. Quare cum spes sit eum deo iuuante, vsui et ornamento patriae futurum esse, reuerenter eum vobis commendo, et vos oro, vt pietate et autoritate vestra eius studia iuuetis, quia pater qui eum inde vsque ab infantia liberaliter aluit, diutius suppeditare sumptus non potest. Etsi autem in multis maximis rebus optime de toto Regno mereris, tamen non dubito velle te etiam hac in re bene mereri de patria fovendis et ornandis bonis ingeniis. Et deus vicissim tibi pro his officiis benefaciet, quem oro vt vos et vestras clementer protegat et animi et corporis vires diu seruet integras. Bene et foeliciter valete. Anno 1554. Calendis Septembris

Philippus Melanthon

Udskrift: Amplissimo viro Sapiaentia et virtute praestanti D(omino). Johanni Frisio Cancel/lario Inclyti Regis Daniae etc. patrono Suo colendo.

Melanchthon til Michael Stanhufius 15/11 1556.

S(alutem). D(icit). Clariss(ime). vir et cariss(ime). frater. vtrumque vult deus, et vt doleamus orbat iis quos diligere debuimus, et vt dolorem moderemur. Causas autem graves et multas habemus moeroris, orbat principe Friderico. Nam Ecclesiae et haec nostra Studia patronum non vulgarem amiserunt, Est et miserabile adolescentem in ipso flore aetatis extingui. Adficior itaque dolore haec cogitans. Sed moderationis argumenta etiam queramus. voluntati dei obtemperandum est. Et Inuocatio Principis testatur hanc migrationem ei iter fuisse ad dulciss(imam). coelestis Ecclesiae consuetudinem, cuius desiderio profecto sic adficior, vt viator noctu in tenebris densissimis iter faciens auroram et lucem desiderat. Coram (e)n(im). cernere deum et mirandos

fontes doctrinarum de qui(bus) exiguas scintillas habemus, quae magna caligine impediuntur, cupio. In illam Lucem cum transierit Princeps Fridericus, hoc ei bonum gratulemur. cogito et physica. genesis morbos periculosos significavit. denique sumus homines, simus igitur ad humana ferenda parati. Vbi erit occasio te reuocandi non obliuiscor tui. Salutem opto Lucae. Bene vale. 15 die Nouemb. 1556
 Philippus.

Udskrift: Clarissimo viro eruditione et virtute praestanti D(omino). Michaelo Stanhufio, fratri suo cariss(imo). In veteri urbe Sleswico.

II.

HOLGER ROSENKRANTZ OG HENRIK ERNST

En note i etikkens historie

Af Jens Glebe Møller

Til kredsen omkring Holger Rosenkrantz hørte også en indvandret tysker, professor Henrik Ernst i Sorø. Henrik Ernst har særlig gjort sig bemærket som filolog og jurist. I sidstnævnte egenskab toges han i tjeneste af den unge enevælde og sad bl. a. i et par af de kommissioner, som forberedte Danske Lov [1]. Her er det imidlertid forbindelsen med Holger Rosenkrantz, som interesserer os [2]. Ernst havde i 1634 boet hos den lærde Holger og af dennes stadige henvisninger til skriften og til kristendommen som en vækst i fromhed modtaget indtryk for livet. Man skulle nu tro, at Ernst i sine mangfoldige skrifter ville gengive mesterens tale. Skriftprincippet fremsætter Ernst naturligtvis overalt, og i sit opbyggelige forfatter-

[1] Se om Henrik Ernst (1603–65) Dansk biografisk Leksikon 1. og 2. udgave.

[2] 3 breve fra Holger Rosenkrantz til Ernst (2 fra 1635 og 1 fra 1642) er bevaret i afskrifter i Gl. kgl. Samling 131, fol., p. 69b–80b og registreret af H. F. Rørdam under numrene 205, 206 og 240 i »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, Kirkehist. Saml. III,6. Den rigtige rækkefølge er dog 206, 205 og 240, idet det fremgår af indholdet af det udaterede brev 206, at det må være fra juli 1635. Den i brevet omtalte begravelse af von Reibnitz fandt sted i juli – se Nyt Dansk Adelsleksikon, Kbh. 1904, under Reibnitz.

skab forkynder han med alt muligt eftertryk en fides operosa [3] – uden at han dog dermed adskiller sig fra reformortodokse som f. eks. Johann Michael Dilherr [4]. Om denne opbyggelige del af forfatterskabet vil man da kunne sige, at den måske skylder Rosenkrantz sin tendens, men hverken sit indhold eller sin udformning. Men spørger vi efter indflydelse fra Rosenkrantz, bliver sagen straks mere spændende, når vi vender os til Ernsts etiske forfatterskab [5]. Ifølge J. Oskar Andersen har Ernst nemlig efter Rosenkrantz' anvisninger gjort udkast til en etik (den i note 5 nævnte *Introductio*), som ud fra kristelige principper »skarpt bryder med den gængse filosofiske Sædelære i kristelig tjeneste« [6].

Nu kan det i og for sig ikke have haft større interesse for Holger Rosenkrantz at udvikle en etik. Det gjaldt for ham om læren, hvis form er fromhed (*doctrina secundum pietatem*), om evangeliet, som i sig rummer åndens lov – og hvor dette evangelium forkyndes og tros, der lever man *eo ipso* efter loven og har ingen brug for en særlig etik. Men nu blev etikken altså doceret som fag på Sorø Akademi [7] som »den del af filosofien uden hvilken ingen stat, intet hjem (*domus*) kan retteligt bestå« [8], og Ernsts spørgsmål tvang Rosenkrantz til principielle udtalelser om etikken. Noget inkonsekvent i forhold til sine strenge åbenbaringsteologi skriver Holger Rosenkrantz således i 1642 til Ernst, at den etiske undervisning ikke kan bygge på de hedenske »observationer« *alene*, men også må bygge på skriften [9]. Det er Ernst åbenbart klar over, og han har allerede tidligere spurgt,

[3] F. eks. i Haus Büchlein, Sorø 1644.

[4] I sit skrift *Sontags Fragen*, Sorø 1656, citerer Ernst Bayly's *The Practice of Piety* og Dilherr's *Heilige Sonntagsfeier* vidt og bredt.

[5] M. h. t. dette hersker der megen forvirring i diverse bibliografier, Det kgl. Biblioteks kataloger etc. Det består i det væsentlige af følgende: *Ad Veram Vitam Introductio*, Sorø 1649 (1. del udkom særskilt sammesteds i 1646). Ernst udarbejdede en slags kommentar eller tillæg til dette skrift, men p. gr. a. krige etc. kunne han først i 1660 lade de første 10 kapitler heraf trykke i *Introductionis ad Veram Vitam Pars II. In qua continentur ad eandem Addenda* (u. st. o. å.). Dette skrift kaldes også *Moralia maxima. Et kompendium* af begge skrifter, *Philosophiæ Moralis Compendium*, udkom i Sorø 1658.

[6] Holger Rosenkrantz *den Lærde*, s. 388.

[7] At dømme efter Ernsts udtalelser i talen *ПРОГРАММА ad Doctrinæ de Moribus Studiosos*, Sorø 1654, A 3r. (også optrykt i *Addenda*) har Ernst først i 1654 fået hvervet officielt overdraget.

[8] *Ibid.*

[9] Gl. kgl. Saml. 131, fol., p. 76a.

hvilken forskel der da bliver på teologi og etik, på *doctrina pietatis* og *doctrina morum*, når begge discipliner har skriften som norm? Rosenkrantz' svar går ud på, at der egentlig ingen forskel er. Men det er teologiens sag at belære om lasters og dyders oprindelse (i henholdsvis arvesynd og Kristi død og opstandelse), mens etikken tilpasser skriftens forskrifter og eksempler – sammen med de naturligt bekendte forskrifter – på det daglige liv. Blot må etikken aldrig være i modstrid med teologien, men skal vise hen til den, aldrig glemme det højeste, men indpasse det i sit eget[10].

Det er tydeligt, at Rosenkrantz ikke har tænkt problemerne konsekvent igennem. Hvor stammer f. eks. de »naturligt bekendte« forskrifter fra, hvis dyderne har deres oprindelse i Kristi død og opstandelse? Og det er også tydeligt, at disse henkastede bemærkninger ikke kan begrunde en selvstændig etisk undervisning og derfor heller ikke tilfredsstillende en lærer i faget. I *Introductio* citerer Ernst følgelig først Rosenkrantz' bemærkninger næsten ordret[11] – i sit eget navn! Men så bryder han af og erklærer, at han alligevel vil foretrække at udtrykke det samme på en anden måde. Derpå opregner han forskellene på de to discipliner, teologi og etik, således at etikken selvstændige karakter bevares[12]. Etikken er efter Ernsts opfattelse en praktisk videnskab, hvis *finis* er *felicitas civilis*. Dens subjekt er mennesket, for så vidt det kan nå denne *finis*. Dens *media*, dyderne, kan erhverves ved *habitus* og *industria*, og endelig er dens princip ikke alene skriften, men også *recta ratio* – selv om Ernst i tidens løb stærkere og stærkere understreger, at *recta ratio*, overladt til sig selv, ikke formår at virkeliggøre det gode[13].

Ved denne bestemmelse af etikken med anvendelse af tidens filosofiske terminologi har Ernst bevaret etikken selvstændighed. Nok bygger den på skriften, men den går dog ikke op i teologien, for den har sin egen dennesidige *finis*. *Finis* udlægges som vor fuldkommenhed i dette liv, så vidt en sådan ved Guds hjælp, »*pro mensura divinæ gratiæ*«, kan nås[14]. – Når man ser helt bort fra, at Ernst (ligesom Rosenkrantz) synes at tage det naturlige men-

[10] Ibid. p. 76b–78b.

[11] I paragrafferne 26–39. Efter sammenhængen må også paragraf 40 stamme fra Rosenkrantz, muligvis fra slutningen af brevet, som savnes i afskriften.

[12] Ibid. paragraf 41.

[13] I *Addenda*, *prologomena* 16, hedder det endda, at *recta ratio* kun kendes ud af skriften!

[14] *Addenda* II.

neskes formåen med ind i etikken, er der så i disse etiske udkast brudt med den filosofiske etik? Sammenligner man *Introductio* med f. eks. Conrad Horneius' *Ethicæ sive civilis doctrinæ de moribus Libri IV* (Frankfurt 1625), som Ernst har kendt og benyttet [15], vil man se, at den eneste væsentlige forskel på de to etikker består i, at Horneius' *recta ratio* og naturlov hos Ernst er udskiftet til fordel for skriften (og det endda ikke konsekvent). Men en stadig påvisning af *recta ratios* utilstrækkelighed som moralsk vejleder og en stadig fremhævelse af skriften som etikkens norm skaber ingen kristelig etik. At mene at »den moralske lære doceres og læres bedre og heldigere af Guds ord end af den profane visdoms tjenere« [16] er ikke at motivere en teologisk etik. Dertil kræves, at man med Johan Gerhard beskriver etikken under synsvinklen: bodens frugter eller den nye lydighed, bodens og troens frugt [17] eller med Calixt ser etikkens formål i bevarelsen af troen og *status gratiæ* »ut homo fidelis in fide et statu gratiæ perseverat, nec eo per peccata --- excidat« [18] eller simpelthen – som Ernsts samtidige, Erik Eriksen Pontoppidan, – erklærer etikken for en del af teologien [19].

I sin bestemte hævde af etikkens selvstændighed er Henrik Ernst da ikke nået til et principielt brud med den filosofiske etik – og Holger Rosenkrantz' sparsomme bemærkninger har ikke kunnet hjælpe ham dertil. En indlevelse i Rosenkrantz' *hele* tankeverden kunne måske have bragt ham videre, men Ernsts forfatterskab i dets helhed bærer ikke præg af en sådan indlevelse. Ernst hører til de mange, som modtog et uforglemmeligt indtryk af den lærde Holger [20] – han hører ikke til de ægte disciple.

[15] ΣΟΦΟΣ ΑΣΟΦΟΣ sive dissertatio --- de vera philosophia ---, Hamburg 1665, paragraf 49.

[16] Addenda, prologomena 4.

[17] Om Gerhards etik, O. Dittrich, *Geschichte der Ethik IV*, Leipzig 1932, 294 ff.

[18] *Epitome theologiæ moralis*, ed. Helmstedt 1662, p. 3. Hermed skal iøvrigt intet være sagt om Calixts teologi!

[19] *I Theologiæ Practicæ seu Ethicæ Sacræ Synopsis*, Sorø 1656.

[20] Jfr. Henrik Ernsts brev i soranernes mindeskrift fra 1642, J. Oskar Andersen, *anf. skrift* s. 395.

1965

En oversigt

Ved Carl Trock

»Vi står idag ikke – som mange unge præster gjorde det i 30'erne – med en fornemmelse af at have »genopdaget« evangeliet, så vi blot skal forkynde det ... Vi står famlende på mange måder – som dem, der ved, hvor svært det er at høre og give evangeliet videre«, udtalte en yngre præst (Erik Kyndal, Sjt 31/7). En anden og mere erfaren grundtvigsk præst gjorde situationen således op: »Fra de sejrige tidehvervsk-grundtvigsk-fladkirkelige kanoner tordnes der stadig mod bodsfromheden, skønt man skal lede med lup efter den. Og Indre Mission prædiker stadig omvendelse for de omvendte. Men den egentlige vanskelighed går man fra alle sider udenom, nemlig at man ikke kan finde det forløsende ord, som den kristne tro må have at sige til vor tid. Vor nød i dag er, at vi mangler dette forløsende ord« (Otto Bertelsen, DKt 109).

Midt i denne spørgen, »om evangeliet lader sig forkynde?« (Holger Brønsted, KD 23/7) satte folkene bag »Kirkens Ja og Nej« ind. De rejste røre, ikke fordi de fremførte uhørte synspunkter, men i kraft af den skarphed og ihærdighed hvormed de kæmpede for deres genopdagne, forløsende ord. Det kaldte andre frem, som mere stille havde næret de samme synspunkter, og de ligesindede bestyrkede hinanden. Derfor blev det først og fremmest folkene omkring pjecen, som satte præg på 1965. I årets løb fór de frem, bestandigt angribende og hurtigt parerende. Efterhånden mærkede man dog mindre til dem, og til sidst var det Indre Missions ledende folk der førte kampen videre, men for et mere afgrænset forum.

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketingstidende; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KP Kristeligt Pressebureaus udsendelser; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Sjt Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, når det ikke er 1965.

Lader evangeliet sig forkynde?

Kredsen bag »Kirkens Ja og Nej« tog ordet med martyrmine, som forfulgte og undertrykte (jfr. Regin Prenter: Vi er genstand for diskrimination, KD 11/12 64). Men både massemedier og kirkelige talerstole og tidsskrifter stod lige så åbne for dem, som for kirkens venstre fløj. De fik rig lejlighed til at gøre sig gældende. Og som tiden gik beholdt kun få frimodighed til at tale om diskrimination (Ulsdal, Reformatio 84, Højlund, KD 20/7). Der var også andre som havde større grund til beklagelse. De der ikke hører hjemme på fløjene kom nu som før til at erfare, at modererende synspunkter ikke fængsler (KD 15/1).

Standpunkterne her har dog størst interesse. Her skulle det vise sig, hvor langt ud pjecen ville møde forståelse. Og der er mindre grund til at standse ved indlæg fra erklærede modstandere, så meget mere som vi i nogen grad kan fornemme deres kritik gennem de indlæg der kom fra folk mellem fløjene. (Hele debatten kan i nogen måde følges i de af kredsen udgivne »Presseklip«).

Professor N. H. Søbøgaard lagde for med et velkommen til pjecen. Venstrefløjen i kirken – som pjecen dog gjorde nogen uret – havde domineret gennem årtier. Og den kunne han godt ønske ringere indflydelse, »vel at mærke, hvis vi andre evnede at få de kirkefremmede i tale, som den ... kreds vitterligt i nogen måde gør«. Men hvis pjecen ville give retningslinier for, »hvad folkekirken bør være, et program som man vil kæmpe for at få gennemført, er der formentlig endnu flere, der enten vil anmelde alvorlige betænkeligheder eller direkte protester« (KD 23/11, 14/12 64, jfr. 11/12 64). Betænkelighederne gjaldt embedssynet (KD 8/12 64), ja egentlig hele pjecens sigte. Den kaldte næsten ene til troskab mod det overleverede; men »de gamle ord høres ikke. En gentagelse af de hævdede bekendelser og salmer og liturgiske bønner« hjælper ikke i kirkens situation (KD 17/5).

Når pjecen trods sin kategoriske form skal opfattes som oplæg til en dialog, så er forfatterne urealistiske, hvis de ikke tror, at fællesskabet kan bære den spænding som er i kirken. Den ikke bare hører med til den kirke, som jeg ikke vil bytte med nogen anden, skrev forstander Johs. W. Jacobsen, det er en frugtbar spænding (Nyt fra Diakonissestiftelsen 1 ff.). Og som debatten skred frem, måtte domprovst Verner Hansen have luft for en advarsel mod »bibelpanik og bekendelses-hysteri«. Måske skal vi ikke have noget af det, vi forstår ved »fast«, men »nøjes med« en Bibel, hvor

skrøbelige mennesker bevidner det guddommelige ord. Man kunne i iver for »at afgrænse og give klar besked ... gøre menigheden til en sekt i stedet for det Guds hus, hvor ikke blot vinduerne ud til verden er blankt polerede, men hvor døren står åben – for alle« (KD 1/5).

Skønt pjecens folk angreb *Indre Mission* og *Kirkefondet* for folkekirkelig valenhed (KD 17/6, *Reformatio* 88, her V 200, 621), så var det klart at de håbede på støtte herfra. Til de anbefalinger fra betydende folk i IM, som kom ret omgående (jfr. her V, 621) fjøede formanden, sognepræst Kr. Friis sin: »Det var godt, at denne pjeces kom«. Vi vil »glæde os over, at den gamle troens grund blev ridset op een gang til«. Pjecen var dog ikke »et forlovelseskort« som meldte om forlovelse mellem højkirkelige og IM. Den var »en hilsen fra et rejseselskab til andre, som agter sig til det samme mål«. Og man kan godt være i kupé sammen, uden at man forlover sig, (KD 22/1, jfr. Dalum Christensen i »Det nye år: Vi står bag pjecen fuldt så meget som da den kom, (46 ff.) dog med forbehold overfor embedssynet, 56, jfr. V 408, 615).

Professor Søe havde i pjecen fundet højkirkelige tendenser, dog mindre end ventet (KD 23/11 64). Da nu nogle højkirkelige præster udsendte bogen »Præsten i tjeneste« følte han sig foranlediget til at advare IM, hvor kendte folk var ivrige for at gribe den hånd, som højkirkelige udstrakte. »Hvis den bog er nogenlunde typisk, var der dog et og andet at overveje, før håndtrykket blev for fast«. Selv om der var værre ting indenfor kirkens mure end det, så havde bogen chokeret Søe. Den var mere romersk end han havde troet det muligt (»fyldestgørende gerninger«; der tales ganske romersk om messen og nadveren) og her taltes med foruroligere megen sikkerhed og overlegenhed[1].

Den formaning fandt IMs næstformand, Edv. Jensen malplaceret. Hans anbefaling af »Kirkens Ja og Nej« betød ikke tilslutning til de højkirkelige. Og der var ikke i pjecen noget, som var IM frem-

[1] KD 1/2. Om bogen jfr. bl.a. Aalborg Stiftstid. 2/3, Berl. Aften. 8/3, Nyt fra Diakonissestiftelsen 25, PrfBl 380, samt Børge Riisgaard: Det mest bedrøvelige er den nedladdenhed, hvormed vor egen kirke omtales. Vi har ikke råd til at ende i højkirkelig selvglæde. Der er i bogen ting som er vel meget romaniserende, men i det store og hele er jeg enig med forfatterne. Den er dog ikke udtryk for den samlede højkirkeligheds meninger, men et bidrag fra én side. Mange synspunkter kender vi fra Kristi Løgems Broderskab (FFC). Der er vi nogle, som ikke er med, fordi det står for ting »på grænsen af, hvad der kan kaldes ægte højkirkeligt«, *Reformatio* 9 ff.

med, omend man nok ville have udtrykt sig lidt anderledes. »Det kirkesyn, vi møder i pjecen, er også vort, og bekymringen for den folkekirkelige udvikling deler vi også«. Hvis IM stod overfor udflydende folkekirkelighed eller høj Kirkelighed, så valgte jeg det sidste, svarede Edv. Jensen. »Men jeg står ikke overfor dette alternativ. Der er et tredje standpunkt« (KD 12/2, jfr. 16/2). – De stærke anbefalinger står dog ikke alene. Hvis pjecen varsler forlovelse mellem IM og de høj Kirkelige, »så er vi mange fra den gamle vækkesbevægelse, der må sige fra. Vi er og bliver lav Kirkelige«, skrev en præst (P. Brogaard Andersen, e. KD 14/1). Og der er også i IM folk som sætter pris på folkekirkens rummelighed og vil værne om den (forstander Aksel Nielsen, Hoptrup, e. KD 4/1). Det er vel det samme pjecens folk antyder, når de klager over, at det venstreorienterede folkekirkesynt er trængt frem i IM (jfr. V, 621), og over at IM er verdsliggjort, selv missionærerne »står og siger de samme ting som præsterne, når først de har været på bibelkursus« (Reformatio 88, jfr. KD 17/6).

Det gjorde indtryk, at Kirkefondets tidligere formand, højesteretsdommer Mogens Hvidt, sagde fra. Klagerne over kirkens »mangelende frihed, endsige antydninger af, at der begås overgreb« fra statens side forekom ham ubegribelige. Sandheden lod sig heller ikke udtrykke så enkelt, som det skete i pjecen. Den sprænger alle forsøg på at udtrykke det, der ikke lader sig udtrykke. I sin ungdom havde Hvidt måske ladet sig hverve til korstog mod de vantro, nu var der adskilligt som han ikke mere var så sikker på som før, og det var ham en fremmed tanke, at han ikke skulle kunne være i kirke sammen med venstre-fløjen. Meget af det, de elleve sagde, fortjente at blive hørt, og de havde nok solidt følge i kirken. Men det stærkt polemiske ville næppe vinde genklang »hos de mange – formodentlig de fleste – som kvier sig ved at tage plads på fløjene, det være sig til venstre eller højre« (KD 28/1).

Det indlæg kaldte sognepræst Asger Højlund frem: Staten »binde kirken i den forstand, at den holder den nede i en tilstand af forvirring, splittelse og uklarhed og dermed nede i afmagt«. I frihedens navn var kirken blevet tvunget til at opgive sin status som bekendelseskirke, nu var den en religionsanstalt der håndterligt lod sig indføje i velfærdsstatens helhedsløsning[2]. Dermed var be-

[2] Indvendinger nødte pjecens folk til direkte at nævne hvem og hvad, der havde kaldt dem frem. Lindhardts forkyndelse måtte holde for (KD 11/12 64, 25/4), mens

kendelsestroskaben illusorisk. De, der ville stå på Bibelens og bekendelsens grund, tålttes, men de kunne »ikke gøre det [de] forkynder til andet og mere end privatmeninger«, fordi den forkyndelse, som er imod Guds ord i Bibelen kan gøre sig gældende med samme ret. Og »bekendelsestroskab er jo da at stå for en forkyndelse, som ikke er [ens] egen privatmening, men kirkens svar til dem, der søger og spørger«. Højlund bad Hvidt svare på det spørgsmål: »Kan kirken tilkende dem hjemstedsret, der baserer deres forkyndelse på en holdning af mistillid til Bibelen og egenmægtighed overfor den, og som derfor forkynder i modstrid med det præsteløfte, deres kirke har afkrævet dem?« (KD 4/2). Hvidt svarede, at Højlund påkaldte statens monopol for den forkyndelse, han anså for ret. Og nok indeholdt Bibelen tydelig tale om Guds vilje med menneskers liv og hans tilbud om frelse, men den gav ikke en bastant norm for kirkens indretning og mange menneskelige forhold. Han forstod Højlund et langt stykke, men lod sig ikke tvinge ud på fløjen (KD 5/2, jfr. 9/2).

Debatten viste spændinger mellem de elleve præster, hvad de også selv havde sagt at der var. Det gjaldt en række hovedpunkter (hvad der forklarer »uldne« vendinger i pjecen) og det gjaldt det arbejde, som pjecen indbød til. Provst Svend Aage Nielsen ønskede ikke blot en samling af IM og højkirkelige men forståelse og åbenhed overfor andre synspunkter; andre syntes mere at søge kamp, kætterjagt og udsmidning ville de ikke, men så dog ret til at tildele og frakende andre »hjemstedsret« i kirken (t.eks. Glentehøj, KD 1/3). Begge standpunkter havde talsmænd blandt de ca. 250 interesserede (omkring 1/3 var præster), som fulgte pjecens indbydelse til *mødet i Nyborg* 19.–20. april. Her var fremtrædende højkirkelige, en bred tilslutning fra IM og folk fra Moralsk Oprustning og Luthersk Missionsforening. Efter den åbne del »for inter-

redaktør Ole Malmqvist leverede bevis for, hvor nødvendig kampen for kirkens frihed var og blev takket for det. Nu var stillingen klar, enten går man ind for Malmqvists service-kirke, hvor folket er herre, eller for pjecens standpunkt, at Guds ord er autoriteten (Aktuelt 26/11, 9/12 64). – Det syntes overset, at Malmqvist skrev i anledning af pjecens udgivelse, og at det var bemærkninger fra en ikke-kirkelig. Jfr. Johs. W. Jacobsen: Også de som betragter folkekirken som en bgl. indretning vil bevare forkyndelsens frihed og uafhængighed overfor folkeopinionen (Nyt fra Diakonissestiftelsen 3 f.), se iøvrigt Glentehøj: Kirken og demokratiet, AAST 19/3.

esserede« blev henvend 150 til det afsluttende lukkede møde »for tilsluttede«.

Det endte med at indbyderne fik fuldmagt til at forestå arbejdet endnu et år. Men det forløb ikke uden brydninger. Den rummelige folkekirke havde enkelte fortalere; det store flertal kom dog fra IM og det var »mere interesseret i at føre en kirkekamp end i at ekspandere kirkeligt«, mange forstod ikke indbydernes tanker og følte, at de ikke stod ved deres ord. Nu videreføres arbejdet gennem arbejdsgrupper rundt om i landet – som et åbent fællesskab om forbøn, samtaler om kirkens nød og samarbejde mellem dem, der erkender den. Sv. Aa. Nielsen fandt, at der var grund til at glæde sig over mødets forløb; andre mener, at man ikke rigtigt kom videre, mødet bragte ikke en udbygning af arbejdet på et bredere grundlag (KD 14/4 20–21/4, 15/5, 24/9, Fyns Tid. 25/4, KC 52; mødet omtalt af Dalum Christensen i »Det nye år«).

Der er oprettet stiftsudvalg i alle stifter. De arbejder »mere eller mindre«, resumerede Sv. Aa. Nielsen ved årets udgang, og »adskillige« steder er studiekredse igang (KD 30/12, jfr. 30/8, 21/9). Men der er rigtignok mere ro om bevægelsen, enten det nu er fordi kræfterne blev brugt op under den første store kampagne, eller fordi mere stille arbejde i kredsene nu tager tid og kræfter. Det ændredes ikke af, at initiativtagerne sendte samtlige menighedsrådsmedlemmer en ny pjece til advent, med kirkens bekendelsesskrifter – samtidig med at de begyndte at udsende deres eget blad, »Kirkelig Information«.

»1965 vil gå over i nyere kulturhistorie som det store porno-år«, hed det i et dagblads årsoversigt. »I løbet af de sidste fire-fem år er der, med stærkest acceleration i 1965, vundet større frihed end i de foregående fire-fem årtier tilsammen« (Politiken 2/1 66, jfr. KD 4/11). Alligevel blev sidste års *seksualadresse* ikke fulgt op. Asger Højlund begrundede det sådan:

Når adressen mange steder var mødt med afslag, så skyldtes det en moderne kristendomsforståelse. Derfor var »Kirkens Ja og Nej« opgør med modernismen det første fornødne. Det var nok heller ikke muligt at stemme op mod den tiltagende pornografi. Måske var det også en bedre »taktik« at lade den have frit løb, jo før ville umoralen afsløre sig i al sin hæslighed og jo hurtigere og stærkere ville der komme en reaktion. Højlund sporede allerede tegn på det. Han ville i hvert fald selv vie sine kræfter til kampen om pje-

cen »Nyhedsbreve« jan. og okt., jfr. Sv. Aa. Nielsen, KD 15/12).

Der var dog andre kendsgerninger. En foredragsholder sluttede et foredrag om abort-spørgsmålet med komplimenter »til den nuværende generation for dens evne til at føre en virkelig alvorlig og saglig debat og for først og fremmest at bruge kendsgerninger«, mens tidligere slægtled havde kæmpet med »ideologier, trosbekendelser og forudfattede meninger« (Information 6/5). Og en gallup-undersøgelse viste stort flertal i befolkningen for friere adgang til abort (Berl.Tid. 27/6). Mens enkelte kirkefolk stilfærdigt rørte ved problemerne (KD 25/5, IMT 303, 411, KC 54), så tog Bartholdy udfordringen op: Vi er nået frem til, at der sker en storstilet masseudryddelse af børn i moders liv. Hundre tusinder af kvinder går om som mordersker. Lovgivning og skik og brug har helt gennemhullet det femte bud. Læger og sygeplejersker undslår sig ikke for den bøddelgerning, men er så vant til at se det som en pligt at slå ihjel, at de overvejer at gøre ende på uhelbredeligt syge og sindssyges unyttige tilværelse. Og folk vil ikke komme for at høre Gud sige: I er en morderslægt (KD 26/5). Bartholdys ord blev næsten stående alene, kun taget op af katolikkerne (Katolsk Ugeblad 25/6 og KD 2/7 ff.).

Omkring *Billy Graham* blev der bygget en storstilet økumenisk vækkelseskampagne op i hovedstaden. Også folkekirke-præster medvirkede. Det forlød, at møderne samlede henved 65.000, hvoraf 6–700 meldte sig efter møderne for at få nærmere vejledning. Nogle talte om succes; andre mente ikke at der kom nye folk, det var frikirkernes og IMs folk, der arrangeredes vækkelseskampagne for (KD 10/5 ff., IMT 299, 339).

Måneden efter samledes IM mere stilfærdigt til årsmøde i København. De fik kritik af Asger Højlund. I stedet for at sparke ud efter Billy Graham skulle man lære af ham. Han forstod at holde vækkelsesmøder, »det er man vist ved at glemme i IM« (Berl.Tid. 27/6, KD 16–17/6). IM har ikke glemt at arbejde for vækkelse, forsikrede Kr. Friis. Derimod var det meget mærkeligt at se »en af hovedpersonerne bag Kirkens Ja og Nej gå i brechen for Billy Graham-kampagnen. Det tyder på at kompasnålen roterer lidt« (KD 1/7, jfr. 20/7). Også på den front stod IM fast og afskedigede en missionær, der samarbejdede med baptisterne[3].

[3] Kr. Friis om afskedigelsen af missionær Herb. Neimanas: Den forvirring, der på mange måder råder inden for vor folkekirke, ønsker vi ikke at give indpas

Men hovedslaget for bekendelsen står indenfor folkekirken og rettes mod den *rationalisme*, som »er over os«. Også her lagde Bartholdy for (KD 16/2), og nu fik han efterhånden solidt følge: Mens folkene bag »Kirkens Ja og Nej« fralagde sig at drive kætterjagt, så mener IM bestemt, at der »skal være kætterjagt, hvis der findes kættere i kirken«. »Denne vagttjeneste skal varetages af den dertil forordnede instans: bispeembedet«, skrev Dalum Christensen. Han tænkte ikke »på kætterske røster i folket eller for det teologiske forum. Det skal afbalancerende modrøster nok klare«, men på kætteriet »på prædikestolen, kirkens officielle lærestol, og i konfirmandstuen«. Her vildførtes de umyndige uden modsigelse. Det drejer sig om Bibelens klare tale som skal hævdes overfor den eksistentialistiske modeteologi. Den lemlæster Bibelen, »Guds ord helt igennem«, gør den til en historiebog og Kristus til en tidløs idé (Det nye år 49 ff.). Op over den følgende tids mange undsigelser af rationalismen fra IMs side høres Bartholdys: Det lyder hårdt med kætterjagt, men »det er tegn på åndelig død, hvis kættere ikke anholdes«. »Det er et mærkeligt tidens tegn, at det er de grundtvigske, der fører an i angrebene på Bibel og trosbekendelse« (KD 28/10, jfr. bl.a. Tage Lunn's ord om Dansk Kirketidende, »et tilholdssted for al slags kristendomsforfalskning«, IMT 115 og Kr. Friis, IMT 381).

Det varede lidt inden der blev rejst bestemte sigtelser, men de kom. Selvfølgelig måtte Lindhardt igen holde for; han var måske ikke rendyrket rationalist, men hans forkyndelse var mere end rationalistisk anløbet. Heller ikke biskop Th. Kragh var rationalist, han havde dog begået en rationalistisk juleprædiken, som Bartholdy måtte anholde (KD 9/12). Sigtelserne samlede sig især om den grundtvigsk-tidehvervske kreds, som samlede lærere og præster til drøftelser om kristendomsundervisningens problemer[4] og om en

---

i IM (IMT 586). Jfr. Dalum Christensen: IM og baptisterne kan godt holde vækkesesmøder sammen, men der kommer spektakel bagefter. For vi kan ikke bygge kirke sammen, når baptisterne praktiserer gendåb. Det er ikke bagateller, der skiller. Og hvis en medarbejder i IM begynder sådant samarbejde, så får han at vide at bestyrelsen ikke tør tage ansvaret for det. »Illoyalitet på dette punkt fører uvægerligt til afsked«. Det var ikke noget forsvar at sige: Hellere se sine børn som baptister end som vantro. Det var et falsk alternativ, vi har det hele i vor kirke («Det nye år» 63 ff.).

[4] Fra det første møde på Båring Højskole i 1964 udsendtes »Religionsundervisningen til debat«, som også rejste debat: Skulle Tideherv, ja måske afmytologisering, ind i skoletimerne, spurgte rektor Tolderlund-Hansen (KD 30/6, 19/7, 22/7).

af Dansk Kirketidendes faste »prædikanter«, pastor Ole Rydal (DKt 343, KD 28/10, 2/11, 16/11). Det voldte dog også flere grundtvigske uro, at han ikke anså fortællingen om enken i Nain for historisk sand. Det havde også fået provst Carl Hermansen til at tænke på de gamle rationalister. Han ville dog ikke være med til kamp, historien viser at den slags kommer og forsvinder igen. Men det ærgrede ham, at de ad bagvejen »skulle listes ind i den grundtvigske verden« (KD 29/10, jfr. DKt 377, 404, 421, 439. – Det er Bultmanns omhyggelige og ærlige arbejde, »som i dag gør N.T. til en spændende og aktuel bog«, Riemann, DKt 406).

Det er altså ikke isolerede tilfælde, som IM drog i felten mod, men væsentlige strømninger. Der er blandt studenterne »en stigende interesse for de hermeneutiske problemstillinger, som Bultmann og hans elever er eksponenter for«, skrev en kender af forholdene (Theodor Jørgensen, KD 27/11). Just derfor kom indsigelserne, og uden personsanseelse. De gjaldt selv et værk som »Gads danske Bibelleksikon«. Akademikere kunne have glæde af de mange dygtige medarbejderes oplysninger, men på almindelige bibellæsere ville det virke uopbyggeligt og nedbrydende, skrev Bartholdy. Selv om forfatterne vil forholde sig redeligt til Bibelen, så bliver sigtet alligevel negativt, når de fornægter verbalinspirationen. Vist er der fejl i Bibelen, men når man læser den for at styrke sin tro og finde vejledning, så må man tage ordret, hvad der står skrevet. »Et er, at verbalinspirationslæren som teori er gal, et andet praksis. Jeg kan ikke udrede det«. Men sådan er det, sluttede han (IMT 1966, 5). IMs linie er »at holde fast ved bekendelsen«, skrev Kr. Friis i en nytårshilsen, fordi vi lever i en tid, »hvor evangelierne beskæres

Der var på mødet tendenser til at nedskrive de afgørende frelseskendsgerninger (KD 28/7, jfr. 28/9, Reformatio 119). Der kom også tak, fordi der blev talt åbent om problemerne. Mange præster har bevidst forholdt menighederne det moderne syn, som nu vælter ud over befolkningen. »Ingen ansvarlig børneopdrager kan her blot lukke øjnene«, situationen »byder os at tale om det« (Karl Rønne, KD 13/7). Og Dansk Kirketidendes redaktør, Peter Riemann var ikke i tvivl om, at skal faget interessere unge lærere, så er den her anviste vej »ikke bare god at følge, men ganske simpelt hen den nødvendige« (DKt 289, jfr. 312). – 1965 samledes ca. 100 lærere og 20–30 præster igen til kursus i Båring, hvor den teol. forskning (Børge Diderichsen skelnede mellem lignelser, som noget af det pålideligste vi har, og de ofte upålidelige, legendariske undere) og de problemer, som den stiller skolens undervisning overfor, påny drøftedes (Lindskrog: Metafysiske forestillinger er blevet hjemløse i vor tid, jfr. Religionslæreren 86, KD 18/8. – Andre »kættere« se Poul Saxe i KD 27/3, 9/9 og Holger Brøndsted, KD 23/7, contra IMT 267 (Saxe, »en af dem der er med til at forgifte den kommende lærerstand«) og IMT 447.

for underet, frelseskendsgerningerne reduceres til at være udtryk for den første menigheds misforståelser, og håbet fornægtes«, mens dåbsforkyndelsen »nærmer sig det magiske, idet nemlig nødvendigheden af modtagelsen af dåbens gave i tro forties« (IMT 1966, 3).

Hvor mange er så med i den kamp for Bibel og bekendelse og mod rationalisme, som »Kirkens Ja og Nej« indledte og IM tog op og skærpede? Det er bygget på fornemmelser, når der svares, at en del præster på landet gik med, i byerne færre; tilslutningen blandt lægfolk (selv ikke indenfor IM) står ikke i forhold dertil. Bestyrelsesvalget i præsteforeningen gav, med mange usikkerhedsmomenter, et fingerpeg. Den liste, som står IM nær, vandt et mandat. Her fik den højkirkelige Børge Riisgaard, medunderskriver af pjecen, 51 personlige stemmer, mens Henrik Christiansen, der varmt anbefalede den (jfr. V, 621f.), fik 144 stemmer, langt mere end nogen andre (PrfBl 742).

Det var dog en enkeltperson, som helt stjal billedet ved årets udgang, sognepræsten i Sebber, *Ludvig Husum*. I dyb bekymring over folkekirkens sorgløse dåbspraksis prøvede han at praktisere, hvad flere troede »Kirkens Ja og Nej« sigtede mod (jfr. V, 619). Han begyndte at afkræve forældre et løfte om regelmæssig kirkegang, før han ville døbe deres børn. Det var oplagt pressestof (fra 8/12), også på grund af hans skarpe, men ret modstridende kommentarer. De tydede en overgang på, at han ville stå fast på sit krav for at tvinge ærlighed frem i kirken, uanset om det medførte dens sprængning.

Pastor Husum handlede som han gjorde, fordi det var ham en nødvendighed, og uden at overveje om han fik følgeskab. Og hverken biskop Chr. Baun eller den øvrige kreds bag »Kirkens Ja og Nej« billigede den ny praksis. Det er uåndelig tvang, skrev biskoppen (KD 5/1 66), de andre tilføjede, at ingen præst på egen hånd kan fastsætte vilkårene for dåb (KD 14/1 66). At de og mange andre delte ængstelsen over kirkens dåbspraksis overskyggede for en tid sagens realitet. – Der var også videre perspektiver. Da sagen kom for, måtte departementschef August Roesen omgående udtale sig. Biskop Baun tog fat på de udtalelser, der var tillagt denne, at præsterne uden videre er forpligtede til at forrette barnedåb for deres sognebørn. De meget statskirkelige synspunkter kan blive skæbnsvangre, dersom ministeriet vil tvinge en præst til at forrette

dåb, når han skønner at forudsætningerne mangler[5]. Det kan ikke blande sig i sådanne »indre sager«, hævdede Baun. Han havde advaret pastor Husum mod at føre sagen over på et disciplinært plan, men fra hans side ville der ikke blive givet tilslutning til afskedigelse. Sålænge Husum fastholder sit standpunkt, vil bispemodet ved en nødløsning lade nabopræsterne forrette de dåb, som han vægrer sig ved at foretage. Skulle det være en endelig ordning, da sprænges sognet som en kirkelig enhed. Dermed er da »i ydre iøjnefaldende forstand begyndelsen til Folkekirkens sprængning indledt« – en ikke lykkelig, men måske nødvendig ting (KD 5/1 66).

Modernisering af »gæstekammeret«?

Det går fortsat meget tungt med *kirkebyggeriet*. Kun i provinsen blev der indviet kirker (Kolding, Dokkedal og vandrekirken i Skalborg). Der kom yderligere nogle byggerier igang, mens der i hovedstadsområdet opføres 3 kirker, foruden 2 selvbyggerier. Her »venter man bestemt« at kirken i Gladsaxe snart bliver opført – efter den nye lov skulle kirken opføres samtidig med boligerne, de står færdige, men ikke kirken – og begge steder håber man meget på helt nye kår som følge af kommissionsarbejdet med finansieringen af kirkebyggeriet (Kirkefondets årbog 67ff., KD 13/5, 20/10, Meddelelser fra Århus Stift 3, 16). Det arbejde er ikke afsluttet. Det lader dog næppe vente længe på sig, da der i trontalen blev lovet et lovforslag herom (Ft 14).

Præstemangelen forværredes ikke afgørende, skønt der blev oprettet en del nye embeder. Det skyldtes ikke at der blev nedlagt et tilsvarende antal, for landsognene vil oftest ikke af med deres

[5] Biskop Baun drog parallelere ud fra præsternes stilling ved fraskiltes vielse og ligbrænding samt ud fra at kirkeministeriet »officielt« havde fastslået at præsterne havde ret til at skønne om det var forsvarligt at konfirmere et barn. – Han sigtede til at ministeriet havde modtaget en klage fra en far, fordi hans søn ikke kunne blive konfirmeret, da han ikke havde deltaget i gudstjenesterne. Det svarede, at efter den kgl. anordning skal præsterne skønne om et barn er modent og velforberejdet og ved det skøn kan de tage hensyn til om barnet er fortroligt med gudstjenesten. Ministeriet fandt det rejste krav, »om at de børn, der går til konfirmationsforberedelse ... regelmæssigt indfinder sig [til] gudstjeneste ... ganske naturligt og stemmende med hidtidig kirkelig tradition« (MrBl 151). – Kirkeligt Forbund undrede sig: Det var det vi i 1960 bad bispemodet om at præcisere; vi havde været gladede, om de, og ikke ministeriet, havde truffet den afgørelse (KD 24/9, jfr. Dansk Kirkeliv 89).

præst, og er der ikke teologer at få, så tager de lægfolk (SjT 9/10, 6/1 66; om et sogn, der gik med til nedlæggelse uden at have Damoklessværdet over hovedet, se Meddelelser fra Århus Stift 3, 12). Der var en overgang furore om de ret mange lægfolk, der blev præster. Der kunne godt være undtagelser, når de var så oplagte at de bekræftede reglen om, at præcis og kontant viden var nødvendig, mente nogle, men »der trænges til en helt ny og virksom værdsættelse af det teologiske arbejde« (PrfBl 377, IMT 445, DKt 308). Andre så deres økonomiske stilling truet og ønskede tilgangen bremsed ved at ikke-teologer fik lavere løn (PrfBl 354 ff., KD 21/6 ff.). Når der nogenlunde blev balance mellem årets afgang og tilgang, skyldtes det især at der blev lidt flere teol. kandidater. Da der samtidig påny var væsentlig flere, der tog fat på studiet, kan der måske være grund til at se på fremtiden med fortrøstning. Men i de nærmeste år vil præstemangelen volde sogne og kirkeligt arbejde store kvaler (KD 27/11, 31/12, Havnen 175, DMbl nr. 5)[6].

Og så kan udviklingen stille krav om endnu flere præster. For sammen med de stærke ønsker om at bevare de små landsogne – hvor kirken skal »overvintre« indtil det bliver forår (Rich. Teislev, AAST 14/2) – så stilles kravet om mindre bysogne med voksende styrke. Nu bestemte strukturkommissionen sig for at se på de problemer i større perspektiver uden at beskæftige sig med midlertidige nødløsninger. Men menighedsrådene kan ikke »lade problemerne hvile ... og blot afvente »de vise mænds« betænkning. Hvor dagens nød brænder på, må dagens gerning gøres. Såvel i de små som i de store sogne [må de] finde frem til den i øjeblikket bedst forsvarlige løsning«, skrev biskop Henning Høirup. Og dagens gerning betød for de små pastorater enten »en lempelig og lejlighedsvis reduktion« så de kom op på 1.000–2.000 indb. eller at præsterne her aflaster nabopræster med større arbejdsbyrde; det

---

[6] Der blev i 1965 oprettet 15 nye embeder, mens afgangen af præster var 52. Det modsvarede af 4 nedlagte embeder, 9 lægfolk og 55 teol. kandidater. Dertil kom et væsentligt antal fra organisationer og anden virksomhed (uanset at »Kirkeligt Magasin« i sine »hårdt optrukne« udtalelser fortsat taler om præsteflugt, SjT 24/8), som dog delvist vil blive modregnet. Enkelte embeder står vakante for længere tid, mens spørgsmålet om nedlæggelse står i bero.

Til det teol. studium meldte der sig 129, heraf 43 kvinder. – Om universiteternes umådelige frafaldsprocent, de mindre »studiefaste« unge piger og de, som dyrker teologien som interessefag uden at tænke på at blive præster, se Lindhardt, Berl. Tid. 21/11, jfr. KD 9/9.

kan gøres fordi sognegrænserne har mindre betydning for mange arbejdsopgaver og meget arbejde må gøres udenfor sognet. Biskoppen fandt, at menighedsrådene allerede i udpræget grad havde »vist vilje til at forstå forholdene som helhed og tage hensyn også til nabopastoraterne«. Mange steder i byerne var forholdene helt uforsvarlige – flere sogne med over 8.000 indb. må nøjes med een præst – og det lod sig ikke gøre »i vort slægtled fuldt ud at råde bod« på det. Man må begynde i forstadsområderne, hvor forholdene er værst, og for fremtiden må der som »absolut minimum« ikke regnes med sogne på over 9.000 indb., og ikke være mere end 3.000 indb. for hver præst. Der er lang vej igen, før der er rimelige vilkår, men det må være en »fundamental og uopgivelig målsætning« for folkekirken (Meddelelser fra Århus Stift 3, 5 ff., tilsvarende biskop Schiøler, KD 27/11 jfr. biskop Dons Christensen, DKt 177, KD 20/3. – Om kritik af præsters samarbejde over sognegrænserne, se KD 31/12, anbefalinger Sjt 20/12, KD 27/12).

Man skal ikke vente løsninger på problemerne fra *strukturkommissionen* med det første, skønt den lagde de store principielle stridsemner som kirkesyn og kirkeforfatning til side for at gå i gang med mere nærliggende problemer. Disse skal først kulegraves (KD 28/8, Kordegeneses Blad 89). Kommissorierne for de 7 underudvalg giver nogle antydninger af emner og sigtet med arbejdet, omend det står i uforpligtende form.

Alene oplægget om sognestrukturen vakte almindelig interesse. »De små sogne skal ikke slagtes« var landet over overskrifter i pressen (28/8 ff.). Tilføjelsen, at man herudover »tilstræber en inddeling i større administrative enheder«, blev derimod glemt, skønt der deri ligger »(muligvis?) epokegørende forslag til omstruktureringen« (kommissionens sekretær, Per Salomonsen, Liberal Debat nr. 12). – De andre emnekredse var: 2) valgmenighedernes stilling, 3) tilgangen til præstegerningen (deltidsansatte præster?), 4) det frivillige kirkelige arbejdes stilling (i forbindelse med diakonien siges det, at overvejelser om en »sognerådgiver-ordning« fremmes mest muligt), 5) folkekirkens repræsentation udadtil, 6) forskning af og undervisning i praktisk-teologiske emner og spørgsmål vedrørende kristendomsundervisningen og 7) betjening af befolkningsgrupper, som ikke dækkes af sognestrukturen (der nævnes studenterpræster og betjeningen af større industrivirksomheder).

Selv om kommissionen ønskede størst mulig offentlighed omkring arbejdet og bad om alles medvirken, så vakte kommissorierne ikke

større interesse, bortset fra det om sognestrukturen (DKt omtalte dem knap nok, 344; de aftryktes i MrBl, PrfBl og Højskolebladet, men affødte så godt som ingen indlæg). Arbejdet følges dog med forventninger eller skepsis, det kom frem så snart der rørtes nærmere ved de bestående forhold: Kordegne og kirketjenere spørger ivrigt, om der kommer en sognemedhjælperordning. Det får indflydelse på deres stillinger, åbner for nye arbejdsfelter, ja kan måske blive et overgangsled til præstegerningen, mente nogle (jfr. Kordegnenes Blad og Kirketjenernes Blad). Og allerede før kommissionen spurgte de kirkelige organisationer om deres synspunkter, var der overvejelser igang her (Sankt Lukas Stiftelsens årbog 20, Diakonhøjskolen KD 11/9, 11/10, »Fra Menighedsplejen« 63, KFUM KD 20/3, 10/11, 30/12).

Debatten kom dog, ud fra arbejdet i kommissionen – så småt da den gik ind for, at der oprettedes en stilling som *studenterpræst* i København. Der var tale om en forsøgsordning, skabt ved oprettelse af et embede ved Trinitatis kirke. Formelt set altså ikke noget afgørende nyt. Modstandere som tilhængere af milieu-præster så vejen åben for en hel række specialstillinger (Lindhardt, JyPo 1/11, DKt 421; »Kirkeligt Magasin«), det var dog formodninger som kommissionen ikke havde givet anledning til[7]. Den næste sag skabte mere røre. Der var i kommissionen sympati for et forslag, hvorefter en *vicebiskop* skulle varetage kirkens internationale forbindelser i samråd med et af ministeren udpeget råd. Han skulle også aflaste Københavns biskop ved at overtage tilsynet med danske præster i udlandet. (Bortset fra sømandskirken, præster under DKU og missionsselskaberne, hvis organisationerne ønskede det, iøvrigt blev deres selvstændighed uantastet).

De, der havde videregående ønsker, var tilbageholdende (biskop Halfdan Høgsbro, KD 30/11). Skønt forslaget skyldtes biskop Dons Christensen – han så det som en rent praktisk løsning, en nødvendig

---

[7] Jørgen Bøgh: Ønsker om idrætspræster, arbejderpræster o.s.v. strider »både mod evangeliets og folkekirkens væsen. Der er ikke brug for andre specialpræster end dem, der kræves til ganske specielle milieuer, som absolut ikke lader sig indpasse i sognestrukturen« (Den invaliderede folkekirke 88 f.), jfr. Helge Skov, Højskolebladet 584, Dons Christensen DKt 179. – Forsigtigere nærmer Westergaard Madsen sig det problem (KD 31/12) og H. Højsgaard (Kirkefondets årbog 99) på baggrund af H. C. Lorentzens beskæftigelse som slagteriarbejder, »et interessant forsøg, som måske kan være med til at bane vej for industripræster« (Cai Rasmussen, ibid. 72, jfr. Lorentzen, MrBl 168, KD 18/10, 14/12).

deling af arbejdsopgaver, der umuligt kunne tillægges teologisk betydning – så indeholdt det sprængstof. Der kunne godt være kontakt til udlandets kirker uden forslaget. Men »det er mod folkekirkens væsen at vælge et råd, der på hele folkekirkens vegne varetager en sådan opgave«, fandt Helge Skov. Den er ikke »en åndelig enhed og bør ikke gives udseende af at være det. Den er kun den borgerlige ramme om en række sognemenigheder« (KD 3/12)[8].

Man kan ane konturerne af en *grundtvigsk-tidehvervsk front*, som står højst betænkelig overfor det hele, og som støtter Helge Skovs indsigelser i og udenfor kommissionen (Højskolebladet 583 ff.)[9]. Ved Kirkeligt Samfunds årsmøde fandt formanden, pastor Birkedal Nielsen sig foranlediget til »fra grundtvigsk side« at sige noget om overvejelserne »om ikke også det kirkelige arbejde må underordne sig« samfundsudviklingen. – Først måtte han dog beklage, at ministeren ved at udvide kommissionen havde vist sig »svag over for de organisationer, der straks meldte sig med krav om indflydelse«. – De grundtvigske kunne godt være med til at drøfte, hvordan »gæstekammeret« for Guds menighed skulle indrettes. Lidenskabelig blev den drøftelse kun, »såfremt den tilsigtede forandring af de kirkelige arbejdsformer medfører en krænkelse af kirkesynet. – Hvis de enkelte menigheders frihed skal gøres afhængig af en centraliseret kirkeledelse, og hvis repræsentative organer skal kunne tale og handle på kirkens vegne«, hvis man vil give kirken

[8] Dons Christensen svarede, at han var kommet med forslaget for at udgå et større, repræsentativt valgt organ (KD 10/12), alligevel vejrede »Vestkysten« kirkeforfatning (11/12). Birkedal Niensens støtte til Skov, se DKt 465; Lindhardt, Højskolebladet 838. – Forslaget får næppe lettere vilkår efter den omtale, som Westergaard Madsen og Halfdan Høgsbro gav sagen i deres anbefaling af det økumeniske Råds kollektidag 16. jan. 1966: Kommissionen drøfter »hvordan dette arbejde kan få en mere officiel karakter, så det kan placeres som hele folkekirkens arbejde«, jfr. »Kirken på vej« 1966, nr. 1. Efter bispemødet kom der en forunderlig avisnotits: »Biskopperne fik forelagt [forslaget], men dette vandt ikke tilslutning og blev vist tilbage til omarbejdelse i et udvalg under strukturkommissionen« (Berl. Tid. 7/1 66).

[9] Af bisperne hører Th. Kragh med: Jeg synes ikke, at der skal laves så meget om på det ydre. Jeg er ikke for at reformere, da jeg ikke tror på det (Vejlø Amts Folkebl. 22/10). Jfr. bl.a. de 5 Århus-præster: Endnu har folkekirken den struktur, at der er frihed for den enkelte menighed og dens præster (KD 6/10), Vilh. Krarup (PrfBl 647) og Peter Riemann (DKt 460), samt de vrpne anmeldelser af Jørgen Bøghs »Den invaliderede folkekirke«, PrfBl 768, Højskolebladet 883, DKt 1966, 24. Se også V, 602.

»en fast og klar »struktur« må det komme til modstand« (DKt 386 f.).

Problematikken melder sig således i og udenfor kommissionen, og så er de politiske muligheder ikke taget i betragtning. Der var enkelte, som mente at det beroede på Bodil Koch, om der kom noget ud af det (Berl.Tid. og Landsbladet 11/9, Det nye år 45). Der er dog forståelse andre steder. Der trænges nok mange steder »til hovedrengøring og udluftning og modernisering«, skrev seminarirektor Poul Hartling (ham er det utvivlsomt) i en kommentar til Venstres nye program. Hvis et kommissionsarbejde med »kirkens administration og praktiske apparat kan inspireres af (og inspirere til) en livlig meningsudveksling og idevirksomhed i den danske menighed, kan det kun hilses med glæde, men samtidig bør de ydre rammer holdes i orden, for der er hverken noget særligt kristeligt eller noget særligt liberalt i at være upraktisk« (På frihedens grund 210 ff., jfr. PrfBl 396, 429).

Fra *Folketinget* er der kun grund til at fremdrage et svar fra kirkeministeren[10]. Folkesocialisten Skræppenborg-Nielsen mente – som tidligere Aksel Larsen (Ft 2768) – at den kirkelige ligning burde bære en større del af folkekirkens udgifter. Selv om staten efter Grundloven var forpligtet til at understøtte folkekirken, og måske også burde yde erstatning fordi den havde reduceret kirkens indtægter, så var der ved en ny lønningslov mulighed for at lade den kirkelige ligning overtage en større del af udgifterne, svarede Bodil Koch (Ft 2095, 2123, 2158). – Der foreligger ikke afgørende nyt om *feltpræsteordningen*. Efter at forsvarsministeren påny havde bragt sig ud af de vanskeligheder, som Humanistisk Forbund satte ham i (jfr. V, 610 og KD 23/1ff.), så blev det økonomien som sin-

[10] Der blev fremsat forslag til ny seminarielov. Og der var tilfredshed med den placering *kristendomskundskab* får, både som fag og m.h.t. timetal. – Under l. behandling i Folketinget rejste dog både seminarirektor Poul Hartling og højskoleforstander Edv. Jensen spørgsmålet, om det var rigtigt, at de lærerstuderende, som står udenfor folkekirken fritages for undervisning i kristendomskundskab (jfr. V, 405). Alle lærere burde dog være fortrolige med kristendommen, en forudsætning for hele vor kultur. Det drejer sig jo her om undervisning og kundskab, ikke livsanskuelse og forkyndelse (Ft 999, 1007). Edv. Jensen bemærkede: Jeg har ikke holdt fast på, at skolen er en kristen skole, men sagt et kristent folks skole. Undervisningsministeren svarede, at her drejer det sig om »et omstridt fag, og vi ved alle sammen, hvad det er for en hvepserede, vi stikker hånden i, hvis vi begynder at pille for meget ved kristendomskundskaben, dens indhold og dens stilling i skolens. Men når der var enighed om, at det ikke gjaldt elevernes tro, men deres viden, så kunne man drøfte, hvilke konsekvenser det skulle have (Ft 1047).

kede og den vil medføre at der bliver tale om en gradvis gennemførelse, efterhånden som der bliver penge til det (KD 5/8, 21/10, Berl.Tid. 15/8).

Årets *menighedsrådsvalg* gav anledning til fornyet kritik af de mange fredsvalg (forstærket til parodi i fjernsyn og radio). Det var bemærkelsesværdigt, at fremtrædende folk fra IM sluttede sig dertil (MrBl 91, IMT 477, 625). Der blev vel også afstemninger flere steder end i 1961. En samlet opgørelse vil så nok vise, at tendensen fra de foregående valg med en nedadgående stemmeprocent blev fortsat. Og det syntes i hvert fald klart, at socialdemokraterne også denne gang led følelige tab (KD 25/11, AASt og Demokraten 24/11, Sjt 24/11 ff.). Enten det nu skyldes ligegyldighed, blufærdighed eller slet agitation (hvad der ofte er tale om, t.eks. Sj-Aktuelt 18/11), så får de ikke deres folk til at møde op ved valgene i samme grad som de »kirkelige«. Det har man bemærket andre steder og er ikke så bange for afstemninger, mens socialdemokraterne sjældnere fremkalder afstemninger og også ved fredsvalg har fået en slettere forhandlingsposition (KD 3/11, 15/11).

Ud af de mange drøftelser blev der stående et klart udtalt ønske om, at menighedsrådene får større beføjelser, hvad der også vil fremme interessen ved valgene (MrBl 147, IMT 645, KD 26/11, 27/11, 4/12, 31/12, Roskilde Stiftsblad 90), nok også om lovændringer, som skaber større åbenhed omkring valgene (MrBl 147, KD 23/11). Muligheden af at påbyde afstemninger – eller fremme dem ved at afholde menighedsrådsvalg på samme dag som kommunalvalgene berøres næsten ikke (KD 3/11, 26/11). Kirkeministeren bevidnede påny sin interesse for det. Men – i overensstemmelse med sit grundsyn – havde hun ikke planer om at fremsætte lovforslag om det. Det forudsatte udtalte ønsker i kirken, fra menighedsrådene (Sjt 24/11).

Præstehøjskolen kom igang. Det tager dog tid inden den får sine endelige rammer, det betyder at man kan eksperimentere sig frem med hensyn til arbejdsform. Foreløbig indbød man til 4 månedskursus på Refugiet i Løgumkloster. Trods præstemangel og usikre muligheder for at deltagende præster kan få deres embeder betjent, så samlede efterårets kursus efterhånden tilstrækkelig tilslutning (PrfBl 265, 402). Alle deltagerne syntes uanset kirkeligt stade enige om, at starten var succes. Uden at sætte præstehøjskolen i forbindelse med andet arbejde for at hjælpe præster (og menigheder)

til at slå til under nutidens udfordringer, kaldte Peter Riemann det en »ubetinget succes«. Det skyldtes lærerne, som forstod deres opgave og forenede undervisningen med rig menneskelighed, men også kammeratskabet bidrog til det. Det opstod uanset at danske præster ellers er individualister (DKt 385, jfr. KD 9/10).

Midt i al sin foreløbighed indgår præstehøjskolen som et centralt led i videregående planer: Den bør blive et center for det forskningsarbejde og den erfaringsudveksling, som er forudsætninger for at præsterne ikke bliver fuskere i deres mangesidige arbejde (Kordegnesens Blad 93, Den invaliderede folkekirke 76 ff.). – Og bisperne henstillede, at højskolen tager en opgave op som mødested for drøftelser om kirke og kunst (KD 7/1 66).

Kommissionsarbejdet med en omordning af *pastoralseminariet* står stadig på, men afsluttes måske i løbet af foråret 1966 (ibid.). Samtidig har de teol. fakulteter, som et led i gennemgående drøftelser af universitetsundervisningen, taget det *teol. studium* op til overvejelse. Det ser dog ikke ud til at betyde helt ændrede forudsætninger for pastoralseminariet, idet der mere er tale om en praktisk omlægning af studiet, ikke om en principiel ændring, hvor nye fag tages med (Lindhardt, JyPo 26/1, Prenter, KD 16/11, Søe, Berl.Tid. 21/11).

Derimod har man fra mange sider tumlet med tanker om en *uddannelse for lægfolk*, som skal være præster (KD 8/1, 14/9, 16/11, IMT 30/8). Det blev kun til tanker, vel fordi man var betænkelige ved at lave en bredere vej til præstegerningen udenom universitetet: »Man har åbenbart ikke i kirkeministeriet eller andre steder lyst, mod eller midler til at iværksætte en sådan undervisning, som forhåbentlig kun skal være et overgangsfænomen«, konkluderede biskop Schiøler (KD 27/11).

Teologisk forskning og forskningsresultater.

Planer om at udgive et udenlandsk bibelleksikon tillempet vore forhold førte til »Gads danske Bibelleksikon«. Redaktørerne, professorerne Eduard Nielsen og Bent Noack, fandt medarbejdere blandt universitetsfolk og præster til at udnytte værkets ca. 1200 sider, et vidnesbyrd om både kvalitet og bredde i dansk teologisk forskning. Andre værker bekræfter det samme, 1964 afsluttedes »Luthers skrifter«, mens undersøgelserne af »Vækkelsernes frembrud« skrider støt frem. Til professor Søes 70-årsdag samlede hans kolleger et

festskrift, selv udsendte han en gennemgang af »Dansk Teologi siden 1900«. To disputatser er forsvaret, K. E. Bugges studier over Grundtvigs pædagogiske tanker, »Skolen for Livet« og Børge Ørstedes afhandling om Steffens betydning for J. P. Mynster, 3 antagne disputatser behandler emner udenfor vort forrige århundrede.

Professor Prenters »kristenlære for lægfolk« kom i 2. oplag, samtidig med at han udsendte en afhandling om »Kirkens embede«. Og efter flere års overvejelser om, hvordan en kirke skal bygges for at svare til sit formål, nedfældede en kreds af arkitekter, kunstnere og teologer deres tanker i »Kirkebygning og Teologi«.

Ydre mission og økumenisk arbejde.

Lidt gnidninger ude mellem missionærer og folk fra u-landshjælpen (KD 9/12, DMbl nr. 24) ændrer ikke, at en gensidig forståelse er på vej. »Endnu ligger forbindelsen mellem u-landshjælpen og dansk mission forholdsvis løst, men nogle af de første misforståelser er klaret«. Missionen har på flere måder nydt godt af samarbejdet (DMS's årbog 28). Og da staten mente det nødvendigt at holde igen på u-landsbevillingerne (det kneb med økonomien, og der var ingen folkevilje bag tanken, sagde udenrigsministeren), så holdt venner af ydre mission sig ikke tilbage for at omstemme regeringen. Det går også lettere for Folkekirkens Nødhjælp at appellere til privat hjælpsomhed, på kort tid indsamledes der næsten 1.300.000 kr., der sikrede en del af »svinepuklen« for hjælpearbejdet.

»Hvorlænge skal europæiske kirker tænke for os«, spurgte biskop Josiah Kibira på en kirkekongres i Afrika og fortsatte: Vore kirker må ændres, så de ikke er fremmede for befolkningen. De er stadig afhængige af Vestens kirker og afspejler deres teologi (KD 13/10, DMbl nr. 23). De nye landes kirkelige (og politiske) selvbevidsthed volder missionselskaberne stigende problemer (Taiwan, Tanzania og Arcot-kirken, se DMbl; Santalposten 174, Østerlandsmissionen, KD 22/12). Og på hjemmefronten er der problemer nok endda. Det kan knibe for missionsvennerne at følge med, når nye arbejdsformer hjemme drøftes, samtidig med at hele problematikken for arbejdet ude lægges åbent frem. Hjemmekredsene ved praktisk talt ikke, hvad vi står overfor ude, sagde en missionær og appellerede til dem om at sætte sig ind i det (Ellen Laursen, Santalposten 120, jfr. Sudan nr. 3, Spedalskhedsmission nr. 33). Vi må være rede til at gøre op med hjemlig vanetænkning, som ikke kan binde under

andre forhold, føjede pastor Palle Dinesen til. »En tilfældig tankegang fra Vendsyssel skulle nødig hindre en kirke i Afrika i at finde sammen med andre kirker« (KD 8/12). Også her får bekendelses-troskaben konsekvenser. Den må afvise de ansatser til en teologi som »påstår at kristen dåb ikke er nødvendig til frelse« for hinduer, og »hvor ordet om Jesus som Guds søn er en for muhamedanere anstødelig og derfor uantagelig og unødvendig teologisk formulering« (Kr. Friis, IMT 1966, 3).

Missionsselskaberne glæder sig over en jævnt stigende støtte, hvoraf missionskredsene nok stadig yder det meste. Men der er uudnyttede arbejdsmuligheder på sognebasis, og de må tages op. Det kan de enkelte selskaber ikke gøre, da færre og færre præster ønsker at privilegere et enkelt selskab (Dansk Missionsblad nr. 23). Samarbejde mellem selskaberne er derfor et fast programpunkt, ligeså grundtvigske betænkeligheder ved det (KD 24/5, Santalposten 63, 94, 149). På ét punkt nåedes et resultat, som et forsøg ansatte 5 missionsselskaber cand. teol. Helmer Sørensen som »stiftspræst«. Han skal sammen med lokale udvalg støtte og udbygge arbejdet for ydre mission i Århus stift (se især Medd. fra Århus Stift 3, 49 og DMbl nr. 8). Flere håber på stiftspræster i alle stifter og aflønnede af folkekirken, som udtryk for at den vedkender sig sin missionsforpligtelse (Høgsbro, »Dansk Kirkeliv« 32, jfr. Kirken på vej, nr. 2). Men så længe man lever af indsamlede gaver, behøver man naturligvis ikke at fremme et ordentligt og effektivt samarbejde. Det går dog heller ikke af andre grunde an at udsulte Dansk Missionsråd. For det betyder at vi kommer til at stå udenfor den internationale missionsdebat med de spørgsmål, som vi står overfor ude og hjemme. Nu kender vi ikke forholdene. Vi tror vi er med, indtil vi tilfældigt belæres om det modsatte af en af dem, som virkelig har fingeren på pulsen (Græsholt, DMS's årbog 26 ff.).

Den katolske kirke herhjemme fik ny biskop, Hans Martensen afløste Th. Suhr. Det gav anledning til følgende status: De ca. 22.000 medlemmer i 1938 var blevet til ca. 27.000 ved udgangen af 1963. Når der ikke var nogen væsentlig fremgang, så skyldtes det, at en jævn tilvækst af konvertitter næsten opvejedes af de, der er holdt op med at praktisere som katolikker. Det er ikke let at være katolik i protestantiske og verdsliggjorte omgivelser, sagde biskop Martensen[11]. Han var taknemlig over den broderlige ånd,

[11] KD 15/1, 15/6, KP 23/2, jfr. AAST 19/1 64: I de 25 år er tallet på præster

der prægede danske forhold. Og Vatikanerkonciliet viste, at den katolske kirke var ved at overvinde sin rent negative holdning til andre kirkesamfund og åbne sig for de værdier, de har (KD 15/6).

Der er endnu nogen tilbageholdenhed overfor resultaterne fra det afsluttede koncil. De mange vedtagelser står kun på papiret, »og de kan forblive død tekst. Alt afhænger af katolikernes holdning, og hvordan de fører dem ud i livet«, skrev pater Martin Drouzy. Men han mente, at der var sat noget igang, som ikke lod sig standse. Ved tidligere konciler havde konservative kræfter stået på vagt for at værne og beskytte troen, nu vidnede så meget om, at kirken »ønsker at opgive enhver form for magtposition for igen at blive en kirke midt i verden og i verdens tjeneste«. Konciliet har gjort noget, »som intet tidligere kirkemøde har gjort, nemlig taget sig af sin samtids problemer – slet ikke for at bevare dem, men for sammen med alle mennesker af god vilje at søge efter en løsning« (Berl.Tid. 12/12).

Forventningerne om en ny udvikling får støtte fra andre sider. I meget vil den katolske kirke forblive den samme, skriver professor K. E. Skydsgaard. »Den vil ikke opgive et eneste af sine dogmer, den vil være en hierarkisk opbygget kirke med biskoppen i Rom som sin højeste autoritet. Den vil stadig betragte sig selv som den legitime fortsættelse af urkirken og som en fuldbyrdelse af Jesu egen vilje med sin kirke på Jorden«. – Men dermed er ikke alt sagt, ikke engang det afgørende. Thi den katolske kirke har vovet sig ind i en selvkritik, både hvad dens teologiske selvforståelse og dens rent konkrete skikkelse angår. »Dens ansigt er blevet et andet, og det vil de andre kirker også i fremtiden få at mærke« (KD 6/12, jfr. IMT 101, KP 16/11,16/12).

øget fra 97 til 134, hvoraf de 98 dog er ordenspræster. I Stor-København er der nu 10 sogne, mod før 5, mens tallet i provinsen uforandret er 26. Skolerne har 5.892 elever. de 3.780 kommer fra protestantiske hjem.

Votum
over besvarelsene af Selskabets prisopgave
1964-65.

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1965 var der modtaget fire besvarelser af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1964 over emnet »Erik Pontoppidans Collegium Pastorale, undersøgt som udgangspunkt for en karakteristik af orthodoxiens og pietismens præsteideal og pastoraltheologi«.

*

Afhandlingen, der er indsendt under mærket »Kierlighed bliver dog Lovens allerstørste Bud«, fylder 83 maskinskrevne sider i formatet A 4, hvortil kommer en litteraturliste med 13 titler. Afhandlingen indledes med en kort biografi over Pontoppidan (p. 1-4). I det følgende stykke behandler forfatteren Pontoppidans indstilling til ortodoksien ved at fremdrage enkelte begivenheder fra Pontoppidans første år som præst og referere den opfattelse af den kirkelige udvikling, der findes i Collegium Pastorales første kapitler. I de følgende 13 afsnit gennemgås hovedpunkterne i Collegium Pastorale, og referaterne giver i det store og hele et godt indtryk af værket. Under gennemgangen gøres der af og til bemærkninger om Pontoppidans anskuelser, når det f.eks. nævnes, at han ikke redegør for sakramenternes betydning, fordi de ingen rolle spiller for ham, eller når det fremhæves, at det subjektive element i ordo salutis spiller en for stor rolle for ham. Udviklingen i tiden mellem reformationen og Collegium Pastorale belyses hist og her ved enkelte eksempler fra Confessio Augustana, Apologien, Den danske Kirkeordinans og enkelte andre kirkelove samt Palladius' Visitatsbog, Niels Hemmingsens og Jesper Brochmands postiller samt Hemmingsens »Pastor«. Men opfattelserne heri refereres kun som baggrund, og til en virkelig konfrontation af pietisme og ortodoksi kommer

det ikke. I en lille efterskrift understreger forfatteren bl.a., at Pontoppidan fremhæver omvendelsen på bekostning af dåben, men han kan billige, at der lægges vægt på helliggørelsen forstået som menneskets vilje til at tjene Gud. Sådanne vurderinger er opgaven uvedkommende, og da afhandlingen i alt væsentligt indskrænker sig til at referere »Collegium Pastorale« og nævne enkelte eksempler på den forudgående udvikling, kan vi ikke indstille den til nogen belønning.

*

Den afhandling, der er indsendt under mærket »Mauritius«, er skrevet med en letlæselig håndskrift og fylder ialt 366 små kvart-sider. I litteraturfortegnelsen opregnes der 35 titler på benyttede værker, hvortil kommer nogle ikke nærmere specificerede leksika og tidsskrifter m.v.

Afhandlingens første afsnit (p. 8-96) er en almindelig gennemgang af hovedpunkter i den danske kirkes historie fra reformationen til ca. 1775. Den bygger på de gængse fremstillinger, men udvides hist og her med referater f.eks. af L. Hejselbjerg Paulsens disputats om sønderjysk salmesang og L. J. Kochs værker om H. A. Brorson. Derpå redegøres der for Pontoppidans levned og eftermæle på grundlag af Michael Neiiendams biografi, hvortil kommer et stykke om »de stærke jyder« og Pontoppidans katekismeforklaring (p. 99-131). Collegium Pastorale gennemgås derpå kapitel for kapitel (p. 132-352), og referatet er disponeret særdeles overskueligt i fire hovedafsnit om kirken, præsten og forkyndelsen samt om sjælesorgen og præstens øvrige gerning. Efter gennemgangen af det første kapitel og i slutningen af hvert af de tre sidste afsnit gives der en karakteristik og vurdering af det netop refererede. Men disse stykker - 21 sider ialt - er lidet indgående, og karakteristikken holder sig til almindeligheder, der ikke klart præciserer forskellene på ortodoks og pietistisk tankesæt, når det f.eks. hedder p. 193, at det ortodokse syn lagde mere vægt på den rene lære end på det personlige, der var hovedsagen for pietisterne, og p. 257, at modsætningen mellem de ortodokses kamp for at bevare det rene evangelium og Pontoppidans krav om omvendte og genfødte præster var en forskel i eftertrykket. Bedst er bemærkningerne i slutningen af det fjerde hovedafsnit, hvor nogle af forskellene i de ortodokses og pietisternes syn på katekisation, skriftemål og gudelige forsamlinger rides op, men de er kendte i forvejen og giver ingen udtøm-

mende vurdering af de pågældende afsnit hos Pontoppidan. Når behandlingen af materialet er så svag, hænger det ikke mindst sammen med, at der ikke er givet nogen egentlig fremstilling af de ortodokse forestillinger om præsteidealet og af deres pastoralteologi – den bemærkning, som fremføres i afslutningen, at Pontoppidans værk skal vurderes på baggrund af det, der er skildret i indledningen, har ingen gyldighed, da indledningen ikke lægger særlig vægt på de emner, der skal behandles i opgaven. Fremstillingen bærer også et fortællende og refererende præg. Til trods for den flid, der er anvendt på udarbejdelsen, kan vi ikke indstille afhandlingen til nogen belønning.

*

Under mærket »vita brevis, ars longa« er der modtaget en afhandling, der er delt i to dele på henholdsvis 91 og 108 maskinskrevne sider i formatet A 4, hvortil kommer nogle ark med noter til en del af afhandlingen. Mange af siderne i afhandlingen er kun delvis udfyldte, og på enkelte findes slet ingen tekst. Der er også talrige udstregninger og tilføjelser på siderne, og manuskriptet er i det hele uordentligt.

I den første del søger forfatteren, efter nogle indledende bemærkninger om Pontoppidans person og hans daglige omgivelser, at belyse Pontoppidans vurdering af ortodoksien og fremhæver bl.a. hans positive indstilling til teologer som Brochmand, Rosenkrantz og Arnd. Ifølge forfatteren ligner Pontoppidans pietistiske indstilling mere Speners end Franckes, fordi bodskampen ikke methodiseres, og det er den, der kommer til udtryk i Collegium Pastorale, hvor der også fejdes mod sekterisk pietisme, hykleri og overtro samt mod vantroen i tidens filosofi. I kap. 2 gennemgås de nærmere årsager til, at Pontoppidan holdt de forelæsninger, der ligger til grund for Collegium Pastorale, og der berettes kort om universitetets pastoralteologiske undervisning i tiden omkring 1750. I kap. 3 redegøres der noget mere indgående for Pontoppidans udvikling og hans pietistiske forestillingsverden samt for hans polemik mod de ortodokse og den interesse for pastoralteologien, der spores i flere perioder af hans liv. I kap. 4 gøres der nogle kritiske bemærkninger om Pontoppidans sprog og tankegang, og først i kap. 5 – efter at p. 1-39 er medgået til behandlingen af ovennævnte ret perifere emner – begynder forfatteren at beskæftige sig mere indgående med Collegium Pastorale, hvori p. 1-171 skal omhandle

præsteidealet og resten pastoraltheologien. Dog er denne opdeling ikke konsekvent gennemført hos Pontoppidan, og den får øjensynligt ingen følger for afhandlingens disposition.

Forfatteren har nemlig især heftet sig ved Collegium Pastorales kap. 19 om saliggørelsens orden, som efter hans opfattelse er værkets kerne, og han refererer dels Pontoppidans egen opfattelse, dels polemikken mod den ortodokse forståelse deraf. Men dermed opfører gennemgangen af Collegium Pastorale brat, og indholdet af de forudgående kapitler er refereret springende og tilfældigt og ofte uden at blive belyst nærmere. Nogle steder er der lagt vægt på polemikken mod ortodoksien, men et andet sted gennemgås og kritiseres f.eks. de skriftsteder, hvormed Pontoppidan begrundes præsteembedets nødvendighed. Til tider forfalder referatet til at være yderst kortfattet og helt utilstrækkelig parafrase.

Med den første del af afhandlingen har forfatteren åbenbart haft til hensigt at redegøre for Pontoppidans synspunkter og for hans opfattelse af ortodoksien. I afhandlingens anden del vil han lade de ortodokse selv komme til orde, og det sker først ved en gennemgang af embedssynet, som i alt væsentligt bygges på nogle kirke love og et stykke af Brochmands fremstilling i *Systema*, som skal godtgøre, at for ham er evangeliets sandhed uafhængigt af embedsindehaverens personlige kvaliteter. Hertil føjes et langt citat af en tidsskriftsartikel af R. Askmark, et stykke om donatisme omkring 1700 og et uddrag af en theologisk disputats. Det følgende stykke (p. 21-60) handler om prædikenen. Også her begyndes der med forskrifter fra den kirkelige lovgivning, nogle homiletiske grundbegreber fra Brochmands postil opregnes og derpå gengives indholdet af et utrykt, homiletisk arbejde fra Morten Reenberg, som forfatteren har gjort sig fortjent ved at fremdrage. Af P. Rosenstand-Goiske gives der et indtryk, og kapitlet slutter med referater af nogle ortodokse prædikener fra det 17. årh., hvortil føjes en polemik mod Pontoppidan. De følgende stykker om katekisationen og sjælesorg, skriftestol og kirkedisciplin (p. 61-66) er ikke andet end løse rids, men behandlingen af præsteidealet er noget udførligere (p. 67-101). Det bygger på udsagn i kirkeordinansen, hos Palladius og Brochmand, og særligt fortjenstfuldt er det, at forfatteren inddrager biskop Hans Hansen Resens »*Idea boni pastoris*« i fremstillingen. Andre værker nævnes, en enkelt ortodoks prædiken fra 1733 refereres, et lille stykke om præsters symbolforpligtelse flettes ind i kapitlet, og efter nogle spredte iagttagelser slutter stykket

med at fremhæve, at de ortodokse aldrig har benægtet, at præsten skulle være genfødt og leve et nyt liv – forskellen på ortodoksi og pietisme beror på den betydning som præstens person har for hans gerning. I det afsluttende stykke (p. 104-8) søger forfatteren endnu engang at argumentere for, at det er i synet på ordo salutis, at ortodoksiens og pietismens veje skilles. Der gives flere momenter til en uddybelse af emnet, men ikke nogen tilbundsgående redegørelse derfor.

Sammenfattende må vi fremhæve, at der øjensynligt er arbejdet ihærdigt med at besvare opgaven, og at forfatteren er fortrolig med nogle fundamentale forskelle på ortodoks og pietistisk tænkesæt. Hist og her påviser forfatteren nogle problemer, der nok kunne fortjene en nærmere uddybning, og det er fortjenstfuldt, at der i afhandlingen er inddraget enkelte hidtil upåagtede værker. Alligevel kan den hverken i indhold eller form betragtes som andet end en bredt anlagt skitse. Gennemgangen af Collegium Pastorale er helt utilstrækkelig og de kilder, der henvises til i anden del kan ikke give mere end spredte og tilfældige indtryk af udviklingen. Der er ofret alt for meget arbejde på perifere emner, navnlig i afhandlingens første del, sproget savner ofte tilstrækkelig klarhed og referaterne er af højst forskellig værdi, men dominerer fremstillingen i alt for høj grad. Litteratur, der kunne belyse emnet, er kun benyttet i beskedent omfang, væsentlige værker er slet ikke anvendt. En litteraturfortegnelse findes ikke, og notesystemet er i grov uorden. Argumentationen, hvor den findes, er så svag, at den på ingen måde kan overbevise. Disse mangler er så fremtrædende, at vi ikke kan indstille afhandlingen til nogen belønning.

*

Under mærket »Veritas et Pietas« er der indleveret en afhandling på 326 maskinskrivne sider i formatet A 4. Noterne fylder 40 og litteraturfortegnelsen 5 sider.

I indledningen påpeger forfatteren den omfattende karakter, pastoraltheologien havde i ortodoks og pietistisk tid. Han redegør for den opfattelse af den kirkelige udvikling, der findes i de første kapitler af Collegium Pastorale og dernæst for sit kildemateriale og den placering, de enkelte skrifter har inden for hovedstrømningerne i kirkehistorien fra det 16. til det 18. årh. Derpå følger selve afhandlingen, som er delt i følgende kapitler: 1. Ministerium, 2. Vocatio, 3. Habilitas, 4. Fidelitas, 5. Officia.

Kap. 1 begynder med en principiel redegørelse for det lutherske embedssyn, hvis dobbeltsidighed forfatteren genfinder hos Pontoppidan, og som gør det naturligt først at behandle opfattelsen af det særlige og det almindelige præstedømme. Forestillingerne herom gennemgås hos de ortodokse theologer, der lægger vægten på embedet og fremhæver dets herlighed, ærværdighed og guddommelige oprindelse samt understreger den magtbeføjelse, der hos J. Gerhard er embedets »forma«. Derpå følger udviklingen hos reformteologer i det 17. årh., hos Arnold, Baumgarten og Mosheim m.fl., hvor vægten i stadigt højere grad ligger på personen fremfor på embedet. I afsnittet om det almindelige præstedømme behandles især Rostockteologernes, Speners og de radikale pietisters forståelse og den måde, hvorpå de omformer og fremhæver forestillingen om det almindelige præstedømme, som var skudt i baggrunden af de ortodokse. Også ved at iagttage de betegnelser, som theologer fra de to epoker foretrækker, kan der gives en nærmere forståelse af, hvorledes præsteidealet skifter. Endelig fremstilles opfattelsen af præsteembedets grader, af bispeembedet og den meget betydelige rolle, som præsternes indbyrdes forhold kommer til at spille i pietismen.

Kap. 2 skildrer kaldelsen, og der gives til indledning en oversigt over synspunkterne i Collegium Pastorale. Derpå redegøres der i fire afsnit for den retmæssige, middelbare, guddommelige og indre kaldelse, som den opfattes i efterreformatorisk og ortodoks tid og efter at have påpeget den kritiske indstilling dertil hos bodsbevægelsens og pietismens ledere gennemgås der nogle »casus«, som hos Pontoppidan har forbindelse med kaldelsen, og indholdet af nogle betænkninger, som ortodokse theologer har afgivet over samme emne. Meget detaljeret og udførligt redegøres der for det pietistiske syn på kaldelsen, hvor det er personen, der skal legitimere ordningen, og hvor *vocatio interna* og *puritas intentionis* kommer til at spille en ny og væsentligere rolle. I de følgende afsnit behandles ordinationen og den betydning, der tillægges kaldelse og håndspålæggelse samt eksamen og formaning i ortodoks tid. Det vises, at pietisternes interesse herfor er aftagende og at de lægger vægt på at kunne skildre præstegerningen på baggrund af offerforestillinger fra det gamle og det nye testamente. Endelig gives der en redegørelse for »*vinculum pastorale*« og de bevæggrunde, der anses for afgørende, når præster søger forflyttelse eller afsked, og det vises, at pietisternes opfattelse i alt væsentligt følger den ortodokse linie.

Kap. 3 indeholder en indgående skildring af de krav, der skal

stilles til præster, for at de kan anses for egnede til at bestride deres embeder. Hovedsynspunktet er her, at ortodokse theologer især hefter sig ved naturlige og erhvervede egenskaber, medens pietisterne fremfor andet kræver, at præsten skal være omvendt og genfødt. De generelle og specielle krav, der fremføres i tyske kirkeordninger fra det 16. årh. og hos ortodokse theologer i tiden før 1675, gennemgås, og det vises, hvorledes kravene til de personlige erfaringer og oplevelser vokser i reformbevægelsen, således at Spener kommer til at bygge på en stærk tradition. Hertil knyttes en redegørelse for de krav om reform af det theologiske studium, som blev stillet fra forskellige sider, og som det blev et væsentligt anliggende for pietisterne at efterkomme, så præsternes åndelige dygtighed kunne udvikles. De fremmede også skriftstudiet, men det var først Pontoppidan og hans samtidige, der påny fremhævede de almene kundskabers betydning for præsten. En særlig skildring gives der af striden om de uigenfødtes theologi og præstegerning, som fik betydning for den almindelige indstilling til de pietistiske præster. Speners standpunkt refereres, men hovedvægten ligger på opgøret mellem J. Lange og V. E. Löscher og på striden mellem Strandiger og J. Trellund.

Kap. 4 udfolder endnu et hovedpunkt i Collegium Pastorale, nemlig den troskab, som præsten må udvise i sin embedsførelse. Den indskærpes både af ortodokse og pietister – dog mest af de sidste – men de ortodokse taler ud fra embedstheologien, pietisterne ud fra deres forestillinger om den genfødte præst, uden at grænserne dog kan trækkes skarpt op. Niels Hemmingsen kræver, at præsten i et og alt skal være et eksempel for sin hjord, og i nogle særlige afsnit om præstens studier og levned benyttes netop hans »Pastor« som udgangspunkt for en gennemgang af udviklingen i den ældre lutherdom og ortodoksien, hvor man mere og mere interesserer sig for præstens fidelitas. Det er forfatterens opfattelse, at ortodoksien især ved opgøret med pietismen om dette emne blev tvunget til at fremhæve, at ordets kraft er uafhængigt af præstens levned. I den pietistiske pastoraltheologi kom stykkerne om præstens troskab til at spille en stor rolle, og der gøres i særlige afsnit rede for puritas intentionis, for incitamenterne til at udvise den, for den store rolle som bøn, meditation og selvprøvelse kom til at spille, for præsten som forbillede for de troende i kraft af de pastorale dyder, samt for klogskaben og den udholdenhed, der er selve livsnerven i den pietistiske præsts virke.

Kap. 5 behandler præstens praktiske virksomhed, hvor pietisterne har været mindre interesserede end de ortodokse i en begrebsmæssig afklaring af, hvad embedet skal omfatte. Hvad først prædikenen angår, gennemgås dens teori i nogle tyske kirkeordninger og hos flere ortodokse teologer, og det fremhæves, at den skarpe pietistiske kritik først og fremmest er bestemt af ændringer i kravet til præstens *habilitas*, således at det nu bliver genfødselen og hvad den kan udvirke, der pointeres. Angående sakramenter og sakramentforvaltning følger pietisterne ortodokse baner, men fraråder f.eks. indgreb af den verdslige øvrighed mod sakramentforagtere. I spørgsmålet om kirketugt kan pietisterne også være tilbageholdende over for mere håndfaste fremgangsmåder, og hvad skriftemålet angår, kan de nok rette en hvas kritik mod de ortodokse, men det ser ud til, at den pietistiske opfattelse af skriftemålets egenart har tydelige forbilleder tilbage til efterreformatorisk tid. Ved at lægge megen vægt på katekisationen indfører pietisterne et nyt element i pastoraltheologien, hvis betydning navnlig var indskærpet af anglikanere, reformerte og reformbevægelsen. Også i den personlige sjælesorg gennemfører pietisterne i den lutherske kirke, hvad der var begyndt andetsteds, og den omfatter ikke blot omsorg for syge, men også sjælepleje, og den har mange facetter, hvor husbesøgenes betydning bliver indlysende. De gudelige forsamlinger kan for pietister blive et frugtbart led af embedsgerningen, hvortil kommer fattigforsorgen, som allerede hos Niels Hemmingsen og Brochmand udgjorde en særlig embedsfunktion, og hvis betydning indskærpes af pietistiske teologer. —

Det benyttede kildemateriale er særdeles omfattende og alsidigt. Forfatteren har anvendt kirkeordninger, kirkeretlig litteratur, dogmatiske værker, periodica, samlinger af prædikener og taler foruden mangfoldige monografier vedrørende pastoraltheologien og dens forskellige dele. Det er værker, som ofte har et betydeligt omfang, og forfatteren har tydeligt nok gjort et stort arbejde for at finde dem frem i danske og udenlandske biblioteker. Vægten er lagt på tysk litteratur fra den lutherske ortodoksi og pietisme, men også flere teologer fra andre kirkesamfund er behandlet. På denne måde inddrages Pontoppidans værk i en sammenhæng, hvor det ubestrideligt hører hjemme i kraft af sine kvaliteter, men der er langt flere danske og norske kilder at tage stilling til, end afhandlingen giver indtryk af – ikke mindst burde Herslebs ordinations-taler og den danske kirkelovgivning være udnyttet bedre. En væ-

sentlig kilde, Erasmus af Rotterdams »Ecclesiastes«, som Pontoppidan selv henviser til, er ikke taget i betragtning. Flere andre værker, ikke mindst af Spener og Francke, er øjensynligt heller ikke anvendt, og nogle er ikke benyttet i den udstrækning, det havde været rimeligt. Alligevel må udvalget anses for at være hensigtsmæssigt, og man må anerkende, at forfatteren har evnet at fremdrage gode og typiske eksempler, og at han er i stand til at skelne mellem de nuancer, på hvis forskydning udviklingen ofte beror.

Det må ubetinget påskønnes, at forfatteren har undgået at fortabe sig i de detaljer, som Collegium Pastorale er fuldt af. Men på den anden side har hans forkærlighed for at beskæftige sig med ideerne og deres udvikling bevirket, at Pontoppidans værk undertiden trænges for stærkt i baggrunden. Således er kap. 5 om præstegerningen mindre udførligt, end man ville vente; det samme gælder behandlingen af prædikenen og de sidste afsnit om forsamlinger og fattigforsorg. Men disse og andre mangler – f.eks. savnes der en oversigt over den hidtidige forskning og et forsøg på en kritisk vurdering deraf, kendskabet til litteraturen om emnet kunne være større og litteraturfortegnelsen mere fuldstændig – kan ikke tilsløre, at der i denne afhandling er givet en overordentlig dygtig redegørelse for væsentlige sider af emnet. Forfatteren har beskæftiget sig intensivt og metodisk med det store og forskelligartede kildemateriale, han er i stand til at arbejde selvstændigt på områder, som hidtil kun er flygtigt berørt, og er fortrolig med mangfoldige emner, som tilsammen giver et indtryk af udviklingen. Hans sprog er tydeligt og sagligt, omend noget tørt, og han kan forme en afhandling, som i det store og hele er veldisponeret. Vi må derfor indstille, at prisen ubeskåret tildeles forfatteren af denne afhandling, og at der ikke uddeles andre belønninger.

Knud Banning.[1]

P. G. Lindhardt.

Bestyrelsen tilsluttede sig ovennævnte indstilling. Forfatteren til afhandlingen mrk. »Veritas et Pietas« viste sig at være stud. theol. *Carl Christian Jessen*. Prisen blev overrakt ham ved en Sammenkomst på »Institut for dansk Kirkehistorie« den 3. marts 1966, hvor bestyrelsen og repræsentanter for pressen var til stede.

[1] Da professor N. K. Andersen havde frisemester i efteråret, indtrådte Knud Banning iflg. bestyrelsesbeslutning i bedømmelsesudvalget.

Prisopgave 1966–67

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende prisopgave for 1966–67:

En analyse af Thomas Kingo's forfatterskab på baggrund af tidens teologi og fromhedsopfattelse.

Besvarelsen af opgaven indsendes til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V, inden 1. september 1967. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig håndskrift eller på maskine. Den må kun betegnes med motto eller mærke, medens forfatterens navn, stilling og adresse skal angives på en seddel i en vedlagt, lukket kuvert, der er betegnet med samme motto eller mærke som afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive åbnet, såfremt den ledsagende afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare opgaven er ikke indskrænket til akademiske borgere eller Selskabets medlemmer, men står åben for alle, uanset alder.

For at en afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme kvalitet som besvarelser af universiteternes prisopgaver, der opnår guldmedaille eller accessit. Prisen sættes til kr. 2000,-, men dommerkomiteen kan henstille, at prisen deles eller at der uddeles flere beløb af den anførte størrelse. Selskabet forbeholder sig ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede afhandlinger mod almindeligt forfatterhonorar.

En bedømmelse af indsendte afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, København V. – Telf. Hilda 2272

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorudfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Instituttet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro, 134 s. Kr. 9,00.
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium, 123 s. Kr. 12,00 (Udsolgt).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensen ungdom og lærergerning 1799–1844, 131 s. Kr. 8,00.
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensen virke, 357 s. Disputats. Kr. 18,00 (Udsolgt).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg, 380 s. Disputats. Kr. 24,00.
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro, 235 s. Kr. 18,00.
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun, 209 s. Kr. 12,00.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjællands stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854, 302 s. Kr. 18,00.
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse, 128 s. Kr. 10,00.
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. Kr. 22,00.
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid, 153 s. Kr. 12,00.
12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 s. Kr. 6,00.
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk belyst. 189 s. Kr. 14,50.
14. *K. Gjesing*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. Kr. 24,00.
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811. 109 s. Kr. 13,50 incl. omsætningsafgift.

- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. Kr. 24,00 i.o.
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden, 211 s. Kr. 22,00 i.o.
18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. Kr. 19,50 i.o.
19. *K. E. Bugge (red.)*: Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. Kr. 25,75 i.o.
- 1965: 20. *H. B. Hansen*: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske geistlighed 1809–1848. 224 s. Kr. 12,00 i.o.
21. *N. H. Søb*: Dansk teologi siden 1900. 240 s. Kr. 24,00 i.o.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s., Kr. 16,00 (indb.). (Dette værk fås kun indbundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s., Kr. 11,25 i.o.
- A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 17,25 inclusive omsætningsafgift.
- 1962: *Liss Davidsen (udg.)*: Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. Kr. 20,00 i.o.
- Lis Jacobsen og Holger Brøndsted (udg.)*: En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901. Bd. I–II. 362 + 306 s. Kr. ialt 63,50 i.o.
- Erica Simon*: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig »Om Nordens videnskabelige Forening«. 220 s. Kr. 23,25 i.o.
- Luthers Skrifter i Udvalg* ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I, De reformatoriske Hovedskrifter, red. af Niels Nøjgaard. 423 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud etc. Bd. VI indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 17,25 i.o.
- 1963: *Luthers Skrifter i Udvalg* Bd. II, Skrifter om Kirke og Gudstjeneste, red. af Regin Prenter. 435 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- 1964: *Luthers Skrifter i Udvalg* Bd. III, Bibelfortolkning og Prædikener, red.

- af E. Thestrup Pedersen. 424 s. Kr. 53,00 uindb., Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- Religionshistorisk brevveksling.* Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 34,25 i.o.
- T. Gudmand-Høyer:* Kritik af et Kirkesyn. 191 s. Kr. 25,75 i.o.
- Luthers Skrifter i Udvalg Bd. IV, Evangelium og Samfundsliv,* red. af Torben Christensen. 472 s. Kr. 53,00 uindb., Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. III, 1–2, indeholdende: De fynske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og den lange-landske vækkelse. Af Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen. 441 s. i 2 bd. Pris Kr. 17,25 pr. bd. i.o.
- 1965: *K. E. Bugge:* Skolen for Livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Disputats. 377 s. Kr. 30,00 i.o.
- Børge Ørsted:* J. P. Mynster og Heinrich Steffens. Disputats. 694 s. Kr. 66,50 i.o.
- 1966: *Jens Glebe Møller:* Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi. Disputats. 187 s. Kr. 34,00 i.o.

Under trykning og forberedelse er:

Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Disputats.

Gustav Brøndsted: Historie og Evangelium. Afhandlinger, Foredrag og Udkast. Udgivet og indledet ved Niels Thomsen. 608 s. Kr. 48,00 i.o.

Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Emil Larsen.

Grundtvigs pædagogiske Skrifter I–II. Udg. af K. E. Bugge.

A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. IV–V + VII.

Danske medlemmer af *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie* kan købe alle de ovenfor nævnte studier og andre udgivelser (bortset fra Kirkehistoriske Studier nr. 1–7 incl.) med 20 % rabat. Ved køb af Martin Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10 %. Bøgerne kan bestilles hos alle boghandlere, men en meddelelse om medlemmets navn og adresse må ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Indmeldelse i Selskabet (kontingent kr. 17,00, der tillige er betaling for abonnement på Kirkehistoriske Samlinger) sker ved skriftlig henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger og de bestilte bøger leveret.

I *Norge* har forlaget »Nomi« eneforhandling af udgaven af Martin Luthers værker i oversættelse. De øvrige skrifter i serien kan norske medlemmer købe med 20 % rabat og uden at betale dansk omsætningsafgift. Fra Norge sker indmeldelse i selskabet og bestilling af skrifter ved direkte henvendelse til selskabets hovedkommissionær, G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, København K.

INDHOLD

	Side
The Cathedral priory of Odense in the Middle ages. By PETER KING.	1
Drabet på Erik 4. Plovpenning og den begyndende legendedannelse. Af C. A. CHRISTENSEN	21
Herborn og Stagefyr. Af J. NYBO RASMUSSEN	44
Hartvig Huitfeldt og Daniel Krag. Af VELLO HELK	61
To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede. Af BJØRN KORNERUP (Med efterskrift ved Urban Schrøder). .	70
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie. Af JOHAN JØRGENSEN.	85
Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. Af H. P. CLAUSEN	137
Et fragment. Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920-60. Udgivet af P. G. LINDHARDT.	168

Smaastykker.

I. To breve fra Melanchthon og lidt om deres baggrund. Ved JENS GLEBE MØLLER . .	191
II. Holger Rosenkrantz og Henrik Ernst. Af JENS GLEBE MØLLER	195
1965. En oversigt ved CARL TROCK	199
Votum.	220
Prisopgave 1966-67	229